

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

114. kötet

Budapest
2018

Főszerkesztő

CSER ANDRÁS

Szerkesztő

MATICSÁK SÁNDOR

Szerkesztőbizottság

BÁNRÉTI ZOLTÁN

CSEPREGI MÁRTA

CSÚCS SÁNDOR

SIPŐCZ KATALIN

SIPOS MÁRIA

VÁSÁRY ISTVÁN

Technikai szerkesztő

BALOGNÉ BÉRCES KATALIN

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében,
az MTA I. Osztálya támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

TARTALOM

Baranyiné Kóczy Judit: A SZEM konceptualizációjáról [On the conceptualization of SZEM ‘eye’]	7
Dalmi Gréte: Az ember és társai (avagy: Következetes üres alanyt engedélyező nyelv-e a magyar?) [One & co., or: Is Hungarian a consistent Null Subject Language?]	29
Hans-Martin Gärtner – Markus Steinbach: Szkeptikus megjegyzések a beszédaktusok és a nézőpont szintaxisához [Skeptical remarks on the syntax of speech acts and point of view]	45
VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK A SCHMIDT ÉVA SZÜLETÉSÉNEK 70. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL RENDEZETT EMLÉKÜLSRŐL	
Sipos Mária: Bevezető [Foreword]	61
Csepregi Márta: „Az istenek nyelve”: a hanti mitikus énekek fordítási problémáiról [“The language of spirits”: On the difficulties of translating Khanty mythical songs]	65
Gugán Katalin – Káldi Tamás: Változó terek, változó módszerek: szurguti hanti VX-szórendű mondatok vizsgálata szemmozgáskövetéssel [Changing fields, changing methods: An eye tracking study of clauses with VX word order in Surgut Khanty]	81
Sipőcz Katalin: A terepmunka hozadéka 1. [The benefits of fieldwork 1]	123
Bíró Bernadett: A terepmunka hozadéka 2. [The benefits of fieldwork 2]	133
Horváth Csilla: Schmidt Éva terepmunka-módszertanának tanulságai a nyugat-szibériai városi nyelvészeti kutatásokban [Utilizing Éva Schmidt’s fieldwork methodology in Western Siberian urban linguistic research].....	143
SZEMLE, ISMERTETÉSEK	
Szigetvári Péter: Morris Halle (1923–2018)	153
Csúcs Sándor: Sampsa Holopainen et al. (szerk.): Verba vagantur. Jorma Koivulehto in memoriam	156
Hegedűs Attila: Három körösztyén leány. Az első magyar nyelvű dráma. Közreadja Dömötör Adrienne [Three Christian damsels. The first Hungarian-language drama. Published by Adrienne Dömötör]	163
Nemesi Attila László: Kontra Miklós et al.: Szeged nyelve a 21. század elején [The dialect of Szeged at the beginning of the 21st century]	166
Palágyi László: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): Nyelvtan [Grammar]	172

Tánczos Orsolya: Matti Miestamo et al. (szerk.): Negation in Uralic Languages	187
Tátrai Szilárd: Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai. Tanulmánykötet Zsilka János professzor (1930–1999) tiszteletére [The organic-dialectical theory of language and its influence. Festschrift in honour of Professor János Zsilka (1930–1999)]	194
Vecsey Zoltán: Bibok Károly: Szójelentéstan. A lexikai szemantikától a lexikai pragmatika felé [Word meaning. From lexical semantics to lexical pragmatics]	199

СОДЕРЖАНИЕ

Баранине Коци, Юдит: О концептуализации метафоры SZEM 'глаза'	7
Дальми, Грете: Человек и соучастники (или: Является ли венгерский последовательным Языком Нулевого Субъекта?)	29
Гартнер, Ханс-Мартин – Штейнбах, Маркус: Скептические замечания по синтаксису речевых актов и точки зрения	45
ИЗБРАННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ИЗ КОНФЕРЕНЦИИ КО ДНЮ 70-ЛЕТИЯ ДНЯ РОЖДЕНИЯ ЕВЫ ШМИДТА	
Шипош, Мария: Предисловие	61
Чепреги, Марта: «Язык божеств»: Вопросы перевода хантыйских мифических песен	65
Гуган, Каталин – Кальди, Тамаш: Переменная местность, переменные методы: изучение предложений с VX порядком слов в сургутском ханты с отслеживанием глаз	81
Шипёц, Каталин: Преимущества полевых работ 1.	123
Биро, Бернадетт: Преимущества полевых работ 2.	133
Хорват, Чилла: Использование методологии полевой работы Евы Шмидта в западно-сибирских городских лингвистических исследованиях	143
ОБЗОРЫ И РЕЦЕНЗИИ	
Сигетвари, Петер: Моррис Халле (1923–2018)	153
Чуч, Шандор: Сампса Холопайнен и другие (ред.): Verba vagantur. В памяти Йормы Койвулехто	156
Хегедюш, Аттила: Три христианские дамбы. Первая венгерская драма. Опубликовано Адриен Дёмётёр	163
Немеш, Аттила Ласло: Миклош Контра и другие: Диалект Сегеда в начале XXI. века	166
Палади, Ласло: Габор Тольчваи Надь (ред.): Грамматика	172
Танцош, Оршойа: Матти Миестамо и другие (ред.): Отрицание в уральских языках	187

Татраи, Силард: Мариа Ладани – Ева Хренек (ред.): Органо-диалектическая теория языка и её влияние. Исследования в память о профессоре Яноше Жильке (1930–1999)	194
Вечеи, Зольтан: Карой Бибок: Значение слов. От лексической семантики к лексической прагматике	199

BARANYINÉ KÓCZY JUDIT

A SZEM konceptualizációjáról

According to the concept of embodiment, our body serves a basis of our perceptions about the environment, taking also part in structuring our conceptual system (Gibbs 2005, Johnson 1987). This is well reflected in the metaphorical extension of body parts and organs to various target domains, as in the well-known metaphor UNDERSTANDING IS SEEING. The universal nature of the metaphor is supported by various studies (Lakoff–Johnson 1980, 1999, Sweetser 1990, Tolcsvai Nagy 2013), however, the dominance of the metaphor in certain languages has been debated (Evans–Wilkins 2000, Sharifian 2011a). The reason is that the metaphorical extension of body parts is anchored to cultural models and schemas (Kövecses 2000, Sharifian et al. 2008, Yu 2008).

The aim of the study is to reveal the conceptualisation domains related to the Hungarian SZEM ‘eye’ and also whether the primary conceptualization of *szem* ‘eye’ is UNDERSTANDING IS SEEING metaphor. The analysis highlights that besides the presence of the metaphor, another target domain, namely, CULTURAL VALUES is strongly present in the examples. The second aim of the conceptual analysis is to investigate the schematic functions of the eye related to each conceptualization, and to unveil some correlations between the two branches of domains. Furthermore, a corpus analysis shows that certain spatial orientations in connections with the eye may be attributed specific values, such as *szeme közé* ‘between-to the eye-his’ as a spatial orientation has a generally negative connotation. The study provides further evidence for the interface between language, body and culture.

Keywords: body part, conceptualization, cultural schema, embodiment, eye, Hungarian, metaphor

Kulcsszavak: konceptualizáció, kulturális séma, metafora, szem, testessültség, testrész

1. Bevezetés¹

A testessültség (más néven testbeágyazottság) hipotézise arra a jelenségre utal, hogy a környezetről szerzett tapasztalatokat a test lehetőségei és kor-

---

¹ Szeretném megköszönni névtelen bírálóim megjegyzéseit, amelyek segítségével a tanulmány elemzése részletesebbek és pontosabbak lettek. A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00017 számú Nemzetköziesítés, oktatói, kutatói és hallgatói utánpótlás megteremtése, a tudás és technológiai transzfer fejlesztése mint az intelligens szakosodás eszközei a Széchenyi István Egyetemen című pályázat támogatásával készült.

látái között szerezzük, így az emberi test a fogalmi rendszer egyik alapját is képezi (Gibbs 2005, Johnson 1987). A testesültség legkézzelfoghatóbb megnyilvánulása a testrészek és szervek metaforikus kiterjesztése olyan absztrakt tartományokra, mint a GONDOLKODÁS, az ÉRZELEM vagy az IRÁNYÍTÁS. Ilyen ismert metafora a MEGÉRTÉS/TUDÁS LÁTÁS, amely a látás és az intellektus közötti kapcsolatot képezi le, és amelyet Lakoff és Johnson (1980, 1999) valamint Sweetser (1990) univerzális metaforaként írt le. Ezt a feltevést jó néhány, különböző nyelveken végzett kutatás alátámasztja, így az angol (Alm-Arvius 1993, Danesi 1990) és más indoeurópai és nem indoeurópai nyelvek vizsgálata (Ibarretxe-Antuñano 1999, 2002, Sweetser 1990, Viberg 2008), beleértve a kínait is (Yu 2008).

Azonban ezzel egyidejűleg néhány, nyugati kultúrán kívül eső nyelvben bizonyítást nyert, hogy a látáshoz kapcsolódó metonímiákban és metaforákban nem mindig domináns a MEGÉRTÉS/TUDÁS LÁTÁS metafora, valamint a MEGÉRTÉST gyakran más érzékszerveken keresztül fejezik ki; ilyen eltérést mutatnak az ausztrál őslakosok nyelvei (Evans – Wilkins 2000), a perzsa (Sharifian 2011a) és még számos nyelv (Devereux 1991, Ibarretxe-Antuñano 2008, Mayer 1982, Seeger 1975). A konceptualizációk közötti különbségek magyarázatában jelentős az a felismerés, hogy az érzékszervek és az absztrakt tartományok (mint a GONDOLKODÁS vagy az ÉRZELEM) közötti konceptuális kapcsolatok gyakran kulturális modellekben gyökereznek (Kövecses 2000, Sharifian et al. 2008, Yu 2008), így kulturális konceptualizációknak tekinthetők (Sharifian 2017).

A látással összefüggő metaforákat már több nyelvben vizsgálták (l. a 2. alfejezetet). Ehhez kapcsolódik a jelen tanulmány célja is: megvizsgálni a magyar *szem* szóhoz kapcsolódó konceptualizációkat az érzékszervet tartalmazó kifejezésekben, valamint választ keresni arra, hogy ezekben elsődleges konceptualizációként rajzolódik-e ki A SZEM MINT A GONDOLKODÁS/TUDÁS KÖZPONTJA.² Az elemzés a *szem* származékszavait és egyéb, a testrésszel kapcsolatos kifejezéseket veszi számba. Az eredmények azt mutatják, hogy míg a MEGÉRTÉS LÁTÁS metafora megtalálható a kifejezésekben (pl. *szemlélet, éles szeme van valamihez*), más absztrakt tartományok is hangsúlyosan jelen vannak a konceptualizációban, elsősorban a KULTURÁLIS ÉRTÉK (*szemérmes, szemtelen, kislül a szemem*), ezenkívül az ÉRZELEM (*elkerekedett a szemem*) és a HATALOM (*szemmel ver, szemmel tart, szemem közé néz*), ahol több példa arra a kulturális sémára vezethető vissza, amely hisz a szem mágikus erejében. Így tehát a SZEMet nemcsak A GONDOLKODÁS/TUDÁS KÖZPONTJAKént konceptualizáljuk, hanem olyan testrészként, amely mint forrástartomány központi szerepet tölt be a KULTURÁLIS ÉRTÉKEK (az ERKÖLCS, a LELKIISMERTETÉS és a TISZTELET) megjelenítésében is. A tanulmány második részében azt bizonyítjuk, hogy az absztrakt jelentések fizikai tapasztalatokban gyökereznek. A *szeme közé* használati eseteinek a Magyar Nem-

² A „központja” kifejezés a nemzetközi szakirodalomban elterjedt „seat” kifejezés helyett áll.

zeti Szövegtár alapján (MNSz) végzett elemzése azt mutatja, hogy a térviszony figuratív használatát jellemző dominánsan negatív értékminősítés az eredeti negatív fizikai tapasztalattal magyarázható. Összességében elmondható, hogy a magyarban a *szem* konceptualizációja az intellektuális funkciók mellett fontos szociokulturális funkciókhoz is kapcsolódik.

2. A testesültség fogalma

A *testesültség* hipotézise szerint, függetlenül attól, hogy hol élünk és milyen szociokulturális háttérrel rendelkezünk, a világról való tapasztalatainkat a testünk adottságai által nyújtott keretek között szerezzük (Gibbs 2005, Johnson 1987). Lakoff és Johnson azt hangsúlyozza, hogy a gondolkodás „lényegében testbeágyazott” (1999: 17), vagyis „a test és az elme alakítja a gondolkodást” (16), ezáltal hangsúlyozva a test fontos szerepét a világ megismerésében és megértésében (vö. Kövecses – Benczes 2010: 231).

„[...] a jelentést és az értékelést a testünk adottságai határozzák meg, mivel olyan, környezettel folytatott interakciók sorozatában alakulnak ki, amelyeknek fizikai, szociális és kulturális dimenziói vannak. A testesült tapasztalataink elősegítik és egyben korlátozzák is azt, ahogyan a dolgok értelemmel bírnak számunkra.” (Johnson 1997: 154)

A fenti megállapítás azt is implicálja, hogy a test a fogalmi rendszer szervezésének alapvető tényezője, hiszen olyan képi sémákra épül, amelyek a fizikai világgal történő interakciók sorozatából, „testesült térbeli tapasztalatokból” alakulnak ki (Kövecses – Benczes 2010: 136–137). A FOGALMI TÉR FIZIKAI TÉR metafora ezáltal a fogalmi rendszer egészének struktúrájára érvényes. Azonban míg a testesültség motivációja egyetemesnek mondható, a szerzett tapasztalatok nem feltétlenül univerzálisak (Kövecses – Benczes 2010: 218), mint ahogy Johnson is megemlíti a szociális és a kulturális dimenzió hatását a tapasztalat-szerzés folyamatában.

A testesültség legnyilvánvalóbb megvalósulása a testrészek, szervek konceptualizációja, nevesül, egyes testrészekhez kapcsolódó konkrét és absztrakt funkciók tulajdonítását takarja. A testrészek például gyakran utalnak metonimikusan személyekre, így a *jó arc* vagy a *nagy arc* kifejezés egy szimpatikus személyt takar, míg a *fura alak* negatív személyiségre használatos (Csábi 2005, Lakoff – Johnson 1980). Ezekben az esetekben a RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT metonímia alapján a TEST A SZEMÉLY HELYETT metonímiát alkalmazzuk arra, hogy különböző személyekről beszéljünk (Kövecses – Benczes 2010: 75).

A testesültség hipotézisével kapcsolatban számos kutató felhívja a figyelmet arra, hogy a test nem az egyedüli tényező a fogalmi rendszer és a konceptu-

alizáció alakításának folyamatában, mivel a testi tapasztalatok a kultúra közegében alakulnak konkrét konceptualizációkká (Geeraerts – Grondelaers 1995, Sharifian et al. 2008). Ehhez kapcsolódóan számos kutatás vizsgálta az egyes testrészek és szervek konceptualizációjának, metaforizációjának különbségeit. Így például a magyarban megemlítendő a *kéz* és a *fej* elemzése (Bańcerowski 2007, Baranyiné Kóczy [megjelenés alatt]), valamint a magyar és az amerikai angol szólások kapcsán számos testrész összehasonlító vizsgálata (Csábi 2005). A baszkban a *buru* 'fej', *begi* 'szem', *oin* 'láb', *gibel* 'máj', *bihotz* 'szív', (Ibarretxe-Antuñano 2012), a perzsában a *del* 'szív' és a *cheshm* 'szem' (Sharifian 2011a, 2017), a kínaiában a *xin* 'szív' (Yu 2009) konceptualizációját elemezték. A testrésznevek, valamint tágabb értelemben a „testesült nyelv” (azaz a testet mint tapasztalati alapot reprezentáló nyelv) a kognitív nyelvészet (Brenzinger–Kraska–Szlenk 2014, Maalej–Yu 2011, Sharifian et. al. 2008, Yu 2009) és a kulturális nyelvészet (Sharifian 2011b, 2017) egyik fő vizsgálati területévé vált. A testrésznevek gazdag poliszém hálózattal rendelkeznek és számos metaforikus és metonimikus kifejezés alapjául szolgálnak, lásd például Tolcsvai Nagy elemzését a *fej* poliszém hálózata kapcsán (Tolcsvai Nagy 2013: 245). A testrésznevekből tehát nagyszámú figuratív kifejezés ered, amelyhez kapcsolódóan a fő kérdés az, hogy a különböző kultúrákban milyen konceptuális ösvény vezet a forrástartománytól az absztrakt céltartományig. Az egyes testrészek mögött rejlő fogalmi hálózat fölfejtése az adott kulturális közösség megismerő tevékenységének egy szegmensére világíthat rá: „bár minden embernek hasonló teste van, amely hasonlóképpen működik, az egyes kultúrák különböző értékeket tulajdoníthatnak, és másképpen értelmezhetik a test egyes részeit és a testi tapasztalatok bizonyos tényezőit” (Yu 2004: 682).

A fenti megállapítást példázza Yu elemzése a kínai *xin* 'szív' szóból eredő kifejezésekről (Yu 2009). Yu megállapítja, hogy a kínai konceptualizációban a szív nem kizárólag az érzelmek központja, hanem fiziológiai központ és a megismerés központja is, amely az egész testet vezérli, kozmikus szempontból úgymond „az univerzum tükre”. A szív tehát az a központi szerv, amely az egész testet irányítja, beleértve az elmét is. Ez a kulturális modell az ősi kínai filozófia és hagyományos orvoslás tanain alapszik, azonban a konceptualizáció a modern tudományos ismeretek ellenére a mai kínai nyelvben is jelen van. Yu tanulmánya rámutat arra, hogy a testrészek és a hozzájuk kapcsolódó érzékelési formák, valamint a mentális folyamatok közötti összefüggés gyakran kulturális modellekben és sémákban gyökerezik (Kövecses 2000, Sharifian et al. 2008). Quinn és Holland definíciója szerint a kulturális modellek olyan, a világról alkotott magától értetődő modellek, amelyekben egy társadalomban sokan osztoznak, és amelyeknek nagy szerepe van a megértésben (Quinn – Holland 1987: 4): „olyan struktúrák, amelyek a világról alkotott elképzeléseink kulturálisan meghatározott mentális reprezentációi, tehát egyszerre kultúra- és kognícióalapúak” (Kövecses – Benczes 2010: 88). A kulturális modellek ennél fogva egy kulturális

közösség megismerő tevékenységének építőelemei (I. Sharifian 2017), mivel számukra egyfajta „sablonként” funkcionálnak az élet különböző aspektusainak megértéséhez. A kulturális nyelvészet a kulturális modelleket a kulturális konceptualizáció mint átfogó kategória részének tekinti, amely a kollektív megismerés számos termékét magába foglalja, így a kulturális sémákat (pl. Talmy 1983), kulturális kategóriákat (Rosch 1978), kulturális metaforákat (Lakoff – Johnson 1980, Kövecses 2000) és a metonímiákat (Benczes et al. 2011). Ezek a folyamatok ugyanis nem kizárólag kognitív jellegűek, hanem a megismerés kollektív szintjén is működnek. A kulturális konceptualizációk fő jellemzője, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben tükrözik a közösségi világnézetet meghatározó értékeket és normákat.

3. Korábbi kutatások a szemről

A szem mint testrész konceptualizációjának vizsgálata eddig számos nyelvben megtörtént. Elsőként említendő Yu (2004) kínai és angol kifejezéseken alapuló összehasonlító elemzése (a kínaiiban két szó jelöli a szemet: *yan* és *mu*), amelyben hasonlósággént említi az ÉRZÉKSZERV AZ ÉRZÉKELÉS HELYETT (SZEM A LÁTÁS HELYETT) metonímiát és a LÁTÁS ÉRINTÉS és A GONDOLKODÁS/TUDÁS MEGÉRTÉS LÁTÁS metaforákat. Mindkét nyelvben tehát jelen van az a konceptualizáció, hogy a látás a szem és az adott tárgy fizikai érintkezésén alapulva valósul meg. A nyelvi reprezentáció szintjén Yu a két nyelv között számos hasonlóságot és különbséget is kimutathat.

Sharifian (2011a) a perzsa *cheshm* 'szem' szót vizsgálta. Eszerint a szemhez kapcsolódó kifejezések számos absztrakt tartományhoz köthetők, így az ÉRZELLEM, pl. irigység, mohóság, és a SZEMÉLYISÉGJELLEMZŐK, pl. naivitás vagy macacsság tartományaihoz. A testrész és a perzsa kultúra kapcsolatát olyan kifejezések reprezentálják, mint *cheshm kardan* 'szemmel cselekvés' vagy *cheshm zadan* 'szemmel verés', amelyek egy másik személy megrontását vagy megigézését jelentik főként a másik fél javai vagy tehetsége iránti irigység okán. Ezek a kifejezések tehát egy kulturális sémán alapulnak, ezért kulturális konceptualizációk nyelvi megvalósulásainak tekinthetők. Sharifian arra a következtetésre jut, hogy bár vannak olyan perzsa kifejezések, amelyekben a látás az intellektuális képességekhez kapcsolódik, azokban, amelyek a szem szót tartalmazzák, nincsen jelen domináns konceptualizációként a MEGÉRTÉS LÁTÁS metafora.

Maalej a tunéziai arab nyelvben tanulmányozta a *ʒayn* 'szem' szó mögött rejlő konceptualizációkat (2011). A testrész kulturális modellje számos mentális képességgel összefügg (ismeret, megértés, gondolkodás, beszéd), valamint a következő tartományokhoz kapcsolódik: FIZIKAI ÁLLAPOT (pl. alvás, halál, idő múlása), ÉRZELMEK (szeretet, vágy, düh, bűn, irigység), SZEMÉLYISÉG-JELLEMZŐK (ambíció, mohóság, naivitás, szemtelenség), KULTURÁLIS ÉRTÉKEK (tiszte-

let és vendégszeretet). A SZEM konceptualizációjában a tunéziai arab nyelvben képi séma-alapú metaforák, metonímia által motivált metaforák, metaforák és metonímiák vesznek részt.

Siahaan (2011) újságcikkek alapján hasonlította össze a fej és a szem figuratív használatát a német és az indonéz nyelvben. Eredményei szerint a két nyelvben léteznek azonos tartományok közötti leképezések (pl. a VEZETŐ vagy a SZEMÉLYISÉGJELLEMZŐK céltartományaira), ugyanakkor megfigyelhetők nyelvspecifikus különbségek is. Egyrészt a fej és a szem metonimikus kiterjesztésének gyakorisága jelentősen eltér a két nyelvben, másrészt a német nyelvhasználók a *Kopf* 'fej', *Haupt* 'fej' és az *Auge* 'szem' funkcióját, míg az indonéz beszélők a *kepala* 'fej' helyzetét és a *mata* 'szem' külső megjelenését, alakját alkalmazzák elsősorattal a figuratív használatban. Siahaan továbbá amellet érvel, hogy ezek a különbségek a két nyelvközösség kulturális értékeinek különbségeire vezethető vissza.

Ibarretxe-Antuñano (2012) a baszk *begi* 'szem' szó kapcsán megállapítja, hogy az angol megfelelővel való hasonlóságok mellett különbségek is megfigyelhetők. Így például a *buru* 'fej' és a *begi* 'szem' is rendelkezik a 'felé, valami irányába' jelentéssel, azonban bizonyos esetekben a két testrészt mégis ellentétet fejez ki, mivel jellemzően eltérő funkciót töltenek be a figura-alap sémában (Ibarretxe-Antuñano 2012: 262).

A különböző nyelvekben végzett vizsgálatok azt mutatják, hogy a szemmel kapcsolatos tapasztalatok sokfélesége részben eltérő konceptualizációkat eredményez, amelyek gyakran a kulturális hagyományok és értékek közötti különbségekre vezethetők vissza. Ezen túlmenően azt is hangsúlyozzák, hogy a konceptualizáció komplex jelenség, amely a nyelvhasználat számos dimenzióját magába foglalja: pl. a figuratív konceptualizációk gyakoriságát vagy a figura-alap sémában betöltött szerepét. A testrészek konceptualizációjának nyelvek közötti eltéréseit vizsgálva mindezeket a tényezőket figyelembe kell venni.

4. A szem szó jelentései

A *Magyar Értelmező Kéziszótár* szerint a *szem* szó fő jelentései az alábbiak (Pusztai 2014: 1265–1266):

- a) a látás érzékszerve: bántja a szemét, szeme közé néz, szemébe mond vmit;
- b) nézés, tekintet: találkozik a szemük, rajta van a szeme;
- c) látás, látóképesség: *van szeme vmihez, hova tette a szemét?*
- d) <kifejezésekben érzés, érzelem, magatartás jelképeként>: *vmilyen szemmel néz vkit;*
- e) <kifejezésekben a szégyenérzet, a szemérem jelképeként>: *Hogy van szemem? Nem szégyelli magát?*

- f) gabonafélék és hüvelyesek magja: *a búza szeme*; a fogalmi kapcsolat alapja az, hogy kicsi és fontos;
- g) fűrtös gyümölcs egy-egy bogyója: *egy szem szőlő*; a fogalmi kapcsolat alapja az, hogy kicsi;
- h) apró tárgyak közül egy-egy darab: *felszedi a morzsát az utolsó szemig*, vagy nagyon kis mennyiség: *egy szemet sem aludt*; a fogalmi kapcsolat alapja az, hogy kicsi;
- i) kötésnek, horgolásnak a fonál egyszeri hurkolásával készült eleme; a fogalmi kapcsolat alapja az, hogy kicsi;
- j) (mezőg.) rügy; a fogalmi kapcsolat alapja az, hogy kicsi;
- k) cserépkályha tányér- vagy bögreszerű csempéje; a fogalmi kapcsolat alapja a külső hasonlóság;
- l) kerekded, színes folt, rajzolat: *a pávatoll szemei*; a fogalmi kapcsolat alapja a külső hasonlóság;
- m) szólásokban változatos jelentés: *majd kiszül a szeme, kopog a szeme az éhségtől, valami szálka valakinek a szemében, valamivel kiszúrja a szemét valakinek*.

Ehhez a szótár még hozzáteszi az átvitt értelmű 'figyelem, megítélés' jelentéseket. A különböző jelentések a testrésznévből keletkeztek, amely ősi, uráli kori szó: *šilmä 'szem'.

A *szem* szó kiemelt fontosságát több kifejezés is jelzi. Egyrészt az *-ély* főnévképzővel képzett *személy* szavunk (vö. hasonlóan *harkály*, *lapály*, EWUng 1412), amely a RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT, itt: egy TESTRÉS AZ EMBER HELYETT metonímián alapul, az embert egy testrésze mint jellemző ismertetőjegye szerint nevezve meg (EWUng 1412–1413). A szemantikai-konceptuális folyamat ez lehetett: szem → tekintet → kinézés, kinézet → ember. Figyelemre méltó az, hogy miért éppen ebből a testrésznévből képződik az egyént jelölő *személy* szó.

Egy másik kiemelkedő szó a *szemfedél*, amely kulturális hagyományokra vezethető vissza, mivel azt fejezi ki, hogy az élet megszűnésének jelzésére a szemet takarjuk le (szemben más testrésszel). A szó azt is jelzi, hogy a szemnek különleges szerepe van az élet vagy a halál jelölésében. Erre utal a *meglátta a napvilágot* kifejezés is, amely születést jelent a LÁTÁS ÉLETBEN LEVÉS HELYETT metonímia alapján. A *szemfedél* szó abból a hagyományból ered, amikor a népszokás szerint a halott arcát lepellel vagy hímzett kendővel takarták le. A kendő jellegét számos szokás meghatározta, például egy jegyben járó legény arcát a jegykendőjével, míg egy menyasszony vagy fiatalasszony arcát a menyasszonyi fátylával takarták le. Egyes vidékeken keresztet vágtak a szemfedélbe, hogy a halott lásson majd a túlvilágon (Dömötör 1990: 76). Ez a szokás az indo-iráni hagyományokra vezethető vissza, ahol nemesfémből készült lemezekkel takarták le a halottak szemét (Benkő 1992). A *szemfedél* szó ilyenformán a TEMETÉS mint kulturális eseményséma kifejeződése. Az eseménysémák olyan

kulturálisan meghatározott tudásként értelmezhető, amelyet a házasság, temetés, karácsony stb. eseményének lefolyásáról, szabályairól és a résztvevők szokásos viselkedéséről alkotunk (Mandler 1984).

5. A SZEM konceptualizációja

5.1. A SZEM MINT A KULTURÁLIS ÉRTÉKEK KÖZPONTJA

5.1.1. ERKÖLCS ÉS LELKIISMERET

Számos kifejezés létezik, amely a szem és az erkölcs, valamint a szem és a lelkiismeret közötti kapcsolatra utal. Amikor valaki *szemet huny valami felett*, annyit jelent, mint egy másik személy által elkövetett rossz vagy erkölcstelen cselekményt nem megítélni, mintegy a szemet behunyva úgy tenni, mintha nem láttuk volna. A metonimikus kifejezésben a szem funkciója tehát az erkölcsi értékelés, amely alól a szemet becsukva kibújhatunk. Egy másik kifejezés a *szemrebbenés nélkül*, amelynek két jelentése van: a) rendületlen nyugalommal, bátorsággal; izgalmát, félelmét vagy érzelmeit el nem árulva; b) lelkiifurdalás, szégyenkezés nélkül (Bárczi – Ország 1962: 187). A második jelentés szerint a *szemrebbenés nélkül* igazságtalan vagy erkölcstelen tett elkövetésének kontextusában használatos. Látható, hogy ebben az esetben a szem a lelkiismeret jelzőjeként funkcionál. Hasonló konceptualizációra utal a *szemére hány valamit* kifejezés, amely fizikai eredetű, és azt fejezi ki, hogy a másik személy rossz vagy igazságtalan tettet kérjük számon rajta. Ide kapcsolható bizonyos értelemben a *szembe mond* kifejezés is, vagyis egyenesen (szemtől szembe) kifejezi a kritikáját a másik félnek.

Alább további példák találhatók a SZEM MINT AZ ERKÖLCS/LELKIISMERET KÖZPONTJA konceptualizációra:

- (1) *Hogy van szeme ezt tenni! Nem szégyelli magát?* (tájszólásban)
- (2) *majd kiég/kisül a szeme*
- (3) *bántja a szemét, szemet szúr valami*
- (4) *szeme közé néz*
- (5) *lesüti a szemét*

Az (1)-es és a (2)-es példák olyan személyre utalnak, aki valamilyen szégyenletes vagy erkölcstelen tett elkövetése miatt *szégyelli magát*; a *kiég/kisül* szavakban A SZÉGYEN TŰZ metafora jelenik meg. A rosszállást keltő cselekvésekre azt mondjuk: *bántja a szemét, szemet szúr valami*. A szem itt is a lelkiismeretet megtestesítő fizikai érzékszervként funkcionál. A (4)-es példa egyes használati eseteiben a *szemére hány* kifejezéssel hasonló jelentésű, tehát felelősségre vonást jelent, így szintén kapcsolódik a lelkiismerethez. Látható tehát, hogy a SZEM MINT AZ ERKÖLCS/LELKIISMERET KÖZPONTJA konceptualizáció mind az alany (pl. *bántja a szemét, kisül a szeme*) lelkiismeretével, mind

pedig két szubjektum interperszonális viszonyában (pl. *szemére hány, szemé közé néz*) használatos. A szem lesütése a (5)-ös példában a szégyen általános kifejezőmódja. Az erkölcstelenség és a szem összefüggését jelzi a *szeme se áll jól* kifejezés is, amely egy nem becsületes személyre utal.

Figyelemre méltók a *szemérem, szemérmes, szemérmetlen* szavak (hasonlóan az *alkalmas* képzett szóhoz, vö. EWUng 1413), amelyek etimológiája ismeretlen, és az EWUng szerint kevésbé valószínű, hogy a *szem* szóból ered (EWUng 1413). Elgondolkodtató azonban a Czuczor – Fogarasi-féle *A magyar nyelv szótára* (1870) magyarázata, amely szerint a szemérem

„ösztonszerű hajlamból eredő gyöngéd érzet, illetődés, és visszatartózkodás, midőn valamitől vonakodunk, vagy valamiért szégyeneljük magunkat, mert az erkölcsi finom érzetünket sérti, vagy az illem szabályaival ellenkezik. Ez értelemben a szemérem némi gyermeteg ártatlanságra, félénkségre, önbizalmi hiányra mutat, s ellentéte a merészség, mennyiben ez az illem, és szerénység korlátait átlépi.” (Czuczor – Fogarasi 1870: 1216)

Eszerint az *érem* utótag az *ér > érik, érint* szóban is jelen levő gyökre eredeztethető, ezáltal a *szemérem* jelentése: valami, amely 'a szemet érinti':

„A szemérem eredetileg jelent szemérintést vagyis oly benyomást, mely a szemeket (mintegy visszataszítólag) érinti, érdekli, melynél fogva lezárnak, behunyódnak, közvetőleg pedig azon erkölcsi bel[e]érzést, mely a szemekre visszahat. [...] a szem a szégyenérzetnek mintegy székhelye, és tükre, amely erkölcsileg megilletődve lehunyódik.”
(Czuczor – Fogarasi 1870: 1216)

Ezt a magyarázatot alátámasztják a fenti példák, amelyekben egyértelműen felfedezhető a szem és az erkölcs konceptuális kapcsolata. A szem úgy jelenik meg, mint magának a lelkiismeretnek a metonimikus központja, fizikai szerve, mely az erkölcs elleni vétket fizikai inzultusként érzi, valamint az erkölcstelen tett ellen a szem lesütésével védekezik.

5.1.2. TISZTELET

A *szemet* tartalmazó kifejezések egy másik csoportjában a testrészt a TISZTELET konceptualizációjaként jelenik meg. Az egyik említésre méltó kifejezés a *szemtelen*, amely tiszteletlenséget és a szégyenérzet hiányát jelenti. A szószerinti fordítás arra utal, hogy a szemek (vagy a tekintet) hiánya a tisztelet hiányát fejezi ki, amely azt implikálja, hogy A SZEM A TISZTELET KÖZPONTJA, ahol a szem kifelé hatása érvényesül. Ehhez a konceptualizációhoz kapcsolható a *szembe*

köpés mint sértés, amelynek célja a tiszteletlenség kinyilvánítása – igaz, itt a sértett személy szeméről van szó. Szintén tiszteletlenség nyilvánul meg a *szeme közé nevet* kifejezésben, amely a 'kinevet' szinonimájaként is előfordul.

A 4.1.1. és 4.1.2. fejezet példái szerint a SZEMet gyakran valamely kulturális értékhez – erkölcshez, lelkiismerethez, tisztelethez – kapcsolódóan konceptualizáljuk. Meg kell említeni még a tájnyelvben ismert *nagy szeme van valaminek* kifejezést is, amelynek jelentése 'nagy értéke van valaminek' (Bárczi – Ország 1962). A szem itt olyan szervként jelenik meg, amely az interperszonális kapcsolatot hozza létre a másik alannyal, hiszen a *szemtelen* szó a cselekvő, a *szemébe köp* kifejezés pedig a másik fél szemét hozza összefüggésbe a tisztelettel.

5.2. PERCEPCIÓ, FIGYELEM

A szem gyakran a világ észlelésében elsődleges szerepű testrészként reprezentálódik. Alább található néhány példa szemléltetésül:

- (6) *nyitott szemmel jár*
- (7) *nyitva tartja a szemét*
- (8) *lehullt a hályog a szeméről*
- (9) *szemesnek áll a világ*
- (10) *szemes*
- (11) *szemfüles*
- (12) *szembetűnő*

A szem és a hozzá kapcsolódó érzékelési forma, a látás kifejezhet figyelmet, éberséget. A következő kifejezésekben a LÁTÁS A FIGYELEM HELYETT metonímia jelenik meg:

- (13) *szemtanú*
- (14) *szemügyre vesz*

Ezek az esetek egybevágnak a Yu (2004) által a kínaiban és az angolban is kimutatott ÉRZÉKSZERV AZ ÉRZÉKELÉS HELYETT metonímiával. Emellett mindegyik eset a szem mint érzékszerven keresztül a tapasztalatok befelé hatását fejezi ki, tehát a szem befelé, a gondolkodó alany felé közvetíti a külső információt. Hasonlóan, a *szemet vetett rá* szó szerinti értelmezésben valakire úgy fordítunk kiemelt figyelmet, hogy a szemünket fizikai értelemben ráhelyezzük a célszemélyre – ez a konceptualizáció a kínaiban szintén megtalálható.

5.3. A SZEM MINT AZ INTELLEKTUS KÖZPONTJA (A MEGÉRTÉS LÁTÁS)

A nyugati kultúrában elterjedt MEGÉRTÉS LÁTÁS metafora reprezentációja megtalálható a magyar *szemet* tartalmazó kifejezésekben is, itt is említhetünk példá-

kat. Ilyenek a *szemlélet* és a *szemszög*; *egy másik személy szemével* nézni egy helyzetet annyit tesz, mint egy másik személy perspektívájából megítélni és értékelni azt. Továbbá, ha valakinek *éles szeme van valamihez*, azt fejezi ki, hogy jól megérti és ért hozzá. A *szem előtt tart* és az ezzel ellentétes jelentésű *szem elől téveszt* metonimikusan a látást a figyelemmel és az észben tartással hozza összefüggésbe úgy, hogy a szem cselekvő entitás, amely más tárgyakra hat. Hasonlóképpen a *be van kötve a szeme* a helyes ítélőképesség hiányára utal valamilyen körülmények okán (Bárczi – Ország 1962), míg a *felnyitotta a szemét* a tisztánlátásra, valaminek a helyes felismerésére vonatkozik. A FELISMERÉS/MEGÉRTÉS LÁTÁS metafora egyébként számos látást tartalmazó kifejezésben jelen van:

- (15) meglátta benne a tehetséget
- (16) keresztüllátott a barátján
- (17) mögélát a dolgoknak

A (15)–(17) példákban a látás aktusa (mint forrástartomány) az észlelt dolog lényegének meglátásával (mint céltartomány) függ össze. (15)-ben a tehetség felismeréséről van szó, (16)-ban valakinek az igazi (általában negatív) jellemét ismeri fel a szubjektum, míg (17)-ben egy jelenséget motiváló tényezők megértését fejezi ki metonimikusan a látás. A példákban a szem kifelé ható entitás, amely más tárgyakon is keresztül hatolva vezet a megértéshez.

A FELISMERÉS, MEGÉRTÉS konceptualizációhoz tartozik a *szemfényvesztés* szó is, amelyet mágikus összefüggésben használnak (EWUng: 1414), és amely az ősi sámán vallásból eredeztethető. A rituálékban gyakran varázslat segítségével elvakítottak valakit, hogy ne lásson. A szem fényének, világának, azaz a látásnak az elvesztése az ítélőképesség elvesztését jelenti. Mai értelemben a *szemfényvesztés* az igazság látszatával való megtévesztést jelent (Zaicz 2006: 783). A szem fénye az érzékszerv kifelé hatását jelenti, amelyben a szem fényforrás.

5.4. A SZEM MINT AZ ÉRZELMEK KÖZPONTJA

A szem érzelmeket is kifejezhet. Ha például azt mondjuk: *az én szememben ő kedves*, azt fejezzük ki, ahogyan mi a másik személy iránt érzünk. Ehhez hasonló a *rossz szemmel néz rá*, amely egy másik személy vagy cselekmény iránti egyet nem értésünket, helytelenítésünket jelenti. További, az érzelmek konceptualizációját reprezentáló kifejezések:

- (18) szikrákat szór a szeme
- (19) elsötétül a szeme
- (20) ferde szemmel néz rá
- (21) összeszűkült a szeme
- (22) elkerekedett a szeme (a csodálkozástól)

(23) *nagy szemeket mereszt*

(24) *felcsillan a szeme*

(25) *nem tudja levenni róla a szemét*

A (18) és (19)-es példa haragot fejez ki. A *szikrákat szór a szeme* és a *nem tudja levenni róla a szemét* kifejezésben a szem cselekvő entitás. A (19)–(23)-as kifejezések metonimikus eredetűek, mivel az egyes érzelmek kinyilvánításakor alkalmazott arckifejezésekre utalnak, tehát a szem kifelé hatását szemléltetik. Az *elsötétül a szeme* például azt tükrözi, hogy mikor a dühös ember szeme összehúzóul (l. a [21]-es példát), a szeme fehérje eltűnik, miközben a pupilla kitágul, és ez eredményezi a sötét hatást. A *ferde szemmel néz rá* kifejezésben a ferde szemek a fej oldalra billentett pozíciójára utalhatnak, amely a helytelenítés, kételkedés gyakori gesztusa. A (22)–(23)-as példákban a nagy, kerek szem a csodálkozó ember szemöldökének felhúzásakor látható, ami gyakran kidülledt szemnek is látszik. A csillogó, ragyogó szemek örömet és lelkesedést mutatnak (24). Végül, amikor valaki nem tudja levenni egy másik személyről a szemét, az csodálatot fejez ki – itt a szem cselekvő ágens. A *sugárzik a szeme a boldogságtól* kifejezésben a szem fényforrásként működik, kifelé hat, ugyanúgy, mint az 5.3-ban elemzett *szemfényvesztés* szó esetében.

5.5. VISELKEDÉS, ATTITÚD

A szem viselkedést és attitűdöt is kifejezhet. Amikor például valaki *vérszemet kap*, azt jelenti, hogy egy váratlan esemény felbátorítja és merészen kezd viselkedni. A *farkasszemet néz* olyan helyzetekben használatos, amikor egy személy bátran szembenéz egy másik személlyel vagy helyzettel, itt interperszonális kapcsolatot hoz létre a két alany szeme. Amikor pedig valaki *forгатja a szemét*, akkor azt kétség, egyet nem értés kinyilvánítására teszi.

5.6. HATALOM, KONTROLL

A *szem* a hatalommal és mások fölötti kontrollal is összefüggésbe hozható. A *kiszemel* ige azt jelenti, hogy valamilyen további cselekvés, cél érdekében kiválasztunk egy személyt. Hasonló jelentésű a *rávetette a szemét*, ami a kiválasztás mellett a tetszés jelentéskomponensét is tartalmazza. További kifejezés a HATALOM, KONTROLL konceptualizációra a *szemmel tart*, amely egy másik fél cselekvésének, viselkedésének követését, kontrollálását jelenti. Mindezekben az esetekben a szem mint cselekvő ágens konceptualizálódik. *Szembenézni valakivel* annyit jelent: egy másik személy szemébe nézünk, absztrakt értelemben azonban konfrontációt jelent (itt a szem interperszonális kapcsolatot létesít/tart fenn).

Kulturális sémára vezethető vissza a népi kultúrából eredeztethető *szemmel verés* kifejezés, ahol a szem cselekvő szerv, és amely tulajdonképpen egy másik

személy megátkozását, balszerencse hozását jelenti. Sharifian kiemeli, hogy a perzsában szintén létezik ilyen kifejezés, amely hasonló kulturális sémából ered:

„A perzsában a szem egy olyan kulturális sémával is kapcsolatba hozható, amely a szemnek romboló erőt tulajdonít. A perzsa *cheshm kardan* ('szemmel cselekvés'), és *chashm zadan* ('szemmel verés') kifejezések nagyjából annyit jelentenek, mint 'bűbájt vagy átkot szórni' valakire vagy valamire, akár szándékosan, akár tudat alatt. Ez főként irigység vagy ellenségeskedés, vagy egy másik ember tehetsége, vagyona stb. iránti csodálat folytán következhet be. A bűbáj szándékosan vagy véletlenül elkövetve hozhat szerencsétlenséget az irigyelt félre betegség vagy más veszteség formájában.” (Sharifian 2011a: 202–203)

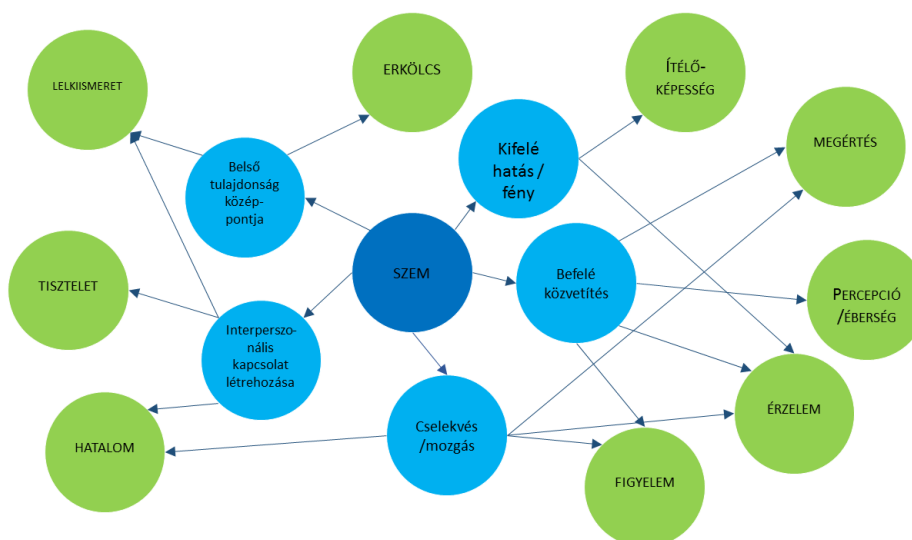
A magyar *szemmel verés* kifejezésben szintén a szem romboló varázsereje mutatkozik meg. Felmerülhet, hogy a korábban említett *rossz szemmel néz rá* nem az igézésre/rontásra utalt-e eredetileg.

A fejezetben tárgyalt konceptualizációkat és a szem hozzájuk kapcsolódó funkcióit hálózatszerűen jeleníti meg az 1. ábra. A szem öt fő funkciót tölt be, amelyek a következők: kifelé hatás (mely lehet fényhatás), befelé közvetítés, cselekvés/mozgás, interperszonális kapcsolat létrehozása/fenntartása, valamint belső tulajdonság fizikai központja. A kifelé hatás abban különbözik az interperszonális kapcsolati funkciótól, hogy nem jelenik meg benne a másik alany. A hálózati ábra jól szemlélteti azt, hogy egy-egy konceptualizáció általában nem egyetlen funkcióhoz kapcsolódik: olyan konceptualizáció is található, amely három különböző sematikus funkció alapján is kifejezhető. Ez az ÉRZELEM tartománya, amely a szem kifelé ható, cselekvő/mozgó és befelé közvetítő funkciói segítségével is megjeleníthető, utalva ezzel a konceptualizáció összetettségére.

Az is világosan látszik, hogy a LELKIISMERET és az ERKÖLCS metaforikus megjelenítésében a SZEM ezek (és az összes konceptualizáció közül csupán ezek) fizikai érzékszervének metonimikus szerepét tölti be. A LELKIISMERET, a TISZTELET és a HATALOM tartományai az interperszonális kapcsolati funkcióhoz kapcsolódnak, amelyek közül figyelemre méltó a LELKIISMERET, hiszen itt az egyik alany tekintete a másik szemére jelzi, hogy annak lelkiismeretére szándékozik hatni (ezzel is bizonyítva A SZEM MINT A LELKIISMERET KÖZPONTJA konceptualizációt). A szem cselekvő/mozgó entitásként a HATALOM, a FIGYELEM, a MEGÉRTÉS és az ÉRZELEM esetében jelenik meg, ahol központi konceptualizációnak a FIGYELEM tekinthető, innen eredeztethető a többi tartomány, mint a FIGYELEM következménye: FIGYELEM ⇒ MEGÉRTÉS, FIGYELEM ⇒ ÉRZELEM, FIGYELEM ⇒ HATALOM/KONTROLL. A figyelem művelete során a szem vagy valamilyen cselekvés útján kerül kapcsolatba az adott tárggyal, vagy pedig maga „mozog” a tárgyhoz (metaforikusan). A SZEM befelé közvetítő szerepe az ÉRZELEM, a FI-

GYELEM, a PERCEPCIÓ/ÉBERSÉG és a MEGÉRTÉS kapcsán kerül előtérbe. Végül az ÍTÉLŐKÉPESSÉG és az ÉRZELEM esetében a szem kifelé ható ereje is megmutatkozik – meg kell jegyezni azonban, hogy a szem fényhatása bizonyos esetekben cselekvésként is felfogható.

1. ábra: A szem funkcióinak és kulturális konceptualizációinak hálózata.

Összességében négy fő terület figyelhető meg: a SZEM kifelé ható és befelé közvetítő funkciója az INTELLEKTUÁLIS TEVÉKENYSÉGEK és az ÉRZELMEK kapcsán konceptualizálódik, interperszonális kapcsolatot teremtő képessége a HATALOM, a TISZTELET és a LELKIISMERET(i ráhatás), végül belső tulajdonság fizikai központjaként az ERKÖLCS és a LELKIISMERET tartományaiban jelenik meg. Átmeneti területet képez a szem mint cselekvő/mozgó entitás, amely az INTELLEKTUÁLIS TEVÉKENYSÉGEK és az ÉRZELMEK mellett a HATALOM konceptualizációiban is megjelenik.

6. A SZEMhez kapcsolódó térmetaforák: a szemé közé esete

A szem és a térviszonyok kapcsolatát legjobban a szembe/szemben szavak illusztrálják, amelyek azt jelölik, hogy egy személy/tárgy egy másik személy/tárgy felé arcát vagy elülső részét fordítva helyezkedik el (Bárczi – Ország 1962: 166). Egy másik térviszonyt jelölő szó a szemközt, amely hasonló jelentésű, mint a szemben (Bárczi – Ország 1962: 182). A kifejezés sok esetben felcserélhető a (gyakran absztrakt értelemben használatos) szembe vagy szemébe szavak-

kal, azonban számos példában a jelentése eltér tőle. Az EWUng szerint a *szemközt* (eredetileg *szem(e) között*) szó jelentései a következők: a) szemek között, b) szembe (ellenébe), c) szemben, átellenben (EWUng 1415).

Ebben a fejezetben a Magyar Nemzeti Szövegtár alapján készült, a *szeme közé* kifejezés használati eseteit bemutató korpuszelemzés eredményét ismertetjük. A vizsgálat bemutatja, hogy számos cselekménnyel összefüggésben használjuk a *szeme közé* kifejezést, azonban ezek elsősorban olyan esetek, amelyek valamilyen módon egy személy iránti tiszteletlenséget jeleznek, tehát negatív konceptualizációjúak. A *szeme közé* metaforikus használatai arra a fizikai eseményre vezethetők vissza, amikor egy személy egy másik egyén személyes terét megsértve karjával vagy valamilyen eszközzel túl közel kerül hozzá.

A Magyar Nemzeti Szövegtár 348 esetben tartalmazza a *szeme közé* névutós szerkezetet. A következőkben a korpusz példái szemléltetik a kifejezés egyes konceptualizációit.

(a) FIZIKAI TÁMADÁS

(26) *A diák ökölbe szorította a kezét, és [...] szeme közé vágott.*

A példában a tanuló fizikailag megtámadja a másik személyt. Ez tekinthető a *szeme közé* elsődleges használati esetének és egyben az alapjelentésnek, amelyből a többi metonimikus jelentés származik.

(b) FIZIKAI SÉRTÉS

(27) *[...] bort loccsantanak a szeme közé. Kirobban a verekedés...*

A fizikai hatással egyidejűleg a sértés is a bor arcba fröcskölésének a célja.

(c) FENYEGETÉS

(28) *[...] hörögte a szeme közé*

A *szeme közé* kifejezés – a hasonló jelentésű *szemébe* szóval összevetve – a harag fenyegető jellegét még inkább hangsúlyozza.

(d) HATALOM, PARANCS

(29) *Keményen a szeme közé nézett. – Igyál! – parancsolta.*

Ebben az esetben sem helyettesíthetjük a *szeme közé* kifejezést a hasonló értelmű *szemébe* szóval, mivel jóval erősebb jelentése van, ugyanis a másik személy fölötti uralmat is kifejezi.

(e) SÉRTÉS

(30) *A szeme közé vágja: Gazember vagy!*

A (27)-es példával ellentétben itt nincsen szó fizikai támadásról, csak sértésről. Valójában azonban ez a kifejezés a fizikai inzultusból ered, erre utal a *vágja* ige is, amely itt metaforikus értelemben használatos, azt jelenti, hogy valakinek egyenesen megmondja az igazat.

(f) GÚNY

(31) *végül a szeme közé nézve, gúnyosan megjegyezte...*

A *szeme közé* itt ismét jóval erősebb hatású, mintha a *szemébe* kifejezést használnánk helyette. Olyan hatást kelt, mintha a gúnyolódó személy megjegyzése a másik fél személyes terét sértené meg.

(g) HATALOM, SZEMBENÁLLÁS

(32) *bátran a szeme közé néztem minden veszedelemnek*

A *szeme közé néz* szerkezetet többek között olyan esetekben használjuk, amikor valaki veszéllyel vagy nehézségekkel száll szembe. Ebben az esetben nem helyettesíthető azzal, hogy *szemébe néz*. A *szeme közé néz* jelentése itt specifikusabb, a szubjektum merészségét, dominanciáját emeli ki.

(h) LELKIISMERET

(33) *a szeme közé vágta a mocskos júdáspénzét*

Ez a konceptualizáció hasonló a sértéshez, azonban itt hangsúlyosabb a másik személy felelősségre vonásának aktusa valamilyen általa elkövetett helytelen dologért.

(i) INTIMITÁS

(34) *a szeme közé mosolyogtam igen barátságosan*(35) *mindenki szeme közé odavigyorog*

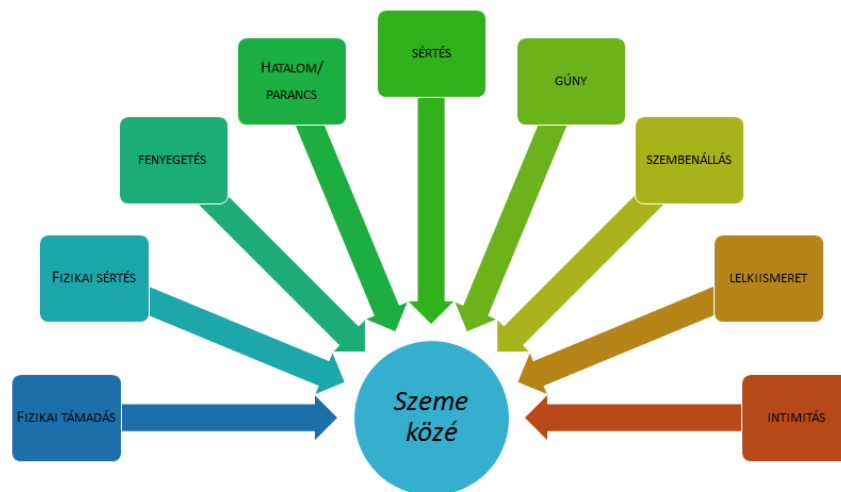
A *szeme közé mosolyogtam* példa a *szemébe mosolyogtam, rámosolyogtam* kifejezésekkel összevetve nagyobb mértékű intimitást fejez ki. Bár hasonló a (35)-ös adathoz, azonban azzal ellentétben nem tartalmaz negatív konnotációt. A (35)-ös példa ezzel ellentétben túlzó bizalmaskodásra utal, ezért egyértelműen negatív jelentéssel bír.

Az elemzett példák alapján látható, hogy a *szeme közé* kifejezést túlnyomórészt negatív kontextusban, negatív értelemben használjuk. Bár egyes esetekben

helyettesíthető a *szemébe* szóval, jelentése jellemzően erőteljesebb, jobban kiemeli a hozzá kapcsolódó cselekmény negatív aspektusát.

A 2. ábrán láthatók a *szeme közé* különböző konceptualizációi.

2. ábra: A *szeme közé* kifejezés konceptuális tartományai.

7. Összegzés

Az elemzések azt bizonyítják, hogy a magyar *szem* szóhoz számos konceptualizáció kapcsolódik. Ezek a következők: a SZEM MINT A KULTURÁLIS ÉRTÉKEK KÖZPONTJA, beleértve az ERKÖLCST, a LELKIISMERET és a TISZTELET tartományát, PERCEPCIÓ/ÉBERSÉG, INTELLEKTUS, ÉRZELEM (pl. düh, csodálkozás), VISELKEDÉS, végül HATALOM/KONTROLL. Az univerzálisnak tartott MEGÉRTÉS LÁTÁS metafora megtalálható a *szem*hez kapcsolódó magyar kifejezésekben is, mint ahogy jelen van az angol, a kínai, a perzsa vagy a tunéziai arab nyelvekben is (Yu 2004, Maalej 2011, Sharifian 2011a). Azonban a metafora jelenlétének mértéke az egyes kultúrákban jelentősen eltér. A magyar nyelvű kifejezések tanulsága szerint a látás gyakran párosul az intellektuális műveletekkel, de a *szem* szót tartalmazó nyelvi adatokban nem uralkodik ez a leképezés. Látható, hogy inkább tekinthető dominánsnak – de legalábbis azonos mértékben hangsúlyosnak – a szociokulturális tartományokra való leképezés. A KULTURÁLIS ÉRTÉKEK néven átfogóan jellemzett kategória tartományai az ERKÖLCST, a LELKIISMERET és a TISZTELET. Ezek a konceptualizációk nagyszámú metaforában és metonímiában megjelennek.

A szem egyes sematikus funkciói és az általuk kifejezett konceptuális tartományok közötti összefüggések szerint négy fő terület körvonalazódik. Az első a SZEM (fényként) kifelé és befelé ható funkciója, amely az INTELLEKTUÁLIS TEVÉKENYSÉGEK és az ÉRZELMEK kapcsán jelentős, a SZEM interperszonális kapcsolatot teremtő képessége a HATALOM, a TISZTELET és a LELKIISMERET(i ráhatás) tartományaiban érvényesül, végül belső tulajdonság fizikai központjaként jelenik meg az ERKÖLCS és a LELKIISMERET tartományaiban. Köztes területet képez a cselekvő/mozgó entitás funkciója, amely az INTELLEKTUÁLIS TEVÉKENYSÉGEK és az ÉRZELMEK mellett a HATALOM tartományában is reprezentálódik.

Említettünk olyan kifejezéseket és szóösszetételeket is, mint a *szemmel verés*, *szemfedél* és a *szemfényvesztés*, amelyek kulturális hagyományokban és szokásokban gyökereznek, így kulturális konceptualizációknak tekinthetők. A SZEMMEL VERÉS séma megtalálható a perzsa kultúrában is a *cheshm kardan* 'szemmel cselekvés' vagy *cheshm zadan* 'szemmel verés' kifejezésekben (Sharifian 2011a).

A tanulmány második részében azt bizonyítottuk, hogy a szem konceptualizációjának részeként léteznek olyan térbeli orientációk, amelyek a szemmel összefüggésben speciális értékminősítést, jelentést kapnak. A *szeme közé* korpuszalapú vizsgálatában nyomon követhettük az eredendően negatív fizikai aktuson (a két szemhez közeli terület megsértésén) alapuló figuratív használati esetek sorát. A *szeme közé* konceptualizációja olyan tartományokhoz köthető, mint FIZIKAI TÁMADÁS, FIZIKAI SÉRTÉS, FENYEGETÉS, HATALOM/PARANCS, SÉRTÉS, GÚNY, SZEMBENÁLLÁS, LELKIISMERET és INTIMITÁS. Figyelemre méltó módon ezek a konceptualizációk túlnyomó részben negatív jelentést hordoznak, amely a másik fél fizikai bántalmazásából, vagy a hozzá közeli tér megsértéséből, ezáltal a másik iránti tiszteletlenség kifejezéséből ered. Bár néhány esetben a *szeme közé* a *szemébe* szinonimájaként értelmezhető, vannak olyan esetek is, amikor a két nyelvi kifejezés lényeges jelentésbeli eltérést eredményez. Elmondható tehát, hogy a szemekhez közel eső területre való behatolásra utaló kifejezés általában negatív minősítést kap.

Az elemzések azt bizonyítják, hogy bár a testrészek univerzális tapasztalati forrásként funkcionálnak, konceptualizációjuk bizonyos mértékig kulturálisan eltérő, és így a nyelv, a konceptualizáció és a kultúra közötti kölcsönhatás bizonyítékai. Yu a következőként fogalmazza ezt meg:

„Igen gyakran a metonímia és a metafora a test és a kultúra interakciójából ered. Míg a test az absztrakt fogalmakat létrehozó metonímiák és metaforák univerzális forrástartománya, a kulturális modellek olyan speciális nézőpontokat hoznak létre, amelyekből a testi tapasztalat bizonyos aspektusai és bizonyos testrészek különösen feltűnőnek és jelentőségteljesnek tűnnek az absztrakt fogalmak megértésében.” (Yu 2004: 683)

A tanulmány az úgynevezett 'kultúraspecifikus testesültség' fogalmának alátámasztásául szolgál, amely a test, a megismerés és a kultúra egymásra hatását hangsúlyozza. Ezt fejezi ki a „kultúra a testben” (*culture-in-the-body*) fogalma is (Gibbs 1999, Maalej 2004), amely a testesült elme és a kultúra közötti kétirányú folyamatot fejezi ki (Maalej 2011: 239).

Irodalom

- Alm-Arvius, Christina (1993), *The English verb see: A study in multiple meaning*. Acta Universitatis Gothoburgensis, Göteborg.
- Baranyiné Kóczy, Judit (bírálat alatt), 'He cracked his head feverishly': Conceptualizations of HEAD and THINKING in Hungarian.
- Bañcerowski Janusz (2007), A fej nyelvi képe a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 131: 385–402.
- Bárczi Géza – Országh László (1962), *A magyar nyelv értelmező szótára VI*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/>
- Benczes, Réka – Barcelona, Antonio – Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco José (eds) (2011), *Defining metonymy in cognitive linguistics: Towards a consensus view*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Benkő Mihály (1992), A halotti arctakaró történetéhez. *Antik Tanulmányok* 36.1–2: 106–108.
- Brenzinger, Matthias – Kraska-Szlenk, Iwona (eds) (2014), *The body in language: Comparative studies of linguistic embodiment* (Series eds: Alexandra Y. Aikhenvald – R. M. W. Dixon – N. J. Enfield, Brill's Studies in Language, Cognition and Culture, vol. 8). Brill, Leiden.
- Csábi, Szilvia (2005), *Alternative conceptualization in English and Hungarian idioms*. Doktori értekezés. Eötvös Loránd University, Budapest.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János (1870), *A magyar nyelv szótára*. Ötödik kötet. Athenaeum, Pest.
- Danesi, Marcel (1990), Thinking is seeing: Visual metaphors and the nature of abstract thought. *Semiotica* 80.3–4: 221–237.
- Devereux, Georges (1991), Ethnopsychological aspects of the terms 'deaf' and 'dumb'. In: David Howes (ed.), *The varieties of sensory experience. A sourcebook in the anthropology of the senses*. University of Toronto Press, Toronto. 43–46.
- Dömötör Tekla (szerk.) (1990), *Magyar néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Evans, Nick – Wilkins, David (2000), In the mind's ear: The semantic extensions of perception verbs in Australian languages. *Language* 76.3: 546–592.
- EWUng = Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1995), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Geeraerts, Dirk – Grondelaers, Stefan (1995), Looking back at anger: Cultural tradition and metaphorical patterns. In: John R. Taylor – Robert E. Maclaury (eds), *Language and the construal of the world*. Mouton de Gruyter, Berlin. 153–180.
- Gibbs, Raymond W. (1999), Taking metaphor out of our heads and putting it into the cultural world. In: Raymond W. Gibbs – Gerard J. Steen (eds), *Metaphor in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 145–166.
- Gibbs, Raymond W. (2005), *Embodiment and cognitive science*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ibarretxe-Antuñano, Iraide (1999), Metaphorical mappings in the sense of smell. In: Raymond W. Jr. Gibbs – Gerard J. Steen (eds), *Metaphor in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 29–45.
- Ibarretxe-Antuñano, Iraide (2002), MIND-AS-BODY as a cross-linguistic conceptual metaphor. *Miscelánea. A Journal of English and American Studies* 25: 93–119.
- Ibarretxe-Antuñano, Iraide (2008), Vision metaphors for the intellect: Are they really cross-linguistic? *Atlantis* 30.1: 15–33.
- Ibarretxe-Antuñano, Iraide (2012), The importance of unveiling conceptual metaphors in a minority language: The case of Basque. In: Anna Idström – Elisabeth Piirainen (eds), *Endangered metaphors*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 253–274.
- Johnson, Mark (1987), *The body in the mind. The bodily basis of meaning, imagination and reason*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Johnson, Mark (1997), Embodied meaning and cognitive science. In: David Michael Levin (ed.), *Language beyond postmodernism: Saying and thinking in Gendlin's philosophy*. Northwestern University Press, Evanston, Illinois. 148–175.
- Kövecses, Zoltán (2000), *Metaphor and emotion: Language, culture, and body in human feeling*. Cambridge University Press, New York – Cambridge.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka (2010), *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lakoff, George – Johnson, Mark (1980), *Metaphors we live by*. University of Chicago Press, Chicago.
- Lakoff, George – Johnson, Mark (1999), *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to Western thought*. Basic Books, New York.
- Maalej, Zouheir (2004), Figurative language in anger expressions in Tunisian Arabic: An extended view of embodiment. *Metaphor and Symbol* 19.1: 51–75.
- Maalej, Zouheir (2011), Figurative dimensions of *3ayn* 'eye' in Tunisian Arabic. In: Maalej – Yu (eds), 213–240.
- Maalej, Zouheir – Ning Yu (eds) (2011), *Embodiment via body parts. Studies from various languages and cultures*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- MNSz = Magyar Nemzeti Szövegtár. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/> 2017. nov. 13.
- Mandler, Jean Matter (1984), *Stories, scripts, and scenes: Aspects of schema theory*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ.
- Mayer, Jessica (1982), Body, psyche and society: Conceptions of illness in Ommura, Eastern Highlands, Papua New Guinea. *Oceania* 52: 240–259.
- Pusztai Ferenc (szerk.) (2014), *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Quinn, Naomi – Holland, Dorothy (eds) (1987), *Cultural models in language and thought*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Rosch, Eleanor (1978), Principles of categorization. In: Eleanor Rosch – Barbara B. Lloyd (eds), *Cognition and categorization*. Lawrence Erlbaum, Hillsdale, New York. 27–48.
- Seeger, Anthony (1975), The meaning of body ornaments: A Sua example. *Ethnology* 14.3: 211–224.
- Sharifian, Farzad (2011a), Conceptualizations of *cheshm* ‘eye’ in Persian. In: Maalej – Yu (eds), 197–211.
- Sharifian, Farzad (2011b), Cultural conceptualisations and language: Theoretical framework and applications. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Sharifian, Farzad (2017), *Cultural linguistics*. John Benjamins Publishing, Amsterdam – Philadelphia.
- Sharifian, Farzad et al. (eds) (2008), *Culture, body, and language: Conceptualizations of internal body organs across cultures and languages*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Siahaan, Poppy (2011), Head and eye in German and Indonesian figurative uses. In: Maalej – Yu (eds), 93–114.
- Sweetser, Eve (1990), *From etymology to pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Talmy, Leonard (1983), How language structures space. In: Herbert L. Pick, Jr. – Linda Acredolo (eds), *Spatial orientation: Theory, research, and application*. Cambridge Plenum Press, Cambridge. 225–282.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2013), *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Viberg, Ake (2008), Swedish verbs of perception from a typological and contrastive perspective. In: María de los Ángeles Gómez González – J. Lachlan Mackenzie – Elsa M. González Álvarez. (eds), *Languages and cultures in contrast and comparison*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 123–172.
- Yu, Ning (2004), The eyes for sight and mind. *Journal of Pragmatics* 36: 663–686.
- Yu, Ning (2008), Metaphor from body and culture. In: Raymond W. Gibbs (ed.), *The Cambridge handbook of metaphor and thought*. Cambridge University Press, Cambridge. 247–261.
- Yu, Ning (2009), *From body to meaning in culture*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Zaicz Gábor (2006), *Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

DALMI GRÉTE

Az ember és társai (avagy: Következetes üres alanyt engedélyező nyelv-e a magyar?)

In addition to giving a survey of the recent classification of Null Subject Languages (NSLs) proposed by Roberts – Holmberg (2010), this paper attempts to locate Hungarian within this classification by testing the criteria used for the four major groups: restricted (or expletive) NSLs, partial NSLs, consistent NSLs, and radical (or topic *pro*-drop) NSLs.

Keywords: Null Subject Languages, individual vs. generic inclusive reference, quantifier scope, generic operator, lexical and null generic arguments

Kulcsszavak: Üres Alanyt Engedélyező (ÜAE) nyelvek, individuális vs. generikus inkluzív referencia, kvantor hatókör, generikus operator, lexikális és üres generikus argumentumok

1. Összehasonlító mondattani háttér¹

Az összehasonlító mondattan egyik újabb területe az aktív időjeles mondatbeli alanyok elhagyhatósági feltételeinek vizsgálata. Rizzi (1982)-es művében rámutat, hogy az addig univerzálisnak tartott *K i t e r j e s z t e t t p r o j e k c i ó s e l v* (KPE), amely szerint a kijelentő mondatok alanyi pozícióját kötelező lexikális elemmel kitölteni, nem érvényesül minden nyelvben.² Rizzi ezen megállá-

---

¹ Köszönettel tartozom Moravcsik Editnek, Eöry Vilmának és a bírálóknak hasznos észrevételeikért.

² *K i t e r j e s z t e t t p r o j e k c i ó s e l v* (KPE, Chomsky 1981):

Minden mondatban kötelező alanynak lennie.

Nyilvánvaló, hogy Chomsky itt lexikális alanyokról beszél, ugyanis ezzel az elvvel magyarázza az expletívumok (azaz a szemantikai tartalom nélküli lexikális alanyok, mint pl. az angol *there*) szükségességét. Rizzi (1982) azt állítja, hogy bár az olasz látszólag megsérti a KPE-t, az időjeles mondatok alanyi pozícióját valójában egy láthatatlan névmás, a *pro* tölti ki. Mivel a lexikális alanyok többnyire csak a morfológiailag gazdag nyelvekben hagyhatók el, Rizzi azt feltételezi, hogy ilyen esetekben az AGR funkcionális fejből található igei inflexió teljesíti az alany szerepét. Az üres névmás tehát az ilyen nyelvekben ugyanúgy expletívum, mint az angol *there*. Alexiadou – Anagnostopoulou (1998) kifejezetten a T fejből található (erős vagy gyenge) inflexiók jegyek meglétéből vagy hiányából vezeti le az SVO és VSO nyelvek mondattani különbségeit.

pítását azóta az olaszon kívül számos más nyelv vonatkozásában (pl. a görögben, a kínaiában, a finnben és a portugálban) igazolták (l. Jaeggli – Safir 1989; Huang 1984; Alexiadou – Anagnostopoulou 1998; Holmberg – Nikanne 2002; Roberts – Holmberg 2010). Az összehasonlító mondattani kutatások azt is világossá tették, hogy az alany elhagyhatóságát egymástól független mondattani feltevések halmaza szabja meg, valamint hogy üres alanyból (azaz *pro*-ból³) is többféle van.

A jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy az üres alanyt engedélyező nyelvek tipológiájába hogyan illeszkedik a magyar, amelyben – megfelelő kontextus esetén – nem csak az alany hagyható el a mondatból, hanem az ige bármely más argumentuma is (l. É. Kiss 1987, 1994). A kérdés eldöntéséhez közelebbről is szemügyre kell vennünk Roberts – Holmberg (2010) üres alanyt engedélyező nyelvekkel kapcsolatos osztályozási szempontjait.

A két szerző sokat idézett tanulmánya az üres alanyt engedélyező nyelveket (rövidítve: ÜAE) aszerint csoportosítja, hogy az üres alanyok mely fajtáit engedélyezik az időjeles mondatokban. Előfordulásuk fajtáját tekintve az üres alanyokat három típusba sorolják:

- (i) expletív üres alanyok;
- (ii) individuális referenciájú üres alanyok;
- (iii) generikus referenciájú üres alanyok.

Azt állítják, hogy az üres alanyt engedélyező nyelvek egyfajta tartalmazási hierarchiát alkotnak, aszerint, hogy az üres alanyok mely fajtái engedélyezettek bennük:⁴

- (1) Üres alanyt korlátozottan engedélyező nyelvek $\supset$ Üres alanyt részlegesen engedélyező nyelvek $\supset$ Üres alanyt következetesen engedélyező nyelvek $\supset$ Radikális üres alanyt engedélyező nyelvek

A hierarchia bal oldalán található nyelvekben az üres alanyok előfordulási helyei valódi részalmazát képezik a hierarchia jobb oldalán elhelyezkedő nyelvekben található üres alanyok előfordulási helyeinek. Ennek értelmében a hierarchia jobb szélén lévő (radikális ÜAE) nyelvek engedélyezik a legtöbb fajtájú üres

³ A szakirodalomban megkülönböztetik az időjeles mondatok rejtett alanyát, amit kis *pro*-val jelölnek, a kontroll szerkezetek infinitívuszi tagmondatának láthatatlan alanyától, a PRO-tól. Az utóbbira nem vonatkoznak azok a szerkezeti megkötések, amelyek az itt tárgyalt, időjeles mondatokban található *pro*-ra érvényesek (l. Chomsky 1981; Rizzi 1982).

⁴ Roberts – Holmberg (2010) szerint nem csak az ÜAE nyelvek alkotnak hierarchikus rendszert, hanem az alanyok elhagyhatóságát szabályozó elvek és paraméterek is. Ezzel a problémával a jelen tanulmány nem foglalkozik.

alanyt, míg a hierarchia bal szélén lévő (korlátozott ÜAE) nyelvekben találjuk a legkevesebb fajtájú üres alanyt.

Az első típusba a korlátozott ÜAE nyelvek tartoznak, amelyek csakis expletív (azaz szemantikai tartalom nélküli) üres alanyt engedélyeznek. E nyelvek között akad olyan, amelyik csakis személytelen passzív mondatokban engedélyezi az expletív üres alanyt, és akad olyan, amelyik meteorológiai kifejezésekben is:

EXPLETÍV ÜRES ALANY

(2) Gestern wurde _____ viel getanzt.
 tegnap volt EXPL sok táncol.PRTC
 'Tegnap sokat táncoltak.' (német, Roberts – Holmberg 2010)

(3) _____ Rigndi.
 EXPL esett
 'Esett.' (izlandi, Roberts – Holmberg 2010)

A második típusban olyan nyelvek szerepelnek, amelyek az üres alanyok mindhárom fajtáját (expletív, individuális, generikus) engedélyezik, de csak bizonyos megszorításokkal. Így például az egyes szám 3. személyű individuális referenciájú alanyok főmondatokban soha nem hagyhatók el, és mellékmondatokban is csak koreferencia esetén.⁵ Az ilyen nyelveket a részleges ÜAE alosztályába sorolják a szerzők:

EXPLETÍV ÜRES ALANY (finn, Holmberg 2010)

(4) Ulkona _____ sataa.
 kint EXPL esik
 'Kint esik.'

GENERIKUS ÜRES ALANY

(5) Kesällä *pro_{gn}* herä-ä aikaisin.
 nyár-INESS (az ember) ébred-PRES3SG korán
 'Nyáron korán ébred az ember.'

REFERENCIÁLIS (ÜRES) ALANY

(6a) Hän / *pro istuu täällä mukavasti.
 ő / (ő) ül itt kényelmesen
 'Ő kényelmesen ül itt.'

⁵ A finnben némely *verbu m d i c e n d i* (mondást/közlést jelentő ige) mellékmondatában megengedett az eltérő referenciájú üres alany, de általánosságban nem.

- (6b) Juhani_i kertoi että hän_{i/j} / *pro*_{i/*j} oli ostanut omakotitalo-n.
 Juhani mondta hogy ő / (ő)PPERF vesz.PRTC családi_ház-ACC
 'Juhani_i azt mondta, hogy ő_{i/j} / *pro*_{i/*j} vett egy házat.'

A harmadik altípus az üres alanyokat következetesen engedélyező nyelveket foglalja magába. Ezek a nyelvek a referenciális üres alanyokat lényegében korlátozás nélkül engedélyezik (l. (7)):

- (7) *pro* Ha telefonato.
 (ő) PERF3SG telefonál.PRTC
 'Telefonált.'
 (olasz, Rizzi 1982)

Az egyes szám 3. személyű generikus alany ezzel szemben soha nem lehet üres elem. Az olaszban ilyen mondatokban kötelező a *si* személytelen névmás használata. Általánosságban elmondható, hogy ezekben a nyelvekben egyes szám 3. személyű generikus üres alany (*pro*_{GN}) nem létezik:

- (8) Se *si* / **pro*_{GN} è morti, non ci *si* / **pro*_{GN} muove più.
 ha az ember COP halott nem RFL az ember mozog többé
 'Ha az ember halott, többé nem mozog.'
 (olasz, D'Alessandro – Alexiadou 2003)

A hierarchia jobb szélén található, úgynevezett radikális üres alanyt engedélyező nyelvek nem csak üres alanyokat, hanem bármely más üres argumentumot is engedélyeznek.

- (9) ___ kanjian ta le. (kínai, Huang 1984)
 (ő) lát ő ASP
 '(Ő) látja őt.'
- (10) Ta kanjian ___ le.
 ő lát (ő) ASP
 'Ő látja (őt).'

A nyelvtipológiai szempontok további ismertetése nélkül is szembetűnő, hogy a magyar ebben az osztályozási rendszerben egyik csoportba sem illik bele maradéktalanul. Ennek oka részben az, hogy nem világos, pontosan milyen elvek állnak az osztályozás alapjául szolgáló ismérvek megválasztásának háttérében. Íme a szokásos besorolási szempontok rövid listája:

- (11) **Az üres alanyt engedélyező (ÜAE) nyelvek tulajdonságai Roberts – Holmberg (2010) alapján**
 (i) expletív üres alany engedélyezése meteorológiai és/vagy személytelen passzív mondatokban;

- (ii) egyes szám 3. személyű individuális referenciájú üres alany engedélyezése aktív, időjeles mondatokban;
- (iii) szigorú koreferencia az üres alany és lexikális referenciális antecedense között;
- (iv) egyéb üres argumentumok előfordulása;
- (v) egyes szám 3. személyű generikus inkluzív üres alany előfordulása;
- (vi) egyes szám. 3. személyű generikus inkluzív olvasat és individuális referenciájú olvasat közötti váltakozás.

Ebből a felsorolásból nem derül ki, hogy egy adott csoportba sorolandó nyelvnek az összes ismérvvel rendelkeznie kell-e, vagy elegendő akár csak egynek is megfelelnie közülük. Az első esetben számos nyelvet egyetlen csoportba sem tudnánk besorolni, a második esetben egyazon nyelv több csoportba is tartozna. Az sem világos, hogy mely csoportban mely tulajdonságok megléte kötelező és melyek azok, amelyek csupán esetlegesek. Másfelől kérdéses, hogy az alárendelt tagmondatbeli üres névmások kötési szabályai valóban elkülönítő jegynek minősülnek-e. Az olaszban például az üres referenciális névmást kötelező koreferensen értelmezni a főmondati lexikális antecedenssel, azaz nem engedhető meg az eltérő referencia:

- (12) Gianni_i dice [che pro_{i/*j} vincerà].
 Gianni mondja hogy (ő) győz.FUT
 'Gianni_i azt mondja, hogy (ő_{i/*j}) győzni fog.'
 (olasz, Chierchia 1995 alapján)

Ebben a mondatban az a személy, aki győzni fog, csakis *Gianni* lehet, tehát a kontextuális értelmezés kizárt. Hasonló a helyzet a finnben is (Holmberg 2005, 2010):

- (13) Pekka_i väittää [että pro_{i/*j} puhuu englantia hyvin].
 Pekka állít.PRES3SG hogy (ő) beszél.PRES3SG angol-PART jól
 'Pekka_i azt állítja, hogy (ő_{i/*j}) jól beszél angolul.'
 (finn, Holmberg 2010)

Ha csakis ezt a szempontot vennénk alapul, akkor az olasz és a finn azonos csoportba tartozna.⁶ A magyar viszont többnyire megengedi az eltérő referenciát is az egyes szám 3. személyű üres névmás és lexikális antecedense között, ennek alapján tehát semmiképpen nem sorolható a következetes ÜAE nyelvek típusába.

- (14) A szomszédom_i azt mondja, hogy megveszi pro_{i/j} a házat.
 (15) Péter_i azt állítja, hogy jól beszél pro_{i/j} angolul.

⁶ A következetes és részleges ÜAE nyelvek különbségeiről l. Holmberg (2005, 2010)-et, valamint Holmberg – Sheehan (2010)-et.

Ezekben a magyar mondatokban az alárendelt tagmondat üres alanya egyaránt értelmezhető a főmondat alanyával koreferensen vagy attól eltérő referenciájúként is; az utóbbi esetben egy harmadik személy a potenciális vásárló, illetve az angolul jól beszélő személy. A magyarban tehát a kötelező koreferencia az alárendelt tagmondat üres alanya és antecedense között nem, vagy csak igen korlátozottan érvényesül.

2. Üres argumentumok a magyarban

2.1. Individuális referenciájú üres argumentumok

A magyarban, mint a finnugor nyelvekben általában (l. Vilkuna 1997), az időjeles mondatok alanya elhagyható:

(16) Elment *pro*.

Ennek alapján a magyart a következetes ÜAE nyelvek csoportjába kellene sorolnunk. Ezen túlmenően azonban az ige bármelyik argumentuma szintén elhagyható, amennyiben azt kontextuálisan rekonstruálni tudjuk. Ez a tulajdonság nem a következetes ÜAE nyelvekre, hanem a radikális ÜAE nyelvekre⁷ jellemző:

(17) Felébresztett *pro*₁ *pro*₂.

(18) – Tetszik neked az a lány?

– Tetszik *pro*₁ *pro*₂.

– Majd bemutatom *pro*₁ *pro*₂ *pro*₃, ha legközelebb találkozunk *pro*₄ *pro*₅.

Amennyiben a besorolásnál csakis az individuális referenciájú argumentumok elhagyhatóságára szorítkozunk, a magyart egyszerre két csoportba kellene sorolnunk: a következetes és a radikális ÜAE nyelvek csoportjaiba. A generikus referenciájú argumentumok eltérő viselkedése az ÜAE nyelvekben éppen arra világít rá, hogy ezen nyelvek osztályozása pontosításra szorul.

2.2. A generikus referenciájú lexikális és üres argumentumokról általánosságban

Generikus referenciájú argumentumnak az ige olyan bővítményét nevezik, amely nem egyetlen entitást jelöl, hanem az entitások egy fajtájára vagy alcsoportjára utal (l. Chierchia 1995). Itt rögtön egy érdekes megszorítással talál-

⁷ Ezeket a nyelveket radikális *pro*-ejtést engedélyező, vagy diskurzusfüggő *pro*-ejtést engedélyező nyelveknek is nevezik (l. Holmberg 2010). Amint azt az egyik bíráló megjegyzi, a radikális ÜAE nyelvek alcsoportja maga sem homogén, további alesetekre bontható. A magyar azonban semmiképp nem illik ebbe az alcsoportba, éppen a generikus inkluzív lexikális és üres argumentumok eltérő viselkedése miatt (l. Dalmi 2013, 2014, 2017).

kozunk az időjeles mondatok alanyát illetően. Generikus olvasat ugyanis többnyire csak [+élő] és [+humán] jegyű alanyhoz társul. Ezt Moltmann (2006) az alábbi, szemantikailag rosszulformált angol példával szemlélteti:⁸

- (19) *If one_{GN} is a box, one_{GN} is put on the shelf.
 ha az ember_{GN} COP egy doboz, az ember_{GN} van téve a polcra
 'Ha az ember doboz, polcra teszik.'

Természetesen képesek vagyunk olyan mondatokat előállítani és értelmezni, amelyek valamilyen képzeletbeli világ generikus alanyairól állítanak valamit, de a [+élő] megszorítást ilyenkor is illik figyelembe venni:⁹

- (20) ??If one_{GN} is a Martian, one_{GN} is not
 ha az ember_{GN} COP egy marslakó, az ember_{GN} COP nem
 susceptible to human disease.
 fogékony emberi betegségre
 'Ha az ember marslakó, nem fogékony az emberi betegségre.'

Számos nyelvben e megszorítás fordítottja is érvényes, vagyis csakis az időjeles mondatok alanya kaphat generikus értelmezést, az ige többi argumentuma nem.¹⁰

A (21)-beli példamondat szemantikailag rosszul formált; a névszói predikátumot nem tudjuk a generikus alanyra vonatkoztatni, lévén hogy a gólya nem [+humán] jegyű.¹¹

- (21) *Ha az ember_{GN} gólya, fészket rak *pro*_{GN}. gólya ≠ [+human]

E tekintetben a magyarban is érvényesül a generikus argumentumokra vonatkozó megszorítás első része, miszerint generikus olvasatot csakis [+humán] jegyű argumentum kaphat, az viszont nem igaz, hogy csakis a kanonikus alanyok értelmezhetők generikusan. Ezt példázza a (22a) és a (22b), amelyekben a generikusan értelmezett argumentum az ige tárgya, illetve experiense:

⁸ A generikus inkluzív olvasatot előhívó modális operátor csakis olyan változót köthet a lehetséges világokban, amely [+humán] jegyű entitások egy csoportját jelöli, és amelybe a beszélő is beleértődik (l. Moltmann 2006, 2010).

⁹ Moltmann (2006) Safir (2000)-beli példáját idézi, l. (20).

¹⁰ A magyarban a megszorítás ezen része nem érvényesül, ugyanis nem csak (lexikális vagy üres) alany kaphat generikus értelmezést. Ez nyilván összefügg azzal, hogy az üres alany paraméter (ÜAP) sem csupán az alanyra vonatkozik.

¹¹ Bizonyára lehetséges ezt a mondatot olyan madárszerű humanoidokra értelmezni, amelyekre a *gólya* predikátum megközelítőleg igaz. Az ilyen típusú imaginárius állításokkal a modális szemantika foglalkozik (l. Kratzer 2012).

(22a) Ha az *embert*_{GN} megbántja valaki_i, elkerüli *pro*_{GN} *pro*_i.

(22b) Az *embernek*_{GN} nem sikerülhet minden.

Láthatjuk, hogy az üres alany engedélyezésének szokásos kritériumai a magyarban vagy nem érvényesülnek maradéktalanul, vagy az alanyon kívül más argumentumokra is igazak (l. Dalmi 2014, 2017). Mielőtt azonban a magyar nyelv tipológiai besorolásának kérdésében állást foglalnánk, egy fontos megkülönböztetésről is szót kell ejteni.

2.3. Az inkluzív és exkluzív generikus olvasat különbségeiről

Holmberg (2005, 2010) különbséget tesz a generikus alanyok inkluzív, illetve exkluzív értelmezése között a finnben, ahol a kétféle értelmezésű alanyok mondatnyi viselkedése is eltér. A generikus inkluzív értelmezésű alany esetében a referenciahalmazba a beszélő is beleértendő (l. a magyar *az ember*, vagy az angol *one*). A generikus exkluzív értelmezésű alany ezzel ellentétben *az emberek* egy olyan csoportját jelöli, amelybe a beszélő nem tartozik bele. Ez utóbbi olvasatot a finnben gyakran passzív szerkezettel fejezik ki:

(23a) Kesällä *pro*_{gn} herä-ä aikaisin.
nyár.INESS (az ember) ébred-PRES3SG korán
'Nyáron korán ébred az ember.' (generikus inkluzív)

(23b) Täällä puhutaan suome-a.
itt beszél.PASS finn-PART
'Itt beszélnek finnül.' (generikus exkluzív) (finn, Holmberg 2010)

A (23a)-beli finn mondat igaz minden olyan létező entitásra, amely [+human] jegyű és nyáron korán ébred, beleértve a beszélőt is. A passzív mondat rejtett alanya a (23b)-ben ezzel szemben az emberek azon csoportjára utal, akik az adott helyen élnek vagy dolgoznak, és beszélnek finnül, azonban nem feltétlenül terjed ki az összes ilyen entitásra, így például a beszélőre sem.

A kétféle generikus olvasathoz eltérő szemantikai apparátus társul (l. Moltmann 2006). A generikus inkluzív olvasatot nem kvantor hívja elő, hanem egy komplex modális operátor, amely mindig a legtágabb hatókört veszi fel. Mivel egy operátor hatóköre mindig a teljes tagmondat, operátorok soha nem fordulhatnak elő kvantorok hatókörében. Ezt Moltmann (2006) az alábbi angol példával illusztrálja:

(24) *People sometimes get strange advertisements*
az emberek néha kap furcsa reklámhirdetések
in the mail.
-ban a posta
'Az emberek néha furcsa reklámhirdetéseket kapnak a postával.'

- (25) *One sometimes gets strange advertisements*
 az ember néha kap furcsa reklámhirdetések
in the mail.
 -ban a posta
 'Az ember néha furcsa reklámhirdetéseket kap a postával.'

A *néha* gyakorisági időhatározószó egy eseményváltozót kötő kvantort tartalmaz. Ha egy másik kvantor is szerepel a mondatban, hatóköri kölcsönhatás ('scope interaction') lép fel. Ennek megfelelően a (24)-beli mondatnak kétféle olvasata lehet:

- i. Néha az emberekre igaz, hogy..... NÉHA > AZ EMBEREK
 ii. Az emberekre igaz, hogy néha..... AZ EMBEREK > NÉHA

A kétértelműség abból adódik, hogy a *people* 'az emberek' szintén kvantort tartalmazó főnévi kifejezés, ezért itt a két kvantor közül valamelyiknek tágabb lesz a hatóköre. Ezzel szemben a (25)-beli generikus inkluzív *one* 'az ember' esetében nem tudunk olyan olvasatot rendelni a mondathoz, amely szerint „néha az emberre igaz, hogy...”. A hatóköri kölcsönhatás hiánya azt jelzi, hogy a GN nem kvantor, hanem operátor. A generikus inkluzív olvasatot egy beszélő-orientált, modális operátor hívja elő, amely lehetséges világokban köti a lexikális vagy üres generikus névmást, és amelynek a hatóköre mindig tág (l. Moltmann 2006, 2010).

Az angol tudvalevőleg nem tartozik az ÜAE nyelvek egyik csoportjába sem. A lexikális alany hiánya itt rossz mondatot eredményez:

- (26) *Has left.
 PERF elmegy.PRTC
 'Elment.'

Mint már láttuk, az üres alanyokat egyáltalán nem engedélyező angolban a *people* 'az emberek' és a *one* 'az ember' generikus alanyok mindig lexikálisak.¹² Ennek alapján azt várnánk, hogy az olaszban, amely a következő ÜAE nyelvek alcsoportjába tartozik, a generikus alanyok, az individuális referenciájú alanyokhoz hasonlóan, korlátozás nélkül elhagyhatók. Ehelyett azonban azt tapasztaljuk, hogy a generikus olvasatú mondatokban a *si* személytelen névmásnak kötelező szerepelnie. Ez a megfigyelés azóta igen nagy jelentőségre tett szert az ÜAE nyelvek osztályozásában (l. Roberts – Holmberg 2010, Holmberg 2005, 2010, Holmberg – Sheehan 2010; Holmberg – Phimsawat 2013; Krzek 2012).

¹² A magyar többes szám 3. személyű, generikus exkluzív olvasatú üres alanyok viselkedéséről l. Tóth (2011) és Bródy (2013).

Az olasz *si* személytelen névmás esetenként lehet inkluzív olvasatú, máskor pedig exkluzív olvasatú:¹³

GENERIKUS INKLUZÍV

- (27) Da qui *si* vede le montagne.
innen *si* lát a hegy
'Az ember innen látja a hegyet.'

GENERIKUS EXKLUZÍV

- (28) In Italia *si* beve molto vino.
Olaszországban *si* iszik sok bor
'Olaszországban az emberek sok bort isznak.' (olasz, Cinque 1988)

Moltmann (2006, 2010) elméletét követve itt azt kell feltételeznünk, hogy a *si* kétféle előfordulásával állunk szemben. Amikor kvantor köti, akkor a *si* exkluzív olvasatú, amikor pedig a GN operátor hatókörében van, akkor inkluzív értelmű (de l. D'Alessandro – Alexiadou 2003 jegygeometriai elemzését).

A (29)-beli *si* névmást kvantor köti, ami a gyakorisági időhatározószó kvantorával kölcsönhatásba lép. Ennek megfelelően kétféleképpen értelmezhetjük, attól függően, hogy melyik kvantornak tágabb a hatóköre:

- (29) Ieri *si* è giocato male.
tegnap *si* PERF játsz.PRTC rosszul
'Tegnap rosszul játszottak.'
- i. Tegnap rosszul ment a játék. (a játékosoknak)
  - ii. Tegnap rossz volt a játék. (általában az embereknek)

A generikus exkluzív olvasat pontosan abban különbözik a generikus inkluzív olvasattól, hogy az előbbinél tapasztalhatunk ilyesféle hatóköri kölcsönhatást és ebből adódóan kétértelműséget is, az utóbbinál viszont nem.

Holmberg (2005, 2010) érdekes összefüggést állapít meg a következetes ÜAE nyelvek és a részleges ÜAE nyelvek között a generikus és individuális referenciájú egyes szám 3. személyű üres alanyok megoszlása terén. A következetes ÜAE nyelvekben egyes szám 3. személyben a generikus referenciát csakis lexikális névmás fejezheti ki, míg az individuális referenciát üres névmással is ki lehet fejezni. A részleges ÜAE nyelvekben ennek fordítottja igaz: a generikus referenciát kötelezően üres névmással fejezik ki, míg individuális referencia esetén az alany kötelezően lexikális:

¹³ Az olasz *si* személytelen névmás generikus és epizodikus olvasatának szemantikájával Chierchia (1995) foglalkozik részletesen.

Holmberg (2005, 2010) korrelációja

GENERIKUS INKLUZÍV REFERENCIA

- (30) *Se si è morti, non ci si muove piu.*
 ha (az ember) COP halott nem PRT (az ember) mozog többé
 'Ha az ember halott, többé nem mozog.'
 (olasz, D'Alessandro – Anagnostopoulou 2003)

INDIVIDUÁLIS REFERENCIA

- (31) *pro Ha telefonato.*
 (ő) PERF telefonál-PRTC
 'Telefonált.'
 (olasz, Rizzi 1982)

GENERIKUS INKLUZÍV REFERENCIA

- (32) *Täällä pro_{GN} istuu mukavasti.*
 itt (az ember) ül kényelmesen
 'Itt kényelmesen ülhet az ember.'

INDIVIDUÁLIS REFERENCIA

- (33) *Hän /*pro istuu täällä mukavasti.*
 ő / (ő) ül itt kényelmesen
 'Ő kényelmesen ül itt.'
 (finn, Holmberg 2010)

Azt látjuk tehát, hogy a következőket ÜAE nyelvekben az egyes szám 3. személyű generikus vs. individuális olvasatú lexikális és üres alanyok megoszlása éppen tükörképe a részleges ÜAE nyelvekben található egyes szám 3. személyű generikus vs. individuális olvasatú lexikális és üres alanyok megoszlásának. Ezen összefüggés ismeretében térjünk most vissza a magyarhoz, és vizsgáljuk meg, milyen megoszlást mutatnak az egyes szám 3. személyű generikus olvasatú lexikális és üres névmások nyelvünkben.

3. A generikus inkluzív argumentumok megoszlása a magyarban

Joggal vetődik fel bennünk a kérdés, hogy a generikus üres argumentumok hasonló megoszlást mutatnak-e a magyarban, mint az ÜAE nyelvek eddig megismert alcsoportjaiban. Mint már láttuk, ebben az összefüggésben az ige argumentumait szemantikai tartalmuk és mondattani viselkedésük alapján két tengely mentén kell vizsgálnunk: (i) alakjukat tekintve lexikálisak vagy üresek-e; (ii) jelentésüket tekintve individuális vagy generikus olvasatúak-e.

A magyar érdekessége abban rejlik, hogy a generikus inkluzív argumentumok első előfordulásukban mindig lexikálisak, további előfordulásaikban pedig mindig üresek, függetlenül attól, hogy főmondati vagy mellékmondati előfordulásról van-e szó. Az ilyen olvasatú főnevek lexikális, illetve üres státuszát tehát kizárólag egymáshoz viszonyított lineáris helyzetük határozza meg:

- (34) Ha az ember_{GN} iszik, nem vezet *pro*_{GN}.
 (35) Az ember_{GN} nem vezet, ha iszik *pro*_{GN}.

Moltmann (2006, 2010) megállapításai az angol *one / oneself* 'az ember / az ember önmaga' generikus névmás szintaktikai és szemantikai viselkedésére vonatkozóan tökéletesen illenek a magyarban tapasztalt helyzetre. Azt állítja, hogy a *one* első előfordulásában kötetlen, szabad névmásként, további előfordulásaiban viszont kötött változóként viselkedik. Nos, pontosan ezt tapasztaljuk a magyarban is, a fenti megszorítással: a magyar generikus inkluzív argumentumok kötött előfordulása kötelezően üres, szabad előfordulásuk pedig lexikális:

- (36) Az ember_{GN} nem tudja, hogy meddig él *pro*_{GN/*i}.
 (37) *Nem tudja *pro*_{i/GN}, hogy meddig él az ember_{GN}.

A kötött előfordulású generikus inkluzív üres névmások a tekintetben hasonlítanak az egyéb kötött előfordulású névmásokhoz, hogy mindig koreferens lexikális antecedens kívánnak¹⁴ (l. Kenesei 1989). Amint azt a (36)–(37)-beli példákön látjuk, az antecedens nem lehet individuális referenciájú, csakis generikus inkluzív olvasatú. Ugyanakkor a generikus olvasatú antecedens sem köthet individuális referenciájú üres argumentumot, csakis egy generikus jeggyel rendelkező üres névmást, azaz *pro*_{GN}-t (részletesebben l. Dalmi 2014, 2017).

A magyar egyes szám 3. személyű generikus inkluzív üres névmás (*pro*_{GN}) jellegzetes szintaktikai tulajdonsága, hogy nem cserélhető fel az egyes szám 3. személyű individuális referenciájú üres névmással, a *pro*-val. E tekintetben a magyar eltér a radikális ÜAE nyelvektől, amelyekben mindez lehetséges:

- (38) Az ember_{GN} nem tudja, hogy átmegy-e *pro*_{GN} / **pro*_i a vizsgán.
 (39) Péter_i nem tudja, hogy *pro*_i / **pro*_{GN} átmegy-e a vizsgán.

- (40) Ah John_i waa hai jingwook *pro*_i / *pro*_{GN} jiu gong jingman.
 PRT János mondja -ban Anglia ő / az ember szükséges beszél angol
 'János azt mondja, hogy Angliában szükséges angolul beszélni.'
 (kínai, kantoni dialektus, Holmberg – Sheehan 2010)

¹⁴ A magyarban az egyes szám 3. személyű generikus inkluzív olvasatú üres névmások alapvetően eltérnek az egyes szám 3. személyű individuális referenciájú üres névmásoktól, amennyiben nem mutatnak szabad váltakozást a megfelelő alakú lexikális főnévvel vagy névmással:

- (i) Az ember_{GN} szeretné, ha *az ember_{GN} / **ö*_{GN} / *pro*_{GN} sokáig élne.
 (ii) Péter_i szeretné, ha *az ember_{GN} / **ö*_{GN} / **pro*_{GN} / *ö*_i / *pro*_i sokáig élne.

- (41) John_i-wa kono beddo-de-wa yoku nemu-reru-to
 János-TOP ez ágy-ban-TOP jól aludni-tud-COMP
pro_i / pro_{gen} iu.
 (ő / az ember) mond
 'János azt mondja, hogy ő/az ember jól tud aludni ebben az ágyban.'
 (japán, Holmberg – Sheehan 2010)

Ez az eltérés kizárja, hogy a magyart egyértelműen a radikális ÜAE nyelvek osztályába soroljuk. Kétségtelen, hogy nyelvünkben bármely ige argumentuma elhagyható, és ez a radikális ÜAE nyelvek megkülönböztető jegye. Számos tekintetben azonban (mint például a generikus inkluzív üres argumentumok viselkedése és az alárendelt mondatbeli kötelező koreferencia) eltér ettől a típustól.

4. Összegzés

Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy a magyar nem illeszthető be maradéktalanul Roberts – Holmberg (2010) osztályozásába. Az ismérvek pontosabb meghatározása szükséges annak eldöntéséhez, hogy mely kritériumok lényegesek egy adott típus definiálásához, és melyek a járulékos tulajdonságok. Ezen kívül, a magyar besorolásához érdemes lenne megvizsgálni a generikus inkluzív és generikus exkluzív olvasatú argumentumok megoszlását és mondattani tulajdonságait egyéb finnugor nyelvekben is.

Rövidítések

ACC	accusativus esetrag	PERF	perfectum igeidő
AGR	igei egyeztetésért felelős funkcionális fej	PL	pluralis, többes számú igerag
ASP	aspectus	PPERF	plusquamperfectum igeidő
COMP	complementizer	PRES	presens igeidő
EXPL	expletív névmás	PRTC	participium
FUT	futurum, jövő idő	pro	individuális referenciájú üres névmás
INESS	inessivus esetrag	proGN	generikus referenciájú üres névmás
GN	generikus operátor	PRT	particula
PART	partitivus esetrag	SG	singularis, egyes számú igerag
PASS	passzív igerag	T	tempus, igeidő funkcionális fej
		TOP	topic

Irodalom

- Alexiadou, Artemis – Anagnostopoulou, Elena (1998), Parametrizing AGR: Word order, V-movement and EPP-checking. *Natural Language and Linguistic Theory* 16: 491–539.
- Biberauer, Theresa – Holmberg, Anders – Roberts, Ian – Sheehan, Michelle (eds) (2010), Parametric variation. Null Subjects in Minimalist Theory. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bródy, Mihály (2013), Silent people. The pseudo-impersonal. In: Brandtler, J. – Molnár, V. – Platzack, C. (eds), *Approaches to Hungarian 13: Papers from the 2011 Lund Conference*. Benjamins, Amsterdam. 33–44.
- Cinque, Guglielmo (1988), On *si* constructions and the theory of *Arb*. *Linguistic Inquiry* 19: 521–581.
- Chierchia, Gennaro (1995), The variability of impersonal subjects. In: Bach, E. – E. Jelinek – A. Kratzer – B. Partee (eds), *Quantification in natural languages*. Kluwer, Dordrecht. 107–143.
- Chomsky, Noam (1981), *Lectures on government and binding*. Foris, Dordrecht.
- D’Alessandro, Roberta – Alexiadou, Artemis (2003), Inclusive and exclusive impersonal pronouns: A feature geometrical analysis. *Rivista di Grammatica Generativa* 27: 34–44.
- Dalmi, Gréte (2013), ALL-IN-ONE: Generic inclusive null subjects in Hungarian. *WCCFL* 31: 115–123.
- Dalmi, Gréte (2017), Little *pro*’s but how many of them? – On 3SG null pronominals in Hungarian. *LingBaW Journal* 3: 61–73.
- Holmberg, Anders (2005), Is there a little *pro*? Evidence from Finnish. *Linguistic Inquiry* 36: 533–564.
- Holmberg, Anders (2010), The null generic subject pronoun in Finnish: A case of incorporation to T. In: Biberauer – Holmberg – Roberts – Sheehan (eds), 200–231.
- Holmberg, Anders – Nikanne, Urpo (2002), Expletives, subject and topics in Finnish. In: Svenonius, P. (ed.), *Subjects, expletives, and the EPP*. Oxford University Press, Oxford. 1–45.
- Holmberg, Anders – Phimsawat, On-Usa (2013), Generic pronouns and phi features. Evidence from Thai. *Kézirat*.
- Holmberg, Anders – Sheehan, Michelle (2010), Control into finite clauses in partial null subject languages. In: Biberauer – Holmberg – Roberts – Sheehan (eds), 125–153.
- Huang, James (1984), On the distribution and reference of empty pronouns. *Linguistic Inquiry* 15: 531–574.
- Jaeggli, Osvaldo – Safir, Kenneth (eds) (1989), *The Null Subject Parameter*. Kluwer, Dordrecht.
- Kenesei, István (1989), On pronominal binding in Hungarian. In: Marác, L. – P. Muysken (eds), *Configurationality. The typology of asymmetries*. Foris, Dordrecht. 223–236.
- É. Kiss, Katalin (1987), *Configurationality in Hungarian*. Foris, Dordrecht.
- É. Kiss, Katalin (1994), *Discourse configurational languages*. Oxford University Press, Oxford.
- Kratzer, Angelika (2012), *Modals and conditionals. New and revised perspectives*. Oxford University Press, Oxford.
- Krzek, Małgorzata (2012), *The syntax of impersonal constructions in Polish. Doktori értekezés*. Newcastle University.

-
- Moltmann, Friederike (2006), Generic *one*, arbitrary PRO, and the first person. *Natural Language Semantics* 14: 257–281.
- Moltmann, Friederike (2010), Generalizing detached self-reference and the semantics of generic *one*. *Mind and Language* 25.4: 440–473.
- Rizzi, Luigi (1982), *Issues in Italian Syntax*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Roberts, Ian – Holmberg, Anders (2010), Introduction. In: Biberauer – Holmberg – Roberts – Sheehan (eds), 1–58.
- Safir, Kenneth (2000), *Keeping one’s reference constant*. Kézirat. Rutgers University.
- Tóth, Ildikó (2010), Non-referential readings of null subjects in Hungarian. In: Laczkó, T. – Rákosi, Gy. – Ringen, C. (eds), *Approaches to Hungarian* 12. Benjamins, Amsterdam. 209–238.
- Vilkuna, Maria (1997), Word order in European Uralic. In: Siewierska, A. (ed.), *Constituent order in the languages of Europe*. Mouton de Gruyter, Berlin. 173–235.

HANS-MARTIN GÄRTNER – MARKUS STEINBACH

Szkeptikus megjegyzések a beszédaktusok és a nézőpont szintaxisához

We argue against the thought-provoking attempt by Speas – Tenny (2003) [S&T] at reducing an explanation of the inventory of sentence moods and the licensing of indexicals, logophor(ic reflexive)s and other point of view related phenomena to formal syntax. In particular, we show that S&T’s method for keeping the inventory of (major) sentence moods small boils down to arbitrary stipulation rather than formal syntactic deduction. We also show the inadequacy of S&T’s employment of formal syntactic tools (c-command/binding/control/closeness) in dealing with empirical phenomena. We suggest – without particular in depth argumentation – that external factors captured by theories of communication and discourse representation will have to play a larger role in adequately dealing with the issues at hand.

Keywords: sentence type, speech act, mood

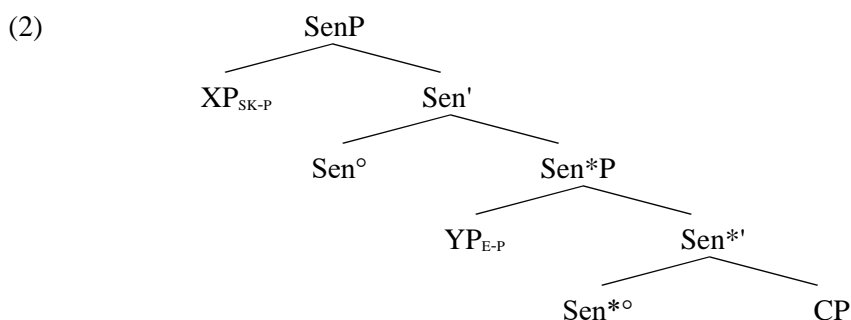
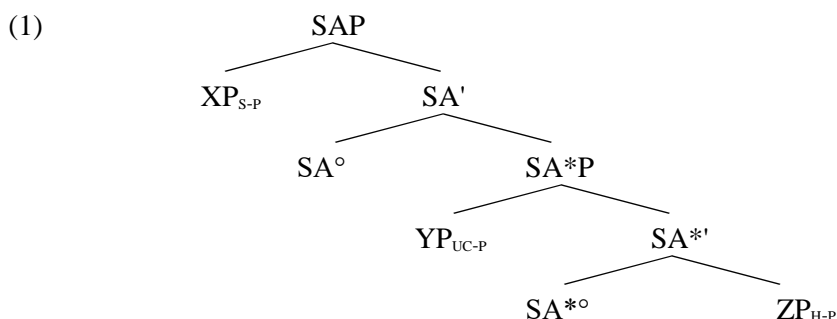
Kulcsszavak: mondatfajta, beszédaktus, mondatmód

1. Bevezetés¹

Speas – Tenny (2003) (a továbbiakban: S&T) markáns és gondolatébresztő javaslata szerint a szintaxis és a pragmatika közötti kapcsolat modellezését hatékonyabban lehet megoldani akkor, ha a feladat nagyobb részét veszi át a szintaxis. Konkrétan, S&T úgy véli, hogy a formális szintaxis bevált eszközei, és nem a filozófiai-konceptuális *a priori* megfontolások vagy logikai-szemantikai diszkurzusreprezentációk szolgáltatják a megfelelő megszorításokat a grammatikai megformálásra és azok empirikus következményeire vonatkozólag. Az elméletet egyrészt a grammatikalizált illokúciós erő, azaz a mondatmód, másrészt a nézőponttal kapcsolatos jelenségek modellezésére alkalmazzák. A C-mező funkcionális projekcióival (Cinque 1999; Rizzi 1997), illetve a lexikon és az argumentumstruktúra közötti leképezéssel (Hale – Keyser 2002) kapcsolatos kutatások eredményeit integrálva S&T azt feltételezi, hogy a fenti tartományok grammatikai szempontból releváns tulajdonságai vagy már eleve kódolva vannak az alábbi szintaktikai konfigurációkban, vagy ezekből levezethetők.

---

¹ Ezúton kívánunk köszönetet mondani a tanulmány két névtelen lektorának hasznos megjegyzéseikért és javaslataikért.

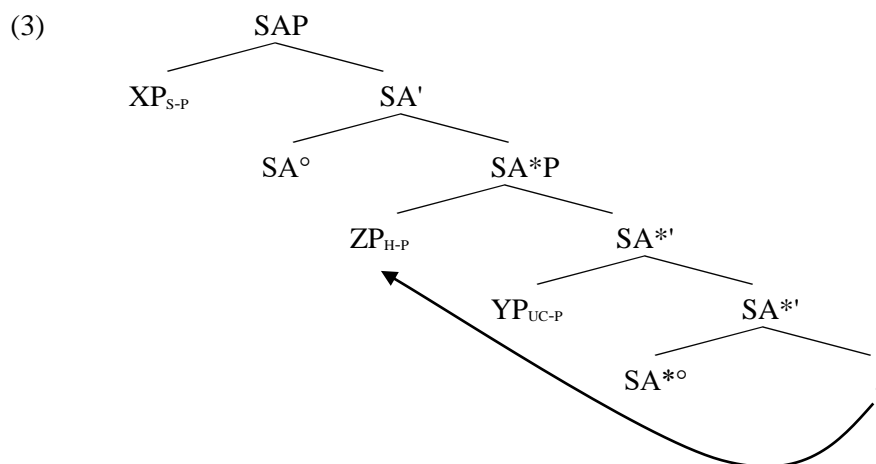
(1) ábrázolja a mondatmód formális kódolását egy rétegzett „beszédaktus frázis” („speech act phrase”), SA(*)P segítségével, amely konfigurációsán definiálja a BESZÉLŐ (SPEAKER, S-P), a MEGNYILATKOZÁS TARTALMA (UTTERANCE CONTENT, UC-P), valamint a HALLGATÓ (HEARER, H-P) „P(ragmatikai)-szerepeket”.² (2) mutatja be a nézőponti jelenségek modellezésének alapját, ahol egy rétegzett „érzékelés frázis” („sentience phrase”, Sen(*)P) definiálja konfigurációsán a TUDÁS HELYE (SEAT OF KNOWLEDGE, SK-P) és az EVIDENCIA (EVIDENCE, E-P) P-szerepeket.³ A SenP az SAP-ba az SA*P specifikálójaként kapcsolódik, és így az UC-P P-szerepet megkapva a megnyilatkozás tartalmát kódolja. Sen*P alá van beágyazva a CP, amely a mondat további részének felel meg.

S&T szerint (1) alapján magyarázható az meg, hogy a nyelvtanok általában miért nem kódolnak többet a négy alap-mondatmódnál, amelyek a *kijelentő, kér-*

² Szándékos az analógia a ÁGENS (A-Θ), THÉMA (TH-Θ), és CÉL (C-Θ) Θ-szerepeknek a Hale – Keyser (2002)-hez hasonló elméletekben található konfigurációs definícióival.

³ Néhány problémás kérdéstől eltekintve S&T a SenP-t az ismertebb „Értékelés Frázis” („Evaluation Phrase”, EvalP ≈ SenP), ill. „Evidenciális Frázis” („Evidential Phrase”, EvidP ≈ Sen*P) egyesítésének tekinti, amelyekről bővebben Cinque (1999) ír.

*dő, felszólító és a kötőmód.*⁴ A kijelentő ill. kötőmódot annak alapján definiálják, hogy (1)-ben $Y_{P_{UC-P}}$ a [+véges] ill. a [-véges] jeggyel rendelkezik-e.⁵ A fennmaradó két módot transzformációsan állítják elő (1)-ből a datívuszi mozgás („dative shift”) megfelelőjének alkalmazásával (l. Larson 1988), amint (3) illusztrálja.

Ebben az esetben is abból ered a különbség, hogy az $Y_{P_{UC-P}}$ vagy a [+véges] tulajdonsággal rendelkezik, amely a kérdő módot definiálja, vagy pedig a [-véges] tulajdonsággal, amely a felszólító módot kódolja. Független formális feltevések biztosítják, hogy a fentiek kimerítik az összes lehetőséget. Hasonlóképpen, (1) és (2) együtt definiálják a P-szerepek maximális terjedelmét, garantálva azt, hogy a három „érzékelő” P-szerepen, tehát az S-P-n, H-P-n és SK-P-n kívül ne legyen több aktív a grammatikában. S&T ezek után olyan empirikus adatok segítségével érvel az elmélete mellett, amelyek szerintük levezethetők abban a k-vezérlés, a kötés általi kontroll és a lokális formális fogalmaira támaszkodva.

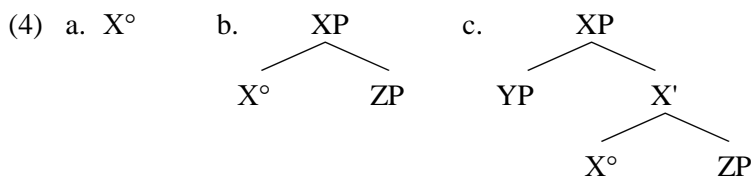
⁴ Sadock – Zwicky (1985) csak három fő („gyakori”) típust különböztet meg, amelyek közé nem veszi be azt, amit S&T „kötőmódnak” nevez. Mi követjük S&T terminológiáját, megjegyezve, hogy szükség lenne a formai alapú mondatfajták és a „funkcionális” alapú mondatmódok megfelelő megkülönböztetésére. Felhívjuk a figyelmet, hogy Grewendorf (2002: 66ff) „TypeP”-ként címkézi át Rizzi nagy hatású „ForceP”-jét, ami a fenti „SAP”-nek felel meg. Ezt az utóbbi, a mondatok neutrálisabb formai jellemzése irányába mutató javaslatot rendkívül hasznosnak tartjuk, különösen az alárendelő tagmondatok szempontjából.

⁵ A (főmondati) „kötőmódú” mondatok standard használatukban kívánságokat fejeznek ki (S&T: 318). Így ezen mondatmódra az „óhajtó mód” alternatív címkéjét is használhatjuk. S&T felhívja a figyelmet arra, hogy a kötőmódú mondatok tendenciaszerűen beágyazott helyzetben fordulnak elő.

A jelen tanulmány célja az, hogy megmutassuk, S&T megközelítése több szempontból sem megfelelő. A 2. pontban amellet érvelünk, hogy S&T mondatmód-készlete stipuláción alapul, nem pedig formális szintaktikai következtetéseken. A 3. pontban további példákat mutatunk be arra, hogy S&T empirikus érvei nem tarthatók technikai problémák és ellentmondó empirikus bizonyítékok miatt. Eredményeinket azért tekintjük érdekesnek és fontosnak, mert ezek komolyan kétségbe vonják a szintaktikai redukcionizmus S&T által követett gyakorlatát. Véleményünk szerint S&T elméletének csak olyan változata vezethetne kielégítő predikciókhoz, amely megengedi, hogy a nyelv és diskurzus szintaxison kívüli elméletének lényegi és explicit feltételezései interakcióba lépjenek a szintaxisal.

2. A mondatmódok készlete és az SAP és a SenP mérete

A S&T által javasolt (1)-(2) szerkezeteket Hale – Keyser (2002) (a továbbiakban H&K) inspirálta, akik konfigurációs alapon kívánják definiálni a lehetséges lexikális projekciók kereteit, és így indirekt módon definiálják a „lehetséges szó” fogalmát.⁶ (1) és (2) azonban csupán egyet ábrázol a H&K által megengedett négy alap-konfiguráció közül, mégpedig a maximálisat. S&T ugyan bemutatja (p.320) a (4a)-(4c) alatti további lehetséges szerkezeteket, de el is utasítja őket mindenféle indoklás nélkül.

Az elutasítás megindoklása érdekében elsőként szükséges lenne megmutatni, hogy a természetes nyelvekben miért nem lehetséges négy különböző fajta alap-SAP-tartomány. Különben (4a)-(4c) további 3-5 alap-mondatmód definiálására lenne alkalmas, amelyekkel az összes mondatmód száma 7-9-re emelkedne, ellentmondva az általános feltételezéseknek.⁷ Második lépésben meg kellene mutatni, hogy a SAP szerkezete miatt az (1)-nek kell, hogy megfeleljen, az (4a)-(4c) szerkezetek helyett. Nem világos, hogy elegendő lenne-e azt állítani, hogy

⁶ H&K megközelítésének kritikáját l. Fodor – Lepore (1999)-ben.

⁷ Feltesszük, hogy legalább ZP, vagyis az X° komplementuma is lehet egyaránt [+véges] ill. [-véges], amely a fentiekhez hasonló variációt tesz lehetővé. A mondatfajtáknak a Sadock – Zwicky (1985) által meghatározott altípusait és „minor” típusait is lehet potenciálisan ilyen további struktúrákra képezni. L. még Truckenbrodt (2004)-et, aki a német kérdő mondatok „hallgató nélküli” altípusának felvétele mellett érvel.

az $SA^{(*)\circ}$ egy absztrakt kommunikációs predikátumot kódol, hiszen ezeknek egész sora áll rendelkezésre, különböző argumentumstruktúrákkal.⁸ A fenti állítást egyébként sem lehetne pusztán formai alapokra építeni. Hasonlóképpen, a funkcionális projekciók elméletére való hivatkozás legfeljebb (4a)-t zárná ki, ha adottnak vesszük, hogy a funkcionális fejeknek legalább egy argumentummal kell rendelkezniük. Az a nyilvánvaló szempont, hogy (1) megfelel bármely standard kommunikációelmélet „virtuális konceptuális szükségszerűségeinek” (l. Shannon and Weaver 1949-et), mivel tartalmazza a küldő (XP_{S-P}), a fogadó (ZP_{H-P}), és az üzenet (YP_{UC-P}) reprezentációit, ugyanakkor kívül esik a formális szintaxison, amely S&T szerint magasabbrendű magyarázó erővel bír.

A fenti alapvető kérdést háttérbe szorítva, S&T inkább az ellenőrzési források és rekurzivitás kérdéseivel foglalkozik, amelyek további korlátozásokat vezetnek be. Kijelentik, hogy „Hale – Keyser munkájának nagy részében nem világos, hogy hogyan lehet a rekurziót kizárni” (p.339, 5.lj.). A kettős tárgyat tartalmazó szerkezetek elemzése során H&K (p.163) egy „rekurzív (b)-típusú szerkezetet használ, amely egy (a)-típusú szerkezetbe van beágyazva,” ahol a (b)-típus (4c)-nek felel meg. Ez mutatja, hogy H&K elméletéből nem vezethető le a rekurzió semmilyen elvi alapú tiltása. Úgy tűnik, hogy egy ilyen elvi tiltás nem része a funkcionális projekciók mai elméleteinek sem, hiszen pl. Rizzi (1997), empirikus megfontolások alapján, a * (a Kleene csillag operátor) segítségével modellezi a korlátlan számú TopP előfordulását a C-tartományban.

S&T komolyabb kísérlete a SAP/SenP méretének korlátozására arra a gondolatra épül, hogy „a fej csak egyszer tud mozogni” (p.319), amely már következne abból a „stipulációból [...] hogy minden fej csak egy ellenőrizhető jeggyel rendelkezik (vagy hogy minden jegyet ugyanabban a pozícióban kell ellenőrizni)” (p.339, fn.7). Természetesen ez az „e g y e t l e n m o z g a t á s” megszorítás triviálissá válik, amennyiben a „pied piping” lehetőségét figyelmen kívül hagyjuk. Ekkor a klasszikus, V° -ből- I° -ből- C° -be adjunkcióval való mozgatás csak egy V° -mozgatást tartalmaz, tekintettel arra, hogy a [${}_1V^\circ I^\circ$]-ből C° -ba mozgatás egy olyan I° -mozgatásnak számít, amely magával viszi V° -t. De természetesen a „pied piping” teljes kizárása nem tűnik kívánatosnak. Ezért az ellenőrzésre vonatkozó „f e j e n k é n t e g y j e g y” megszorítás ígérete-sebb stratégia lehet. Tegyük fel, hogy $SA^{*\circ}$ -nak van egy vonzásérzékeny jegye, $\mathcal{f}$, és SA° -nak egy vonzó jegye, $\mathcal{f}$. Ha ezek egymást semlegesítik az (1)-ben jelzett $SA^{*\circ}$ -ból- SA° -ba történő mozgatással, akkor a szerkezet mérete rögzül.⁹

⁸ Példáért l. McCawley (1977)-et és Ballmer – Brennenstuhl (1981)-et. Ebből a nézőpontból tekintve plauzibilisnek tűnne az SAP olyan kiterjesztése mellett érvelni, amely egy további „aboutness” (topik) argumentumot vezet be: „beszélő hallgatónak x-ről azt mondja, hogy ...”. A mondaton belül ez a funkció gyakran TopP segítségével kódolódik.

⁹ Most figyelmen kívül hagyjuk azt a lehetőséget, hogy megengedjük a több specifikáló létezését, ami mellett Chomsky (1995) érvel.

Azonban az (1)-(2)-beli projekcióknak kapcsolódni kell ahhoz a mondathoz, amelyet dominálnak. Konkrétan, tekintettel arra, hogy Sen^*P -t Cinque (1999) „Evidenciális Frázisa” ihlette, amelyet bizonyos nyelvekben a felszíni morfológia segítségével lehet realizálni, Sen^{*o} -nek végül ilyen jegyeket kellene leellenőrizni a V^o -n (vagy egy azt magában foglaló kategórián).¹⁰ Így egy ^{g} mellett, amelyet valamely Sen^o -beli ^{g} semlegesít, Sen^{*o} -nek szüksége van egy ^{h} -ra, hogy a jegy egy lehetséges hordozójával kombinálódva engedélyezze az evidenciális morfológiát. Éppen ezért nincs mélyebb (formai) oka annak, hogy SA^o -nak ne legyen valamilyen ^{i} jegye is a ^{f} jegye mellett, azaz nincs olyan ok, ami miatt SAP -t ne lehetne felfelé kiterjeszteni annak érdekében, hogy további (komplexebb) mondatmódokat engedélyezzen.¹¹ Ezen gondolatok háttérben az az elméleti megfontolás áll, hogy általában a generatív szintaxis és specifikusan a fejmozgatás formailag úgy van megalkotva, hogy lehetővé tegye a rekurziót. Így a nem-rekurzív szintaktikai egységek létét független elvek alapján kell megindokolni.

S&T rendszerének további motiválatlan tulajdonsága az, hogy kizárólag a datívuszi mozgatásra, azaz a 3-2 felmozgatásra támaszkodik a további mondatmódok előállítására során. A passzivizációra vagy a mediális szerkezetek előállítására szolgáló 2-1 felmozgatások, amelyeket H&K használ, náluk nem jelennek meg. Nyilvánvaló, hogy S&T nem mondhatja, hogy a 3-2 mintázatok kevésbé jelöltek, és ezért alkalmasabbak a jelöletlen mondatmódok definiálására. A 2-1 mozgatások ugyanakkor nemkívánatos empirikus predikciókhoz vezetnének a kötéssel és a lokalitással kapcsolatban.¹² Ez azt jelenti, hogy a szerzők a további lehetséges mondatmódoknak a 2-1 mozgatások segítségével történő előállítását egyszerű stipulációval zárják ki. A mögöttes formális szintaxis önmagában nem indokolja ezt a kizárást.

¹⁰ Az egy nyitott kérdés, hogy S&T elmélete milyen mértékig kívánja Cinque (1999) javaslatát átvenni, amely szerint a kérdéses funkcionális projekciók specifikálónak szemantikailag kompatibilis adverbiumokat kell tartalmazniuk.

¹¹ Ross (1970:224) a beszédaktus-tartományt egy teljes (performatív) főlrendelt tagmondatként, vagyis egy S kategóriájú struktúraként modellezte. A mondat szerkezettel kapcsolatos jelenlegi elképzelésekre lefordítva azt feltételezzük, hogy legalább az IP vagy (az AgrP és) a TP be tudja ágyazni az SAP-t. Egy ilyen rendszerben SA^o -nak nyilvánvalóan szüksége lenne egy további ^{i} -re annak érdekében, hogy I^o engedélyezhesse. A TP használata azt a nehéz kérdést vetné fel, hogy milyen temporális interpretációt lehet SA^{*o} -hoz rendelni.

¹² L. az alábbi 3. pontot. Amint az ottani megjegyzéseinkből kikövetkeztethető, amennyiben YP-t az SAP legprominensebb argumentumává tennénk, akkor az számos esetben a kötés/kontroll meghíúsulásához, és így potenciálisan az interpretáció lehetetlenné válásához vezetne.

3. Az indexikus kifejezések és a logoforák (logoforikus reflexívumok) viselkedésének magyarázata a k-vezérlés és a lokalitás alapján

Tekintsük most azokat a független empirikus bizonyítékokat, amelyekkel S&T a szintaxisalapú modelljét alátámasztja. A szerzők fő állítása az, hogy a k-vezérlés és a lokalitás a megfelelő eszközök arra, hogy többek között az indexikus kifejezéseket, a logoforákat és a logoforikus visszaható névmásokat (illetve azok interpretációját) kezelni lehessen. Az alábbiakban azt kívánjuk demonstrálni, hogy S&T javaslata számos problémához és ellentmondások sorához vezet. Az elmélet ezen súlyos hiányosságai véleményünk szerint nem tekinthetők tisztán technikai jellegűnek, inkább a mag-szintaxis és a perifériális rendszerek közötti munkamegosztással kapcsolatos téves felfogásból erednek.

A kötés lokalitására való hivatkozás egyik előnyeként a szerzők a slave (slavey, dene k'e; atabaszki) nyelvben található „közvetlen diskurzusigék” (Rice 1986) komplementumaiban lévő első és második személyű névmások elemzésének lehetőségét említik. Az igen komplex adatok alapján az alábbi általánosítások tehetők (S&T: 325).

- (5) a. A slave első személyű névmást a legközelebbi BESZÉLŐ köti.
b. A slave második személyű névmást a legközelebbi HALLGATÓ köti.

S&T Tsoulas – Kural (1999)-t követi, amikor az indexikus névmásokat operátorok által kötött változóknak tekintik. Ezen kívül feltételezik, hogy a kötésviszonyokat olyan szerkezeteken számítjuk ki, amelyek tartalmazzák az S-P, H-P P-szerepeket, valamint ezek Θ -elmélet-beli megfelelőinek reprezentációit, amelyek mindegyike változót köt.¹³ Így, amint azt (6) (S&T: 325) szematikusan mutatja, a *you* 'te' interpretációja megváltozik, ha van egy olyan felszíni k-vezérlő kifejezés, amely a H- Θ szereppel rendelkezik a mondatban. (A koreferenciát az azonos felső indexek jelölik.)

- (6) a. [_{SAP} ⁱXP_{S-P} ^jZP_{H-P} [_{CP} ^kSimon_{S- Θ} told ^mhim_{H- Θ} [_{CP} ⁿyou not visit ^kme]]]
Simon mondta ő.DAT te nem látogatsz én.ACC
'Simon mondta neki, hogy ne látogassa meg őt.'
- b. [_{SAP} ⁱXP_{S-P} ^jZP_{H-P} [_{CP} ^kSimon_{S- Θ} said [_{CP} ^jyou not visit ^kme]]]
Simon mondta te nem látogatsz én.ACC
'Simon mondta, hogy ne látogasd meg őt.'

¹³ E szerkezeti szint pontos természetének megvizsgálása túlmutat e tanulmány keretein.

Bár a (6) alatti szerkezetek megfelelnek az (5) alatti elveknek, utóbbiak nyilvánvalóan nem alkalmasak arra, hogy kizárják a (7)-hez hasonló szerkezeteket, vagyis azokat, ahol a kötött indexikus kifejezés az idézetben kívül található.¹⁴

(7) a. *_{[SAP} ⁱXP_{S-P} ^jZP_{H-P} [_{CP} ^kSimon_{S-Θ} told ^kmyself_{H-Θ}
Simon mondta én.REFL
[_{CP} (that) it is raining]]]
hogya EXPL van esik

b. *_{[SAP} ⁱXP_{S-P} ^jZP_{H-P} [_{CP} ^kSimon_{S-Θ} said [_{CP} when ^kI was asked]
Simon mondta mikor én volt kérdez.PTCPL
[_{CP} (that) it is raining]]]
hogya EXPL van esik

S&T elmélete azt a tényt nem veszi figyelembe, hogy az indexikus kifejezések transzponálása éppen amiatt lehetséges, hogy az idézetek meglehetősen hasonlítanak a beszédaktusokhoz. A (7)-t az elvárásoknak megfelelően ki lehetne zárni azonnal, ha egy beágyazott SAP-réteget vezetnénk be a „direkt diskurzusigék” komplementuma számára. Ennek az SAP-nek az S-P és H-P szerepei érzékenyek lennének a magasabb S-Θ-ra és H-Θ-ra, amennyiben azok jelen vannak, de az első és második személyű indexikus kifejezések kötése az S-P és a H-P (illetve azok hordozói) kizárólagos feladata lenne. Ezzel szemben S&T (p.338) explicite kizárja az SAP beágyazását, annak érdekében, hogy elkerülje a végtelen regresszió problémáját, amely mindig megbúvik a hagyományos performatív elemzés hátterében.¹⁵

Egy további technikai hiányosság a k-vezérléssel kapcsolatos, amely előfeltétele a szintaktikai operátor-változó kötésnek. Az (1) struktúráról könnyen látható, hogy ZP_{H-P} nem k-vezérli a mondat többi részét, vagyis YP_{UC-P}-t a kijelentő és kötőmódú mondatokban. Ezért az indexikus *you* 'te' névmást nem köti semmi, és így nem is lesz interpretálható azokban a szerkezetekben, amelyekben a fenti mondatmódok megjelennek, ami nyilvánvalóan ellentmond a tényeknek. Ebben a tekintetben a S&T által megadott, (6) alatti reprezentációk félrevezetőek. Tekintetbe véve a kötő kategóriák operátorszerű természetét, megoldásként feltételezhetnénk egy további kvantoremelést, amely ZP_{H-P}-t egy megfelelően magas projekcióhoz csatolja. Ez azonban alássa azt a motivációt, amelyen a (1) és (3) közötti különbségtétel alapult, hiszen S&T szerint a kijelentő és a kérdő monda-

¹⁴ Bár nem állnak rendelkezésünkre a slave-ból a szükséges adatok, azt feltételezzük, hogy a kérdéses kötések és interpretációk nem jólformáltak ebben a nyelvben (vagy más nyelvekben, potenciálisan kivéve a jelnyelveket).

¹⁵ Ebben a tekintetben S&T eltér Speas (2004)-től. A Ross (1970) által kidolgozott performatív elemzés korai kritikáját l. Grewendorf (1972)-ben.

tok alapvetően abban különböznek, hogy XP_{S-P} vagy ZP_{H-P} van-e koindexálva XP_{SK-P} -vel a Spec,SenP-ben (p.334f). S&T szerint „ez a koindexálás egyfajta kontrollálás, amely megkívánja, hogy a kontrolláló k-vezérelje a kontrolláltat” (p.335). Megalapozottnak tűnik azt feltételezni, hogy egy ilyen fajta „SK-kontroll” azt kívánja, hogy a kontrolláló egy A-pozícióban legyen, míg a kvantoremelés az A-vonás pozíciókat célozza meg, és így A-vonás-kötést eredményez. Ez megfelelően megkülönböztetné az SK-kontrollt az „indexikus kötéstől”. Ekkor az (1)-(3)-beli P-szerep pozíciókat A-pozíciókként kellene interpretálnunk, amit a H&K által használt lexikális projekciókkal való analógia tesz lehetségessé.

A fent vázolt kvantoremeléses megoldásnak azonban az a hátránya, hogy egy gyenge keresztezéses konfigurációhoz vezet, ezért független okok miatt elvetendő.¹⁶ Egy rendszeren kvantoremelt ZP_{H-P} a nyomát, vagyis egy változót az SA*P komplementum-pozíciójában kötné, és így nem tudna ezzel egyidejűleg egy másik (indexikus) változót kötni YP belsejében.

Hasonlóan, az SK-kontroll, amely, amint láttuk, S&T szerint előfeltételezi a k-vezérlést, alapvető problémákhoz vezet. Tekintsük a logoforikus SELF-anafora engedélyezését (8)-ban (cf. Ross 1970: 228).

- (8) [_{SAP} ⁱ XP_{S-P} [_{SenP} ⁱ XP_{SK-P} [_{CP} This paper was written by Ann and ⁱmyself]]]
 ez cikk volt ír.PTCPL PREP Ann és én.REFL
 'Ezt a cikket Anna és én írtuk.'

S&T a „tudás helye” szerepnek (ill. a szerep viselőjének) az XP_{S-P} -vel („beszélő”) való koindexálása révén kódolja a FORRÁS logoforikus szerepet, amelyet Sells (1987) primitívumnak tekint. Tekintettel arra, hogy XP_{S-P} a mondat legmagasabb helyzetű specifikálója, a k-vezérlés biztosítva van. Többször rámutattak már azonban az irodalomban (e.g. Reinhart – Reuland 1991: 317; Sells 1987: 451), hogy az antecedenseknek nem kell a logoforákat k-vezérelni. Tekintsük például Sells (1987: 454)-nek a japán *zibun* engedélyezésére vonatkozó példáját (9)-ben:

- (9) Taroo wa ⁱTakasi kara
 Taroo TOP Takasi POSTP
 [Yosiko ga ⁱzibun o nikun-de-iru to] kiita
 Yosiko ALANY REFL TÁRGY gyűlöl-PTCPL-KOP hogy hallotta
 'Taroo hallotta ⁱTakasitól, hogy Yosiko gyűlöli őt'

¹⁶ Részletes elemzésért l. Heim – Kratzer (1998, chapter 10)-t.

A fenti példában *Takasi* az információ forrása. Azonban, függetlenül attól, hogy ennek következtében a DP egy SK- Θ vagy ahhoz hasonló szerepet kapna, koindexálva lenne a *zibun*-nal, és azt közvetlenül kontrollálná, vagy pedig egy S- Θ szerepet, és így egy közbülső Spec,SenP-ben lévő XP_{SK-P}-vel lenne koindexálva és azt kontrollálná, *Takasi* nincs olyan pozícióban, hogy k-vezérelhesse a kontrolláltját, tekintettel arra, hogy egy PP, [_{PP}*Takasi kara*], belsejében található. Itt tehát ismét hibásnak tűnik egy tisztán formális szintaktikai megközelítés.¹⁷

Ettől a technikai kérdéstől függetlenül felmerülnek lényegi empirikus problémák is. Tekintsük a (10)-ben illusztrált kontrasztot (S&T: 335).

- (10) a. Honestly, Mary knew the victim.
       őszintén Mary ismerte a áldozat
       'Az igazat megvallva, Mary ismerte az áldozatot.'
- b. Honestly, who knew the victim?
       őszintén ki ismerte az áldozat
       'Mondd meg őszintén, ki ismerte az áldozatot?'

Egy kijelentő mondatban az *honestly* 'őszintén' beszélő-orientált, de egy kérdő mondatban hallgató-orientálttá válik. S&T szerint ez megmagyarázható, ha az *honestly* 'őszintén' interpretációja függ az SK-kontrolltól, amely pedig egy közzelségi elv alapja. Triviális módon, a XP_{SK-P}-nek a XP_{S-P} a legközelebbi kontrollálója kijelentő mondatokban, mint pl. (1), míg ZP_{H-P} a legközelebbi kontrollálója a kérdő mondatokban, mint pl. (3).¹⁸ Azonban a felszólító mondatokban, amelyeket szintén a (3) alatti konfigurációval lehet definiálni, a beszéd-

¹⁷ Van tudomásunk arról, hogy lehetséges a PP-ket úgy újraelemezni, hogy „transzparenssé” váljanak a DP általi k-vezérlés számára (cf. Cinque 2004). Azonban az ilyen drága újraelemzés, még akkor is, ha elméleti szempontból kifogástalanná tehető a k-vezérlésnek mint formális eszköznek a kiüresítése nélkül, feleslegessé válik akkor, ha a rendszerbe beengedjük az „információ forrása” interpretációs fogalmat úgy, ahogyan Sells (1987) teszi. A k-vezérlés ugyanúgy működésképtelenné válik (például az izlandiban) a DP-k genitívuszi alanyai esetén („John’s opinion” ’János.GEN vélemény’), és valószínűleg olyan szerkezetek esetén is, mint a „We gathered from John’s report that ...” ’János beszámolójából megtudtuk, hogy...’.

¹⁸ S&T szisztematikusan keverik a „legközelebbi” és „legmagasabb” fogalmakat tanulmányuk 3., központi szakaszában. Ennek lehet, hogy ahhoz a korábbi feltételezésükhöz van köze, hogy az angol indexikus kifejezéseket, szemben a slave megfelelőjükkel, a legmagasabb potenciális kötő köti (p.326). Fent megmutattuk, hogy az indexált kötést és az SK-kontrollt meg kell különböztetni egymástól.

aktus-adverbiumok beszélő-orientációja megengedett, ellentétben S&T predikcióival, vagyis a közelségi elv megsértésével. Ezt illusztrálja (11).¹⁹

- (11) Seriously, don't waste your time with polemics!
 komolyan tegyél.ne pazarol.INF te.GEN idő PREP vita
 'Komolyan mondom, ne vesztegesd vitára az idődet!'

S&T szerint az (12)-ben illusztrált, az *unfortunately* 'sajnos'-hoz hasonló adverbiumok interpretációjáért felelős értékelő személye a mondatmóddal együtt változik (S&T: 335).

- (12) a. Mary unfortunately knew the victim.
 Mary sajnos ismerte a áldozat
 'Mary sajnos ismerte az áldozatot.'

- b. Who unfortunately knew the victim?
 ki sajnos ismerte a áldozat
 'Ki volt az, aki sajnos ismerte az áldozatot?'

(13) azonban megmutatja, hogy a beszélő-orientációt kérdő mondatokban is lehetségesnek kell tekinteni. Ekkor szintén sérül a közelségi elv.

- (13) a. Why did John unfortunately leave?
 miért tett John sajnos távozik.INF
 'Miért volt az, hogy János sajnos távozott?'
 #Something I personally find extremely fortunate.
 valami én személyesen találok rendkívül szerencsés
 'Ez olyasmi, amit én rendkívül szerencsésnek találok.'

¹⁹ A további hasonló példák, mint például (i), ugyanakkor kissé jelöltek:

- (i) Honestly / Frankly, leave me alone!
 őszintén hagyj én.ACC egyedül
 'Komolyan (mondom), hagyj békén!'

Nyilvánvaló azonban, hogy a beszédaktus-adverbiumokat beszélő- és nem hallgató-orientálnak kell tekinteni. Köszönjük Chris Potts-nak, hogy megosztotta velünk anyanyelvi intuícióit. A fenti érvelést német példák is alátámasztják. Azoknak a feltételeknek a további vizsgálata, amelyek szerint a kérdő mondatok a kijelentő mondatok beszélő-orientációját hallgató-orientációra változtatják („interrogative flip”), amit a (10) példa is illusztrál, túlmutat a jelen tanulmány témáján. A kérdést az evidenciális kifejezések viselkedésével kapcsolatban többek között San Roque – Floyd – Norcliffe (2017) vizsgálta.

- b. Who knew the victim that unfortunately died?
 ki ismerte az áldozat aki sajnós meghalt
 'Ki ismerte az áldozatot, aki sajnós meghalt?'

Ha (13a)-ban az *unfortunately* 'sajnos' hallgató-orientált lenne, akkor a megnyilatkozás folytatása ugyanazon beszélő által nem vezetne ellentmondáshoz. Hasonlóképpen, (14) elfogadhatósága meglepő lenne, tekintettel arra, hogy ZP_{H-P}-nek mint közelebbi kontrollálónak blokkolnia kellene a *myself* 'én.REFL' beszélő-orientációját a kérdő mondatokban.²⁰

- (14) Why shouldn't this paper be written by Ann and myself?
 miért kellene.nem ez cikk van.INF ír.PTCPL PREP Ann és én.REFL
 'Miért nem Annának és nekem kellene írunk ezt a cikket?'

Ezzel ismét beigazolódtott az a gyanúnk, hogy tisztán formai szintaktikai mechanizmusok, az adott esetben a lokalitás, nem nyújtanak semmiféle szisztematikus magyarázatot a tényekről.

4. Konklúzió

E tanulmány célja az volt, hogy érveket sorakoztasson fel S&T gondolatébresztő kísérlete ellen, amely formális szintaktikai alapú magyarázatot kíván arra adni, hogy milyen mondatmódok léteznek, és hogyan vannak engedélyezve az indexikus kifejezések, a logoforák (logoforikus visszaható névmások) és más, a nézőponttal kapcsolatos jelenségek. Megmutattuk, hogy S&T módszere a (fő) mondatmódok számának alacsonyan tartására stipulációkon és nem formális szintaktikai következtetésen alapul. Ez azt jelenti, hogy az elméletben (i) tetszőleges az SA(*)P mélyszerkezetei közötti választás, (ii) tetszőleges azon szintaktikai mozgatók közötti választás, amelyek az SA(*)P-kon működhetnek, és (iii) tetszőlegesek a rekurzivításra és a jegyellenőrzési mechanizmusokra vonatkozó megszorítások.

Megmutattuk, hogy az, ahogyan S&T használja a formális szintaxis eszközeit (k-vezérlés/kötés/kontroll/közelség), nem megfelelően magyarázza az empirikus jelenségeket sem. Így például a logoforikus visszaható névmások megfelelő kezeléséhez nincs szükség szisztematikus módon k-vezérlésre. Ezen kívül a k-vezér-

²⁰ Köszönjük Philippa Cooknak, Laura Downingnak és Benjamin Shaernek, hogy megosztották velünk az anyanyelvi intuícióikat. Vegyük észre, hogy S&T nem feltételezheték, hogy (14) azért elfogadható, mert az adott beszédaktus inkább tekinthető javaslatnak mint információkérő kérdésnek. A javaslatuk explicit módon az absztrakt mondatmódok megragadását és nem a teljes beszédaktus-reprezentációk előállítását célozza (p.317).

lés igénybe vétele az indexált névmások operátor-kötés segítségével történő elemzésére az alábbi dilemmához vezet. Vagy az történik, hogy a második személyű névmások, mint amilyen a *te*, nem lesznek lekötve a kijelentő és kötőmódú mondatokban a *k*-vezérlés meghiúsulása miatt, vagy pedig, amennyiben megengedünk egy második mozgatósi lépést a kötő összetevők számára, egy második dilemmához jutunk. Ha a mozgatósi lépés az *A*-mozgatósi kategóriájába esik, fennáll annak a veszélye, hogy eltűnnek a *S&T* által javasolt megkülönböztetések a mondatmódok között. Amennyiben viszont a mozgatósi lépés az *A*-vonás típusba esik, a gyenge keresztezésre vonatkozó megszorítás sérül. Hasonlóképpen, a közelségnek sincs semmilyen szisztematikus szerepe a tények magyarázatában, ellentétben azzal, amit *S&T* feltételez. (i) *A* slave (atabaszki) nyelv index-váltásának magyarázata a „direkt diskurzusigék” komplementumában további lokalizációt igényel, ami ellentétes *S&T*-nek az *SAP* beágyazására vonatkozó tiltásával. (ii) *A* beszédaktusigék viselkedése a felszólító mondatokban, illetve az értékelő adverbiumok és logoforikus visszaható névmások viselkedése a kérdő mondatokban nem függ a legközelebbi kötő kifejezéstől, vagyis nem hallgató-orientált.

Amint már korábban is leszögeztük, az *S&T* által javasolt elmélet hiányosságainak feltárását érdekes és fontos eredménynek tekintjük, mert komoly kétséget vet fel az *S&T* által követett szintaktikai redukcionizmussal kapcsolatban. Az a benyomásunk, hogy *S&T* rendszerének megfelelőbb átdolgozása csak akkor kivitelezhető, ha megengedjük, hogy a nyelv és diskurzus szintaxison kívüli elméletének lényegi és explicit feltételezései interakcióba lépjenek a szintaxisal.²¹

Irodalom

- Ballmer, Thomas – Waltraud Brennenstuhl (1981), *Speech act classification*. Springer, Heidelberg.
- Chomsky, Noam (1995), *The Minimalist Program*. MIT Press, Cambridge MA.
- Cinque, Guglielmo (1999), *Adverbs and functional heads*. Oxford University Press, Oxford.
- Cinque, Guglielmo (2004), *Issues in adverbial syntax*. *Lingua* 114: 683–710.
- Fodor, Jerry – Ernest Lepore (1999), *Impossible words?* *Linguistic Inquiry* 30: 445–453.

²¹ A közelmúltban számtalan, „a diskurzus szintakticizálására” (Haegeman – Hill 2013) irányuló próbálkozásnak lehettünk tanúi (l. pl. Wiltschko 2017-et, Zu 2018-at). Bár ezen munkák mindegyike új jelenségekkel foglalkozik, és a szintaktikai szerkezetre vonatkozó új javaslatokkal áll elő, egyikük sem érvényteleníti az általunk fent megfogalmazott kritikai észrevételeket. Kiemelendő, hogy nincsen újabb, kielégítő elmélet arra, hogy hogyan magyarázható az, hogy pontosan mely mondatfajták léteznek. Természetesen az említett újabb szakirodalom is megérdemelné a továbbiakban az alapos vizsgálatot.

- Grewendorf, Günther (1972), Sprache ohne Kontext. Zur Kritik der performativen Analyse. In: Wunderlich, Dieter (szerk.), *Linguistische Pragmatik*. Athenäum, Frankfurt/M.
- Grewendorf, Günther (2002), *Minimalistische Syntax*. A. Francke, Tübingen.
- Grewendorf, Günther – Zaefferer, Dieter (1991), Theorien der Satzmodi. In: Stechow, Arnim von – Wunderlich, Dieter (Hrsg.), *Semantik. Ein Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Haegeman, Liliane – Virginia Hill (2013), The syntacticization of discourse. In: Raffaella Folli – Christina Sevdali – Robert Truswell (szerk.), *Syntax and its limits*. Oxford University Press, Oxford. 370–390.
- Hale, Ken – Keyser, Samuel (2002), *Prolegomenon to a theory of argument structure*. MIT Press, Cambridge (MA).
- Heim, Irene – Angelika Kratzer (1998), *Semantics in generative grammar*. Blackwell, Oxford.
- Larson, Richard (1988), On the double object construction. *Linguistic Inquiry* 19: 335–391.
- McCawley, James (1977), Remarks on the lexicography of performative verbs. In: Rogers, A. R. – Wall, Robert – Murphy, J. P. (szerk.), *Proceedings of the Texas Conference on Performatives, Presuppositions, and Implicatures*. Center for Applied Linguistics, Washington D.C.
- Reinhart, Tanya – Reuland, Eric (1991), Anaphors and logophors: An argument structure perspective. In: Koster, Jan – Reuland, Eric (szerk.), *Long-distance anaphora*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Rice, Keren (1986), Some remarks on direct and indirect speech in Slave (Northern Athapaskan). In: Florian Coulmas (szerk.), *Direct and indirect speech*. Mouton de Gruyter, Berlin. 47–76.
- Rizzi, Luigi (1997), The fine structure of the left periphery. In: Haegeman, Liliane (szerk.), *Elements of grammar: A handbook of generative syntax*. Kluwer, Dordrecht. 281–337.
- San Roque, Lila – Simeon Floyd – Elisabeth Norcliffe (2017), Evidentiality and interrogativity. *Lingua* 186–187: 120–143.
- Ross, John Robert (1970), On declarative sentences. In: Jacobs, R. – Rosenbaum, P. (szerk.), *Readings in English transformational grammar*. Ginn, Waltham (MA).
- Sadock, Jerry – Zwicky, Arnold (1985), Speech act distinctions in syntax. In: Shopen, Timothy (szerk.), *Language typology and syntactic description I: Clause structure*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Sells, Peter (1987), Aspects of logophoricity. *Linguistic Inquiry* 18: 445–479.
- Shannon, Claude – Weaver, Warren (1949), *The mathematical theory of communication*. University of Illinois Press, Urbana (IL).
- Speas, Margaret (2004), Evidentiality, logophoricity, and the syntactic representation of pragmatic features. *Lingua* 114: 255–276.
- Speas, Margaret – Tenny, Carol (2003), Configurational properties of point of view roles. In: Di Sciullo, Anna-Maria (szerk.), *Asymmetry in grammar*. John Benjamins, Amsterdam.
- Truckenbrodt, Hubert (2004), Zur Strukturbedeutung von Interrogativsätzen. *Linguistische Berichte* 199: 313–350.

-
- Tsoulas, George – Kural, Murat (1999), Indexical pronouns as bound variables. In: Bird, Sonya – Carnie, Andrew – Haugen, Jason – Norquest, Peter (szerk.), *Proceedings of the 18th West Coast Conference on Formal Linguistics*. Cascadia Press, Somerville MA.
- Wiltschko, Martina (2017), Ergative constellations in the structure of speech acts. In: Jessica Coon – Diane Massam – Lisa Travis (szerk.), *The Oxford handbook of ergativity*. Oxford University Press, Oxford. 419–446.
- Zu, Vera (2018), *Discourse participants and the structural representation of the context*. Doktori értekezés. New York University.

Válogatott tanulmányok a Schmidt Éva születésének 70. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésről

Bevezető

Schmidt Éva, az obi-ugor (hanti és manysi) nyelvek és kultúrák kivételes képességű és munkabírási kutatója 2018 júniusában lett volna 70 éves. Távozásakor és azóta is számos alkalommal méltatták kutatói egyéniségét és teljesítményét.¹ Mivel életműve igen sokrétű, a megemlékezések is eltérőek lehetnek. A Nyelvtudományi Intézetben rendezett ünnepi ülés Schmidt Éva munkásságának nyelvészeti része előtt kívánt tisztelni. A jelen kötetben szereplő öt írás az ott elhangzott előadások anyagából készült.

Azok a kutatások, amelyek ma a hantiknál vagy a manysiknál végzett terepmunkára támaszkodnak, nem egyenes folytatásai Schmidt Éva tevékenységének. A sok különbség egyike az, hogy a mai kutatók rövidebb, szakaszos terepmunkára utaznak ki, míg Schmidt Évának több rövidebb látogatás után az 1990-es évek elejétől hosszú évekig kiküldetésben volt módja folyamatos munkára. A fő különbség azonban másutt rejlik. Az ülésen előadó kutatók mindannyian konkrét nyelvészeti céllal igyekeznek terepre menni vagy anyanyelvi beszélővel együtt dolgozni. Schmidt Éva célja nem nyelvészeti indíttatású gyűjtés volt, és azt a nyelvi dokumentáció némiképp tágabb fogalma sem fedti le. Elgondolása és törekvései szerint mindent le kell jegyezni vagy rögzíteni, ami a hantik és a manysik kultúrájával kapcsolatos. Ebben a munkában a nyelv, illetve a megőrkített nyelvi anyag az obi-ugorok anyagi és szellemi kultúrájának, azaz az egyes csoportok vallásának, folklórjának, mindennapi tudásának stb. hordozóját jelentette. Erőfeszítéseinek lényegi eleme, hogy mindezt nem csupán a tudomány számára kívánta megőrizni, hanem azoknak a jövőbeni generációknak az érdekeit is szem előtt tartotta, akikben várhatóan felébred majd az érdeklődés saját kultúrájuk iránt.² Abban a szilárd meggyőződésben kívánta a kultúra minél több összetevőjét megismerhetővé tenni, hogy arra a jövőben vélhetőleg inkább újragondolás vár, semhogy a folytonosság jellemezné (Schmidt 2005b).

Mindez, noha látszólag pusztán az obi-ugor kultúra specifikumainak ismeretéből alakult ki – amelybe minden beleértendő szakrális rítusok ismeretétől a

---

¹ Csepregi Márta (2002) nemcsak Schmidt Éva életútját foglalta össze, hanem munkásságjegyzékét is közli.

² Ez egybecseng a veszélyeztetett nyelvekről szóló szakirodalomban a harmadik generációnak az ősi nyelv és kultúra iránt feltámadó érdeklődésével kapcsolatos észrevételekkel: „third generational pursuit of an ancestral language”, illetve „third generational return to ethnicity” (Tsunoda 2004: 193).

hanti és manysi értelmiség viszonyulási sémáinak megtapasztalásáig – a terepmunka legmodernebb elméleteivel rokonítja Schmidt Éva céljait és módszereit. A korábbi időszakokban kevés kivétellel az adatgyűjtés volt a terepmunka elsődleges célja, tehát a munka a nyelvész / néprajzos, tágabb értelemben pedig a tudomány érdekeit szolgálta („linguist-focused model”, Czaykowska-Higgins 2009: 20). Később kezdtek csak figyelmet kapni az etikai megfontolások („Ethical [linguist focused] Research”), illetve a támogató modell („Advocacy Research”), amelynek lényege, hogy a kutatás tárgyát képező beszélői közösség érdekeit nemcsak figyelembe veszik, hanem aktívan támogatják is (Czaykowska-Higgins 2009: 22–23). Az együttműködő modellhez³ („Empowering Research”) pedig hozzátartozik a beszélői közösséggel együtt végzett kutatómunka is (Czaykowska-Higgins 2009: 23–24). Az az amatőr gyűjtő-hálózat (Schmidt 2005a: 85), amelyet eleve a családi–ismeretségi körben a hanti hagyományok iránti érdeklődésre alapozott, nem beszélve a belojarszkiji archívumról, amelyet általa képzett hantikkal együtt működtetett, az ideális terepmunka modelljét valósította meg, amelyet Czaykowska-Higgins közösségre támaszkodó vagy közösségre alapozó kutatásnak nevez.⁴

További fontos különbség, hogy Schmidt Éva közvetítő nyelv nélkül végzett terepmunkát – ami máig nem általános –, sőt rendszerint annak a falunak vagy területnek a nyelvjárási variánsát is elsajátította, amelynek a beszélőivel dolgozni szándékozott. Egy további lényegi eltérés, hogy a fentiekkel összefüggésben Schmidt Éva célja kifejezetten a minél hagyományosabb kultúra és nyelv megörökítése volt.⁵ Ma a kutatások egy része, amint a következő cikkek is mutatják, már éppen a nyelv változását helyezi fókuszba: vagy új eszközökkel mutat rá ilyen folyamatokra (Gugán Katalin és Káldi Tamás cikke), vagy eleddig ismeretlen jelenségeket azonosít (Bíró Bernadett és Sipőcz Katalin) – vagy éppenséggel a nyelvhez fűződő viszony változásait vizsgálja (ti. a városi nyelvhasználatban: Horváth Csilla). Schmidt Évának elsősorban a hagyományos kultúra iránti elkötelezettsége azonban távolról sem jelenti azt, hogy érdeklődésén kívül esett a beszélt nyelv a maga valóságában. Ő maga is gyűjtött igen jelentős, szabad előadású anyagokat jellegzetesen hanti témákról, sőt kidolgozott egy olyan módszert is, amely alapján Ruttkay-Miklián Eszter gyűjtött nagy mennyiségű, értékes szöveget a

³ „We understand ‘empowering research’ as *research on, for, and with.*” (Czaykowska-Higgins 2009: 23)

⁴ „In its fullest form, Community-Based Language Research involves training members of the language-using community to do the research themselves, and can have as one of its goals the aim of making redundant the presence of academic linguists in the community who are not from the community.” (Czaykowska-Higgins 2009: 25)

⁵ „Minden új gyűjtőhelyen ki szoktam keresni egy mintaszemélyt, akitől igyekszem minél több kötetlen beszélgetést felvenni nem az információtartalom, hanem a tiszta nyelv-állapot kedvéért.” (Schmidt 2005a: 93)

szinjai nyelvjárásból.⁶ A módszer lényege, hogy a beszélő a nyelvész minimális stimulusára szabadon beszél, nyelvészeti vagy néprajzi elvárásoktól nem befolyásolva, kizárólag saját hétköznapi tudására támaszkodva.

Felmerülhet a fentiek alapján, hogy akkor vajon a kutatás tárgyán, azaz a hanti és a manysi nyelven kívül mi az, ami összekapcsolja Schmidt Éva munkásságát a mai terepkutatásokkal. Egyrészt összekötik azok a tereptapasztalatok és tanulságok, amelyeket Schmidt Éva felhalmozott és meg is osztott (pl. Schmidt 2001, Schmidt 2005: 145–151). Ezek lényegileg egybevágóak a terepmunka módszertanáról több helyen megfogalmazottakkal (pl. Sakel – Everett 2012). Ilyenek például a kis létszámú beszélői közösségekkel folytatott munka sajátosságai, illetve az adatközlők megválasztásának szempontjai is (Sakel – Everett 2012: 39–41), valamint a kutatásetikai aspektusok is (Sakel – Everett 2012: 67–75). Az általános tudnivalókon kívül azonban a hanti és manysi terepnek megvannak a maga specifikumai is, aminek valamilyen vonatkozását mindenki megtapasztalja, amikor kiépíti a maga munkakapcsolatait. Cikkekben, beszámolókból elérhetők Schmidt Évának a hanti és manysi információkezelési szabályokkal kapcsolatos észrevételei, azaz annak figyelembe vétele, hogy a közlők meghatározzák az általuk átadott információ felhasználási körét.⁷ Végezetül arról, hogy a történelmi, kultúrtörténelmi, néprajzi, folklorisztikai stb. ismereteknek – amelyekből bőségesen hagyott ránk Schmidt Éva – mennyire hasznát tudja látni a nyelvész, Csepregi Márta írása ad példát.

Nem utolsósorban a Nyelvtudományi Intézethez is szorosan kötődik Schmidt Éva nyelvészeti munkássága, mivel a kutató 2022-ig zárolt hagyatékát az anyag Magyarországra érkezésétől kezdve ez az intézmény gondozza, valamint a feladogatás és kiadás majdani megszervezésének feladatát a magáénak tekinti.

Irodalom

- Csepregi Márta (2002), Schmidt Éva 1948–2002. NyK 99: 309–319.
Czaykowska-Higgins, Ewa (2009), Research models, community engagement, and linguistic fieldwork. *Language Documentation and Conservation*. Vol. 3.1: 15–50.
Ruttkay-Miklián Eszter (2011), Szinjai hanti értelmező szótár. Weboldal. Hanti módon: Szinjai hanti néprajzi és nyelvészeti gyűjtemény. Multimédiás adatbázis a szerző szinjai hantik között végzett néprajzi-nyelvészeti terepmunkájának eredményeiből. <http://hantisirn.nyud.hu/hu/bundle/szinjai-hanti-ertelmezo-szotar>

⁶ Ruttkay-Miklián Eszternek az emlékülésen elhangzott előadása részben erről a munkáról szólt. A projektről: Ruttkay-Miklián (2011).

⁷ „Természetes, hogy a bizalmas családi információ már a szélesebb rokonság számára is indiszkrét, vagy hogy a kultikus szövegek, cselekmények más világnézetű emberben más hatást keltenek stb.” „[...] minden társadalom működésének elemi feltétele, hogy információs struktúráit (milyen információ kinek, mikor, hol legyen elérhető, és mire legyen alkalmazható) uralja.” (Schmidt 2005b: 145)

- Sakel, Jeanette – Everett, Daniel L. (eds) (2012), *Linguistic fieldwork*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge University Press, Cambridge.
- Schmidt Éva (2001), Terepgondolatok az osztják nyelv és nép kutatása hőskorából. Népi kultúra – Népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve 2001. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest. 99–120.
- Schmidt Éva (2005a), Jelentés a belojarszkiji Északi-osztják Folklórarchívum 1995. évi munkájáról. In: Sipos Mária (szerk.): 81–101.
- Schmidt Éva (2005b), Jelentés a belojarszkiji Északi-osztják Folklórarchívum 1999. évi munkájáról. In: Sipos Mária (szerk.): 131–150.
- Sipos Mária (szerk.) (2005), Jelentések Szibériából. Schmidt Éva Könyvtár 1. MTA Nyelvtudományi Intézet – Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.
- Tsunoda, Tasaku (2004), *Language endangerment and language revitalization*. Mouton de Gruyter, Berlin.

SIPOS MÁRIA

CSEPREGI MÁRTA

**„Az istenek nyelve”:
a hanti mitikus énekek fordítási problémáiról**

The present study investigates the lexical semantics of three words: 1. *tət* ~ *tít* ~ *šēs*; 2. *kām* ~ *kem(i)*; 3. *tăpăr* ~ *šăpăr* ~ *šöpăr*. These words appear in Ob-Ugric folklore texts, i. a. in the yet unpublished Tremyugan Khanty bear songs collected by K. F. Karjalainen: *tət wăγ kām wăγ* ‘1. precious metal; 2. money; 3. bell’ and *kuj tăpăr naj aηki* ‘mother of the bear’. In the Eastern and Southern Khanty linguistic area, the meaning of *tət* (*tít*) is solely ‘precious metal’, while *tăpăr* is originally a place name, and an attribute of real or mythological people stemming from that place. In the Northern Khanty and Mansi linguistic area, *šēs* and *šăpăr* are partly synonymous. Both can be attributes of precious metals, but only *šăpăr* occurs as part of personal names and place names. In the majority of cases, the attribute *kām* (*kemi*), which is assumed to be of toponymic origin as well, occurs in the second part of parallelisms.

Keywords: Ob-Ugric folklore, mythology, Khanty, Mansi, lexical semantics

Kulcsszavak: obi-ugor folklór, mitológia, hanti, manysi, szójelentés

„Megnyílik a tudattalan, az ősök emlékezete, az ősök birodalma, s az ének
olyanná lesz, mintha ebből az énekből diktálná maga az ének hőse”
(Halmy 2014: 103)

Tíz évvel ezelőtt, a Schmidt Éva 60. születésnapjának alkalmából rendezett konferencián K. F. Karjalainen likriszovói gyűjtése alapján beszéltem többek között a hanti nyelvjárások csoportosításával kapcsolatos problémákról (Csepregi 2011, 2014). Akkori előadásom mottójául a jubiláns 1994. évi munkabeszámolójából választottam egy mondatot: „A Pápay-szövegekkel kapcsolatos terepkutatások tanulsága az, hogy ma minden faluban más nyelvjárási változat van, mint a 19. század végén” (Schmidt 2005: 79).

Néhány év kihagyás után folytattam a Karjalainen-hagyaték utolsó részének, a keleti hanti feljegyzéseknek a sajtó alá rendezését. A 2018. június 28-i emlékülésen elhangzott előadásom is ezzel az anyaggal kapcsolatos, s mottója egy Schmidt Évától származó mondat. A mottó forrása az a kötet, mely a Halmy György által rögzített interjúkat és a belőlük készített dokumentumfilmek forгатókönyveit tartalmazza. A mondat tágabb szövegkörnyezete a következő: „Ahogy az énekes a sok száz soros énekbe belefog, egy pillanat alatt kell neki

Nyelvtudományi Közlemények 114: 65–80.
DOI: 10.15776/NyK.2018.114.5

összeállítani, hogy minden gyönyörű, díszes, jelzős formula minden egyes szótagja hogy helyezkedjen el, és ennek milyen viszonya legyen a dallam mind-egyik hangjához. [bekezdés] Ez tulajdonképpen a kiejtés pillanatában áll össze, de közben az énekesnek az agya úgy dolgozik legalább egy hét-nyolc szintes rendszeren, mint a leghatékonyabb számítógép. Ettől aztán a racionális tudat annyira összpontosul erre a feladatra, hogy olyan állapot áll elő, mint a meditációban. Megnyílik a tudattalan, az ősök emlékezete, az ősök birodalma, s az ének olyanra lesz, mintha ebből az énekből diktálná maga az ének hőse. Éppen ezért a medvénekek mindig egyes szám első személyű előadásúak.” (Halmy 2014: 103)

A mitikus folklórszövegek hagyományozódásával kapcsolatban nekem is vannak tereptapasztalataim. Többször hallottam olyan kijelentéseket, hogy „az emberek előtt itt erdei szellemek éltek, ők költötték az énekeket, tőlük kaptuk őket” (P. V. Kurlomkin, Nagy-Jugan, 1992) vagy „a medveünnepi éneket nem lehet megtanulni, sámánképesség kell az elsajátításához” (J. I. Szopocsin, Tromagan, 1994). I. I. Kecsimova a saját bevallása szerint álmában kapta az énekeket néhány évvel korábban elhunyt apjától (Tromagan, 1996). Schmidt Éva így fogalmazott az egyik interjújában: „a medveünnepi szelleménekek közül sokról ismeretes, hogy maga a szellem diktálta látomásban valamelyik arra különlegesen fogékony embernek” (Halmy 2014: 197).

A fenti megállapítások igazságtartalmával most nem kívánok foglalkozni, csupán ennek egy szűk, szemantikai vonatkozásával. A hagyományos kultúrájú hanti (vagy tágabban obi-ugor, nyugat-szibériai) énekes és hallgatósága a mitikus énekekben előforduló, a köznyelvben nem használatos szavakat és kifejezéseket az ének égi eredetével magyarázza. Terepmunkáim során a felvételek vizsgálatakor és értelmezésekor gyakran elhangzott egy-egy homályos jelentésű szó kapcsán: „ez a szó az istenek nyelvéből maradt az énekekben, akiktől az éneket kaptuk” (D. A. Kecsimov, Tromagan, 1996). Ez egybecseng Dyekiss Virág megállapításával is, aki ezt írta a nganaszan folklórszövegek nyelvéről: „A hősi epikai alkotásokban olyan szavak is előfordulnak, melyek a nganaszan anyanyelvük számára is érthetetlenek, esetleg régiesek. Ezeket más nyelvből, az istenek nyelvéből maradt zárványként értelmezik, csak a mesékben megőrzött vagy csak a mesékben szereplő szavakként definiálják” (Dyekiss 2018: 34–35).

A szurguti hanti *лунҕҕаҕаҕа* kifejezést többféleképpen lehet fordítani: 'istenek nyelve', 'szellemnyelv', 'bálvány nyelv'. Az északi hantik körében az archaikus éneknyelvi stílust illetik ezzel a jelzővel. Schmidt Éva szerint „A serkali osztjákoknál megfigyelhető az a tendencia is, hogy a kultikus éneknyelvet jelölő *лунҕҕаҕаҕа* 'bálvány nyelv' terminus jelentése kiszélesedik az emelkedett stílusra általában. Saját szerkesztésű, hagyományos stílusú sorsénekemet hallgatva az öregek nemegyszer meglepetten felkiáltottak: *neš, лунҕҕаҕаҕаҕа па чо̄шт!* 'nahát, bálvány nyelven is tud!’” (Schmidt 1983: 353). A kazimi hanti Tyimofej Moldanov is ebbe a stílusba sorolja a sok speciális, archaikus kifejezést tartalmazó éne-

keket.¹ Az „istenek nyelve” („language of spirits”) kifejezést E. Helimski is használta, amikor az északi szamojéd sámán énekekről beszélt (2000: 155–158).

A szakrális énekek ismeretlen szavainak a megfejtésére több mód adódik. Az alábbiakban két kifejezést vizsgálok, melyek jól ismertek az obi-ugor folklórban, de legújabban a K. F. Karjalainen által feljegyzett keleti hanti szövegekben szembesültem velük. Kétféle megközelítési módot ismertetek, melyeket a kultúranropológiából kölcsönzött kifejezésekkel émikus és étikus jelzővel is illethetünk. Az előbbi a belső szempont, az anyanyelvi beszélő módszere, aki a saját nyelvtudása és kultúraismerete mozgósításával próbálja meghaladni az „istenek nyelve” magyarázatot. Az utóbbi a filológia módszere, a szakirodalmi megállapítások ütköztetése, a szövegek és a szótárak adatainak elemzése, a külső szempont. Az emlékülés címzettjének, Schmidt Évának az egész munkássága arra irányult, hogy ez a két szempont együtt érvényesüljön az Ob-vidéken is: az anyanyelvüket és kultúrájukat jól ismerő kutatók elsajátítsák a nemzetközi obi-ugrisztika 150 éves történetének eredményeit is. Ez a törekvés – már Éva beljarszki működése idején is – sikeres volt, és kiemelkedő tudományos teljesítmények alapja lett.

Karjalainen keleti hanti szöveghagyatéka

Kustaa Fredrik Karjalainen a helsinki székhelyű Finnugor Társaság ösztöndíjasaként indult az Ob-vidékre 1898-ban. Ekkorra befejezte finn nyelvészeti tanulmányait a Helsinki Egyetemen, és a terepen is gyakorlatot szerzett a különböző karjalai csoportok között végzett nyelvi és folklorisztikai gyűjtőmunkával. A hanti nyelvterületen egy rövid megszakítással több mint négy évet töltött. Ez idő alatt bejárta az Ob és mellékfolyói mentén szinte az összes hanti települést. Kutatóútját az Irtis mellékfolyóin kezdte, végigutazott a Demjanka és a Konda folyókon. Onnan Szurgutba ment, de hamarosan a Vah folyó irányába folytatta útját. Rövid finnországi tartózkodás után a Narimi körzetbe tért vissza, a Vaszjugan folyóra, majd az Ob mentén Szurguton keresztül az északi hanti nyelvjárás-területre, Berjuzovóba és Obdorszkba utazott. Amikor 1902 nyarán hazaindult, szótári, nyelvtani és szöveggyűjtésén kívül fényképeket és fonográffal gyűjtött hangfelvételeket hozott magával. Ezen kívül bőven voltak feljegyzései a néprajz és a néphit köréből, valamint sok adatot gyűjtött a hantik lélekszámáról, demográfiai helyzetéről is.

Hazatérte után kisebb tanulmányok mellett három fontos művet jelentetett meg három tudományterület, a hangtörténet, az etnolingvisztika és a mitológia körében (1905, 1913, 1918). Korai, 1919. évi halála miatt nem volt alkalma minden gyűjtését sajtó alá rendezni. Kétkötetes nyelvjárás szótárát Yrjö Toivonen

---

¹ В «Песне Пелимского духа» используется большое количество специальных слов и терминов из так называемого «лонх ясан» 'языка божеств' (Moldanov 1999: 71).

adta ki 1948-ban, nyelvtani feljegyzéseit Vértes Edit rendezte sajtó alá (1964). A szövegek kiadásáról nem volt szó. Így írt erről Yrjö Wichmann 1925. május 31-én Pápay Józsefnek: „Neki (Karjalainennak) is kevés szövege van, ráadásul fordítás nélkül, Toivonen nem akarja kiadni őket” (ÉOM 038).²

Karjalainen hazaküldött leveleiből és a szótár előszavából Vértes Edit is arra következtetett, hogy sem a gyűjtő, sem a Finnugor Társaság nem kívánta kiadni a szövegeket: „a népköltészetet csak nyelvtudományi adattárként gyűjtötték, a szavak precízebb, megbízhatóbb értelmezése miatt tartották szükségesnek”, s csak „a magyarországi finnugrisztika obi-ugor anyagéhségének kielégítésére szánta rá magát a helsinki Finnugor Társaság ezeknek a kisterjedelműnek és jelentéktelennek hitt déli és keleti osztják szöveggyűjteményeknek a kiadására” (Vértes – T. Lovas 1986: 23). Egyéb teendői, többek között a Bibliotheca Pápayensis kilenc kötetének gondozása miatt Vértes Edit csak a déli szövegeket (Karjalainen – Vértes 1975) és a hozzá kapcsolódó kommentárkötetet tudta elkészíteni (Vértes 2004). Halála után a keleti hanti feljegyzések másolatai hozzám kerültek. Ezek szurguti és vaszjugani nyelvjárású szövegeket tartalmaznak. A Tromagan (Tremjugan) folyó völgyében 68 oldalnyi, a szurguti és a vahi-vaszjugani nyelvjárás határán fekvő Likriszovóban hét oldalnyi szöveget jegyzett fel Karjalainen. A vaszjugani szövegek 89 oldalt foglalnak el.

Szavak a „istenek nyelvéből”

A Karjalainen-hagyaték tremjugani részében van két ének, egymás variációi, melyek a medveünnepen a medve keltegetésére szolgálnak (*pupji kiätät arəγ* ’medve keltő ének’, a továbbiakban PKA). A medveünnepi leírásokból tudjuk, hogy reggelenként azzal kezdődik a szertartás, hogy az énekes szólongatja a medvét, közben egy kötélre erősített csengőt rázogató. Az ének rövid összefoglalását maga Karjalainen is megadta az obi-ugorok mitológiáját bemutató művében (bizonyosságául annak, hogy nagyon is tisztában volt a folklór feljegyzések jelentőségével és tartalmával): „A Tremjugan folyó partjáról említjük meg példaképpen a medvét keltegető éneket, melyhez hasonlót úgy látszik, a voguloknál is lehet találni. Ez azzal a figyelmeztetéssel kezdődik, hogy Nagy-*torəm*-atyja megparancsolta a medvének, hogy menjen az osztják ember által fűtött sátorba, aztán arra ösztönzik a medvét, hogy emelje fel előbb a jobb, aztán a bal fülét, hogy hallja, miféle zene szól, nyissa ki a jobb, nyissa ki a bal szemét, hogy lásson, hogy vegyen az ujja hegyével a pofája előtti nyírkéreg edényből egy darabot, emelkedjen fel mellső lábaira, üljön ki a fekvőhely szélére, vegyen fel lábbelit és köpenyt, kössön rá övet és menjen a »város« férfiai által kitaposott, fátlan térre, ahol figyelemmel kísérelheti az időjárást, és csodálhatja az egymással versengő

² „Tekstejä hänelläkään (Karjalaisella) ei ole paljon ja nekin ovat ilman käännöstä, Toivonen ei aio niitä ruveta julkaisemaan.”

férfiakat. A medve az udvarról később visszamegy az »áradmánytavi csérek, tavi csérek hangjához hasonló« medveünnepi házba, hogy megtekintse a vigasságot, a lányok és fiúk táncát” (Karjalainen 1918: 523).³

A gyűjtőnek köszönhetően tehát tisztában vagyunk az ének tartalmával. A verssorok részletes, szavankénti megfejtése azonban sok gondot okoz a sajtó alá rendezőnek. Most két kifejezést vizsgállok meg, melyek gyakran ismétlődnek a medvekeltő énekekben, s mint az alábbiakban látni fogjuk, összefüggenek. Az egyik a medvét ébresztő zene jelzője:

(1a) *t’ət’ wǎŋj ʎorəŋ sūj kām wǎŋj ʎorəŋ sūj*
 ’*t’ət’* vasi csengő hang, *kām* vasi csengő hang’ (PKA1/16–19 sor)

(1b) *t’ət’ wǎŋj | kām wǎŋj | ʎorəŋ sūj*
 ’*t’ət’* vasi, *kām* vasi csengő hang’ (PKA2/11, 15, 18, 20, 22. sor)

A másik a medve köpenyének és lábbelijének jelzője:

(2a) *kuj tǎpǎr naj aŋki wǎrəntəm*
 ’*tǎpǎr* férfi istennő anya [által] készített’ (PKA1/57–58. sor)

(2b) *kuj tǎpǎrnaj aŋke | wǎrəntəm*
 ’*tǎpǎr* férfi istennő anyád [által] készített’ (PKA2/37, 41, 94, 98, 110. sor)

Émikus megközelítés

2018 elején Budapesten tartózkodott L. N. Kajukova szurguti hanti szakember, aki évek óta értékes adatközlőként segíti anyanyelvjárásának kutatását. Korábban a hanti-manszijszki Obi-ugor Kutatóintézet munkatársaként az volt a feladata, hogy felgyűjtse a jugani hantik folklórját. Ő maga is tud éneket költeni, ezért számítani lehet nyelvi és folklorisztikai kompetenciájára egyaránt. Átadtam neki

³ „Tremjuganilta mainittakoon esimerkkinä karhun nostatuslaulu, jonka tapaisia näyttään tavattavan voguleillakin. Se alkaa huomautuksella, että Suuri-*torəm*-isänsä määräsi karhun tulemaan ostjakkimiehen lämmitettävään kotaan, ja sitten kehoitetaan karhua nostamaan ensin oikea, sitten vasen korvansa kuunnellakseen mikä soitto kaikuu, aukaisemaan oikea, aukaisemaan vasen silmänsä katsomaan, ottamaan sormenpäillä kuonon edessä olevasta tuohisesta palanen, nousemaan etujalkojen varaan, siirtymään makuulavan reunalle, pukemaan jalkineet ja kauhtana, sitomaan vyö ja menemään »kaupungin« miesten polkemalle puuttomalle tantereelle, missä saa katsella säätä ja ihailla toisiaan sysiviä (s.o. kisailevia) miehiä. Pihalta karhu sitten astuu takaisin »tulvalammin tiirojen, järven tiirojen ääniseen« peijaistaloon katsomaan ilonpidäntää, tyttöjen ja poikien tanssia.”

a szövegeket, és kértem, hogy értelmezze őket. A *t'ət' wǎγ, kām wǎγ* kifejezés sok fejtörést okozott neki. Mivel a *wǎγ* szónak 'pénz' jelentése is van, innen próbálta megközelíteni a kifejezés értelmét. A *t'ət'* szó hangalak szempontjából közel áll a *t'eti* 'nagyapa' szóhoz, ezért úgy kombinált, hogy talán valaha a nagyapa birtokában volt, régi pénzek csörgéséről/zörgéséről van szó. A *kām* szónak mint a parallelizmus második tagjának valamilyen szinonimikus kapcsolatban kell állnia az első taggal. Hamarosan megszületett a népetimológián alapuló, némi leleménnyel kialakított megfejtés: A *t'ət' wǎγ, kām wǎγ* '(régi) fémpénz, papírpénz'.

Meg kell jegyezni, hogy az adatközlő többször hangsúlyozta, hogy nem kell minden szót érteni ahhoz, hogy a hallgató teljes értékű részese lehessen a medveünnepi szertartásnak, elég nagyjából érteni, hogy miről van szó. Azt is mondta, hogy a medvéeknek „kevés szóval sok mindent kifejeznek”. Amikor például az énekben arra biztatják a medvét, hogy legyen a 'kezes kedves vígasság, lábas kedves vígasság' szemléelője, abban benne van minden, ami a medveünnepi házban történik: az énekek, a táncok, az étkezések, az, hogy a vendégek ki-be járnak, megbeszélik, hogy mi legyen a következő műsorszám, kik legyenek a szereplők és így tovább. Ugyanakkor, ha a *t'ət'* szóra hasonlító hangzása miatt a hallgató a nagyapára asszociál, szintén érvényes gondolatfolyamatot indít el.

A *t'āpār naj aŋki* kifejezést azzal intézte el az adatközlő, hogy emlékezete szerint a Kazim folyón tisztelnek egy Тяпарская женщина 'Tyapari asszony' nevű istennőt. Az istennő neve elején álló *kuj* 'férfi' szót nem tudta mivel magyarázni. Ezért ezekkel a kérdéseimmel T. A. Moldanovához, a kazimi hantik istenrendszerének egyik legjobb ismerőjéhez fordultam. Válaszában Moldanova felhívta a figyelmemet egy S. Patkanov által feljegyzett déli hanti hősénekre, s ezzel elindított a megoldáshoz vezető irányba. A hőséneket egyébként ő abból a kötetből ismeri, mely N. V. Lukina nevéen jelent meg (Lukina 1990), de a válogatásban, szerkesztésben és a jegyzetek írásában oroszlanrészt vállalt Schmidt Éva. Ez is része volt az ő ama törekvésének, hogy az obi-ugorokhoz kerüljenek vissza népköltészetüknek az utóbbi 150 évben felgyűjtött és főként külföldön megjelentetett gyöngyszemei. A szakirodalmi utaláson kívül Moldanova leírta azt is, amit a helyi hagyományok alapján ő tud a déli és keleti hanti *t'āpār*-nek hangtanilag megfelelő északi hanti *šāpār* szó használatáról:

„Nálunk a medveünnepken a »Medve égből való leeresztése« énekében megjelenik a *šupar naj aŋki, kami naj aŋki* (szó szerint: *šupar* – ezüst, *naj* – istennő, *aŋki* – anya, *kami* – ón vagy más világos fém, itt az »ezüst« parallel párja). Az énekben, miután leengedték az égből, a medve megsérti Torum-anya tiltását, és ezért büntetést érdemel. Ekkor jelenik meg *šupar naj aŋki, kami naj aŋki* és mintegy »megátkozza« a medvét, hogy a vadász elejthesse, és a lelke (*is*) újból visszatérhessen az égbe, Torum-atyához. Az ének előadói szerint ez az istennő Földanya. Csak az ő átka ilyen erős.

A Tyapar-asszonyról azt tudom mondani, hogy nálunk van *šupar muw* 'šupar föld' kifejezés. Ez olyan föld, mely BŐVELKEDIK állatokban, madarakban,

ezüstben stb. Ha azt mondjuk, *šupar imi* vagy *šupar ne*, akkor arról az asszonyról beszélünk, aki innen származik.”⁴

A *kuj* ’férfi’ szó értelmezési kísérlete viszont zsákutca volt: „*kuj* – ez a szó akkor fordul elő, amikor a medveünnepi színjátékokon a sámánszertartást imitálják. Ez mintha a dobütés utánzása lenne.”⁵

Étikus megközelítés

A rendelkezésre álló szövegkiadványok és szótárak közelebb visznek a megoldáshoz. Rövid vizsgálódás után kiderül, hogy közös obi-ugor örökségről van szó: a fenti kifejezések a kezdetektől fogva ismertek mind a hanti, mind a manyisi folklórban és mitológiában. Reguly Antal 19. század közepi feljegyzéseiben jelentek meg először, és azóta kutatók nemzedékei próbálják értelmezni őket. Máig érvényes Hunfalvy Pál megállapítása: „Az énekek valami ünnepélyes ruhában jelennek meg, ’s lehet, van sok bennök, a’ mit nemcsak mi nem értünk, a’ kik időt és fáradságot szánunk azok értelmének kitalálására, hanem azok sem értették vala már jól, a’ kiknek emlékezetébül Reguly leírá” (1875: 218).

t’ət’ wăγ, kām wăγ

A *t’ət’* és hanti nyelvjárási változatai (oK *t’ət’*, oD *t’it’*, oÉ *šēs*) megtalálhatók a szótárakban, de saját jelentés nélkül, jelzős szerkezetek előtagjaként. A fordítások az egész (nyelvjárásonként változó hangalakú) *t’ət’ wăγ, kām wăγ* szerkezetre vonatkoznak, pl. ’(fl. ja kehuskellessa) raha, geld, irgendein teures metall’ (PD 956), ’kellot soivat | die glocken läuten’ (KT 923b), Bedeutung unbekannt, Attribut zu *wăγ* ’Metall’, Parallelwort von *kām*, Obd. *šēs oγi jir* ~ *kēm oγi jir*

⁴ У нас на Медвежьих игрищах в песне «Спуска медведя с неба» имеется образ богини «Щупар най аңки, ками най аңки» (букв.: щупар – серебро; най – божество женского рода; аңки – мать; ками – олово и любой другой светлый металл, здесь параллелизм к слову «серебро»). В песне, после спуска с неба, медведь нарушает запреты отца-Торума и за это должен понести наказание. В это время появляется «Щупар най аңки, ками най аңки» и как бы «заклинает-проклинает» его и он должен быть «низложен» (т.е. добыт) охотником, чтобы его душа (ис) могла вновь возвратиться к отцу-Торуму, на небо. Исполнители считают, что это Мать-Земля. Только её проклятие имеет большую силу.

По поводу «Тяпарской женщины» могу сказать, что у нас есть понятие «Щупар мув», (Щупар земля). Эта Земля представляется как земля ИЗОБИЛЬНАЯ и животными, и птицами, и серебром и т.д. Если сказать «щупар ими (или щупар нэ)», то это женщина с этой земли.

⁵ «Куй». Слово встречается при имитации шаманского камлания, в драматических сценках на медвежьих игрищах. Это, как бы, подражание удару бубна.

'Opfer an *ś.*- ~ *k.*-Silber' (DEWOS 1543), *t'ət'-wǎγ* 'мелкие металлические украшения' (Ter. 498).

Bizonyos folklór szövegekben, például Paasonen déli hanti eposzában egyszerűen csak 'pénz' jelentésű a parallel szerkezet. A *t'it' wǎγê, kām wǎγê payêl* verssorhoz a gyűjtő ezt a megjegyzést fűzte: 'nagy pénzdarabok' (PV 12).⁶ A műfordításban ezek mesés fémekké, arany-ezüst rögökké váltak (Vértes – T. Lovas 1986: 45, 62).

A manysi medveénekekben a *śēns'-voχi* kifejezés (VNGy III: 35) azokat a nemesfém tárgyakat jelenti, melyekkel Kálmán Béla szerint „a ravatalra helyezett medvét körülrakják s földísítik az áldozatoknál használt ezüst ékességekkel” (VNGy III/2: 175).

Munkácsi megadja a manysi *śēs* ~ *śēns* szó jelentését: 'tisztá; szűz; ifjú' (MK 592), l. Kannistónál is (KE 850). Munkácsi véleménye szerint a szó finnugor eredetű, s a szócsaládba tartozik a magyar *szűz* szó is (VNGy II 0175). Az etimológiát elfogadja Lakó György is (MSzFE III: 606). Az Uralonet⁷ az etimológia komi, udmurt, manysi és magyar tagjait sorolja fel, hanti megfelelőket nem említ.

Pápay József a *śēs* szót feltehetőleg összekeveri a 'háncs' jelentésű *śēs* szóval (oK *siñt'* DEWOS 1347), és ezért 'háncsréz'-nek fordítja a *śēs'-voχi* kifejezést (ONGy 226). A Fazekas Jenő által sajtó alá rendezett posztumusz kiadványban a *śēs* *ōγi* fordítása 'háncsvékonyságú ezüst' (ÉOM 116).

A parallelizmusban szereplő jelző – oD oK *kām*, oÉ *kem*, vog. *kami* (PD 639, KT 923b) – hasonlóképpen csak a jelzős szerkezetben bír jelentéssel. Steinitz szerint „meist folk. Attribut, besonders zu *wǎγ* Metall; Parallelwort von *t'ət'* und **t'ǎpər*” (DEWOS 632). A 19. század végén élénk vita folyt ennek a szónak az eredetéről és jelentéséről. Hunfalvy Pál a középkori novgorodi évkönyvekben szereplő adófajtával azonosítja: „A vogul *kēmi aln* és osztják *kēmi voh* bizonyosan az oroszok által is követelt kámai ezüst, azaz a' Kámán túli országbul, tehát a' Nyugati Urál hegyibül kikerült ezüst” (1875: 19). A helynévi eredettel egyetért S. Patkanov is (Patk. II: 252), de azt is szóvá teszi, hogy nemcsak a Volgának, hanem a Kondának, az Omnak és a Jenyiszejnek is van *Kama* nevű mellékfolyója.

Munkácsi Bernát – a helynévi eredetet nem cáfolva – egyes adatközlőkre hivatkozva úgy véli, hogy a parallelizmus két tagja között ellentét van. Eszerint ha a *śēs'-voχ* 'tisztá ezüst, nemesfém', akkor a *kami* (*kam*) 'silány', vö. *kami-āln* 'rézpenz', *kami'-voχ* (*kam-vǎχi*) 'rézvegyületű ezüst, silány ezüst' (VNGy II 0174, MK 189). Ezt az információt megosztotta Patkanovval is, de ő nem fogad-

⁶ Aletaan kantaa rahamöykkyjä (isoja metallirahoja kalymiksi) veneeseen. Денежные коми.

⁷ http://www.uralonet.nytud.hu/eintrag.cgi?id_eintrag=895

ta el.⁸ E. I. Rombandeeva is 'rézpenz' jelentést tulajdonít a parallelizmus második tagjának.⁹

Munkácsi nyomán Pápay József is az oÉ *šēs-oyi ... kēm-oyi* szerkezetet 'šēs-ezüst ... silány-ezüst' fordítással közölte (ONGy 44). A Reguly – Pápay hagyaték Zsirai Miklós által gondozott kiadványaiban azonban lefordíthatlanul (vagy a helynévre utaló módon?) szerepel a *kēm* jelző: „*šobər* [ezüst] csónakos kis folyó [...] *kāmi* [ezüst] evezős kis folyó” (OH: 6).

Én úgy vélem, hogy ha volt is a *kām ~ kem ~ kami* jelzőnek 'silány', 'értéktelen' jelentése, nem terjedhetett ki az egész nyelvterületre. Mint alább látni fogjuk, a *kami* és változatai istennők jelzőiként is szolgálnak, és azokat a szerkezeteket semmiképp sem lehet a 'silány' jelzővel fordítani. Véleményem szerint a *tət wāy*, *kām wāy* és változatai nem felsorolások ('ezüst és réz'), hanem ismétlések ('nemesfém, nemesfém'), de a folklór stílusának megfelelően szinonim jelzők felhasználásával.

kuj t̄āp̄ər naj aŋki – t̄āp̄ər

Az oD *t̄āp̄ər*, *t̄āpar* VVj *t̄āwər*, Trj. *t̄āp̄ər*, oÉ *šōp̄ər*, *šāp̄ər* vog. *šōp̄ər* szó többjelentésű, használata nyelvjárásonként és kulturális csoportonként változik. Munkácsi szerint *Šop̄ər-nāj*, *Kami-nāj aŋkw* (*Šop̄ər*-asszony, *Kami*-asszony anya) „az emberiség ősanja, ki az Égatya rendeletéből egy »méhbeli hét magzatot ráz ki« testéből, s maga a »kérgetes Földanyából« keletkezett (VNGy II/1: 0171). Sokkal gyakoribb azonban, hogy *šōp̄ər/šāp̄ər naj*, *kami/kemi naj* 's. fejedelemasszony/istennő, k. fejedelemasszony/istennő' a medve anyjaként jelenik meg. A Reguly Antal által feljegyzett szigvai hanti „*šāp̄ər* fejedelemnő anyám” énekében *šāp̄ər* asszony fia egyszer csak észreveszi, hogy vastag szőr borítja a testét, játszótársai visítva elfutnak tőle, a kutyák a lábászára után kapkodnak – tehát medvévé vált (ÉOM 102–116). Munkácsi is feljegyezte azt a rege-változatot, melyben *Šop̄ər*-asszony legidősebb fia embergyilkos medvévé változik (VNGy I: 98–99), így anyja az összes medve őse lesz. Karjalainen déli hanti szövegeiben és a most kiadásra előkészítendő szurguti hanti énekben is a medve anyjaként emlegetik *t̄āp̄ər*-istennő-anyát.

A *t̄āp̄ər* kifejezés és északi, szókezdő *š*- hangot tartalmazó változatai helynévként is megjelennek a folklórban. A *t̄*-t tartalmazó helynévvel a *t̄*-zö, azaz a déli nyelvjárásterületen lehet találkozni. A S. Patkanov által feljegyzett hősének-

⁸ „Dr. B. Munkácsi aber meint, wie er mir schriftlich mitteilt, das wogulische: *kami-vâx* od. *kami-âln* [...] bedeute, wie *šiš-vâx*, eine schlechte und gemischte Art Silber, während *sâpir-âln* ein Ausdruck, welchen ich bei den Irtysch-Ostjaken nicht getroffen habe, zur bezeichnung des echten feinen Silbers angewandt wird.” (Patk. II: 253)

⁹ *kami vox* – медная монета (Rombandeeva 2012: 543)

ben szerepel *t'äpar-woš 't'äpar-város'*, mely az Irtis mellett, a cingalai jurták közelében lehetett (VNGy II/1: 0173, Patk. II: 253–254, Lukina 1990: 517). Ennek a városnak a manysi neve *šopər us* (МК 600). Az *š*-kezdetű névváltozat jóval északabbra is megjelenik. Reguly *šäpər* fejedelemtől megjegyezte, hogy obdorszki nő volt, és földje azonos Obdorszk vidékével (ÉOM 140). Ezzel egybecseng Pápay tudósítása, mely szerint *šäpər-mou*-nak (*šäpər*-föld) nevezik az Obdorszk és Muzsi közötti, az Uralig terjedő vidéket, s az utolsó osztják fejedelmet, Tajsint „*šäpər-mou känaz* (= *sabər*-földi herceg) néven emlegetik” (ÉOM 9).

De nemcsak az Irtis és az alsó Ob vidékén jelenik meg a *t'äpər ~ šäpər*-föld/nép neve. T. A. Moldanova fentebb idézett leveléből úgy tűnik, hogy a *šupar* mesebeli, gazdag föld. Az oroszországi történelmi és néprajzi szakirodalom azonban egybehangzóan tudósít egy *šäpər* (Сюпар) nevű nemzetségről, amelynek a lezármazottai a Szeburov családnevű hantik Tugijaniban. Tehát jóval délebbre élnek, mint ahol Reguly és Pápay találkozott a *šäpər*-föld kifejezéssel (Moldanov 1999: 44–45, 130, Perevalova 2004: 196, Uspenskaja 2007: 158). T. Dmitrieva a Kazim folyó bal partján talált egy *šöpər ne säñxəm 'Яр женщины Сюпар'* nevű, kultikus tisztelet övezte helyet. A helyiek szerint *šöpər* asszony inkább valami erdőben lakó tündér, mintsem a teremtésben részt vevő istenasszony. Tanulmányában a szerző összefoglalta a *t'äpər ~ šäpər* kifejezésekkel kapcsolatos nyelvészeti és folklorisztikai irodalmat is (Dmitrieva 2001, 2005: 383–388).

Az északi hanti és manysi népköltészeti szövegekben a *šäpər* megjelenik nemesfém jelzőjeként ugyanúgy, mint a *šēs*, vö. vog. *šopər åln, kami åln 'šopər ezüst, kami ezüst'* (VNGy III: 320), oÉ *šopərñen turel suj, kāmēñen turel suj 'šopər ezüst csengő zajú, kāmi ezüst csengő zajú'* (ONGy 249), Kaz. *šöpər-wōx kami wōx 'Geldstücke (als Schatz od. Schmuck)'* (DEWOS 1528–1529). A jelzők eredetileg a származási helyre utalhattak, hasonlóképpen a *damasz(kuszi) acél* jelentésfejlődéséhez.

Hunfalvy Pál, aki hanti nyelvtanának írásakor még nem volt a fentebb idézett ismeretek birtokában, pusztán logikai úton hasonló eredményre jutott: „Mit jelent tulajdonképpen a *šoper, šaper, šaber* szó, nem tudom, de előfordul a' vogul és osztják énekekben az érczek megnevezésénél is. [...] Már most a' *sareng åln, kémi åln, kémi voh* (szirjän ezüst, kámai ezüst) mellett a' *šaper, šaber åln, šaper voh* vagy *šaper ogi* is azt gyaníttatja, hogy volt *šaper* nevű tartomány és nép is, a' melly a' vogul és osztják földön hírre jutott” (1875: 19).

Az émikus megközelítés körébe sorolom E. I. Rombandeevának a manysi *šopər åln, kami åln 'šopər ezüst, kami ezüst'* kifejezésekre adott magyarázatát annak ellenére, hogy tudományos kiadványban jelent meg, Munkácsi Vogul népköltési gyűjteményének cirill betűs átírású és orosz fordítással ellátott kötetében. A medve kultusszal kapcsolatos, III. kötetben *šopər åln* kifejezésnél ezt a magyarázatot adja a szerző: olyan pénzdarab, melyen fajd, azaz sas ábrázolás van (Rom-

bandeeva 2012: 543).¹⁰ Az értelmezés alapja valószínűleg a *šopər* szónak a Munkácsi által is adatolt 'fajd' jelentése (MK 600). Nehéz elképzelni azonban, hogy a manysik, ha egy sas képét látták a pénzérmén, azt nem valamely 'sas' jelentésű szóval jelölték, hanem összekeverték egy másik madárral. A 'fajd' jelentésű *šopər* szó feltehetőleg csak hangalakilag egyezik a medveénekekben szereplő *šopər* szóval.

A *t'ət'* ~ *šēs*, *t'äpər* ~ *šäpər* és a *kām* ~ *kem(i)* jelentésszerkezete

Figyelemre méltó, hogy a rendelkezésre álló anyagban *t'*-zű, tehát déli és keleti hanti nyelvjárású példát nem találunk 'nemes(fém)' jelentésben. Steinitz szótárában a *t'äpər* és változatai a következő jelzős szerkezetekben jelennek meg: oD *t'äpar-χuj* 'Ostjake aus der Volost Narym (am unt. Irtysch)'; *χuj t'äpər(!)-neη äηkə* 'Name'; *t'-neη täjəm pəχ* 'Bezeichnung für den Bären'; Patk. *t'-neη* 'Frau aus der t'-Stadt (folk.); Frau aus der Volost Narym (am unt. Irtysch)' (DEWOS 1528–1529). Ennek oka az lehet, hogy az Irtis és vonzásköre vidékén a *t'äpər* alakú szóhoz konkrét hely, a már említett *t'äpar-woš* 't'äpar-város' kötődik. Északon, a távolabbi tájakon a *šöpər* folklorizálódott. Nemcsak istenség, hanem mesebeli föld neve, s mint ilyen, lehet akár értékes fém jelzője. Erre utal T. A. Moldanova közlése is, aki szerint a *šupər muw* kifejezésben a jelző nem konkrét helyre, hanem a vidék gazdagságára utal.

Az obi-ugor folklórban használatos három jelző szemantikai viszonyait a következőképpen vázolhatjuk:

		helye a parallelizmusban			
		első		második	
		nemesfém	név	nemesfém	név
oD, oK	<i>t'ət', t'it'</i>	+	–	–	–
	<i>t'äpər</i>	–	+	–	–
	<i>kām</i>	–	–	+	–
oÉ, vog	<i>šēs</i>	+	–	–	–
	<i>šäpər</i>	+	+	–	–
	<i>kem(i)</i>	–	–	+	+

A táblázatból kiderül, hogy északi hanti és a manysi nyelvterületen a *šēs* és a *šäpər* részben egymás szinonimái. Mindkettő lehet nemesfém jelzője, de csak a *šäpər* le-

¹⁰ сѣпыр вох – монета с изображением глухаря, т.е. орла

het személynév és helynév része. A keleti és déli hanti területen a *t'ət'* és a *t'äpər* használati köre elválik egymástól. Az előző (*t'ət'* ~ *t'it'*) csak nemesfémeket jelöl, az utóbbi pedig (*t'äpər*) eredetileg helynév, és arról a helyről származó konkrét vagy mitológiai személy, pl. istennő jelzője. A *kām* ~ *kem(i)* jelző az esetek többségében a parallelizmusok második helyén jelenik meg, Kannisto szótára szolgál néhány kivétellel (KE 857). A *kām* ~ *kem(i)* helynévi eredetű jelző előbb nemesfém jelölésére szolgált, majd – a parallel szerkesztés céljából – áttért az istennők nevének második felére is. Ebben a funkcióban viszont már semmi sem utal a jelző helynévi eredetére. A jelző az istenség előkelő (fenséges, hatalmas) voltát hangsúlyozza.

A szakirodalomban gyakran felbukkanó állítás, hogy a *t'äpər* ~ *šäpər* helynevek kapcsolatban vannak a szabir népnévvel és Szibir helynévvel (pl. Patk. II: 254–258, VNGy II: 0176, Zsirai 1930: 99). Ez az elmélet V. Csernyecov történeti munkáiban is megjelent (1953: 238–239). Szótárában W. Steinitz elutasítja e szavak összetartozását (DEWOS 1530), Moór Elemér hangtani érveire hivatkozva (1959: 208). Kellő tájékozottság híján nem érzem magam hivatottnak a kérdés eldöntésére, de jelen témánk szempontjából nincs is jelentősége ennek. Csupán annyit érdemes megjegyezni, hogy a keleti hantiban a *t'äpər* szónak van 'orosz' jelentése is, vö.: V Vj., Trj. *t'.sint'* 'russischer Bast, aus Weidenrinde gewonnener ostj. Bast, aus dem Seile gemacht werden' (KT 914b, DEWOS 1529).

kuj t'äpər naj anki – kuj?

A déli hanti népköltészetben Tyapar asszony nem Kami asszony parallel párjaként jelenik meg, hanem vagy egyedül, vagy pedig egy mitológiai alak feleségként. A férfi és a nő neve kötőszó nélkül kapcsolódik egymáshoz, és a mellérendelést még az obi-ugor nyelvekben ismert duálisjel sem jelöli: *jāwattā ketpe χuj t'äpər nej* (Patk. II: 41) vagy *jāwattā ketpe χuj t'äpərnej anka* (KV I: 113). Az orosz és a német fordítások változatosak: 'Mann mit der schwingenden Arm und *t'äpar*-Frau' (Patk. II: 41), 'Муж с размашистой рукой и *t'äpar*-ская женщина' (Patk. II/2: 17), 'Мужчина с Размашистой Рукой и Тяпарская женщина' (Lukina 1990: 141), 'der handwedelnde Mann [und] *t'äpər*-Frau-Mutter (KV I: 113, KV III: 197), 'der Hand-schwingender-Mann und *t'äpər*-Frau' (KV I: 211, KV III: 326).

Finn nyelvű mitológiájában (1918: 514) Karjalainen nem fordítja le a nevet, a német fordításban így szerepel: 'Mann mit der werfenden Hand' (1921: 65) 'Sohn (oder Tochter) des Mannes mit der schießenden Hand und des *t'apər*-Weibes' (1927: 10). Az orosz nyelvű változatban mindkét név lefordíthatlan marad (1996: 146).

Amikor Vértés Edit Karjalainen déli szövegeit rendezte sajtó alá, a Finnugor Társaság felkérte N. I. Tereškin, hogy fordítsa oroszra a szövegeket. Ezek a for-

dítások nem jelentek meg, csak Vértes Edit jegyzeteiből kaphatunk képet róluk. Ebből kiderül, hogy Tereškin a hosszú nevet egyetlen személy nevéként értelmezte: Жила женщина по имени *jāwəttā ketpe χuj t̄äbərnej āŋgə* 'élt egyszer egy *jāwəttā ketpe χuj t̄äbərnej āŋgə* nevű asszony (KV III: 197).

Ezzel a mitológiai szülőpárral magyar fordításban a „Hadmenet, nászmenet” című mesekötetben ismerkedett meg az olvasó. A hős magyar neve jól hangzik, de a fordító kissé túllőtt a célon: Hadonászómancsú-férfi és Tyaper-asszony-anya (Vértes 1975: 5, 7). Bár a *ket* 'kéz' jelentheti állat mellső lábát is, nincs semmi okunk arra, hogy állat-apat feltételezzünk, amire a 'mancs' fordítás utal. Karjalainen két szöveget jegyzett fel, melyben ez a szülőpár megjelenik. A cingalai változat (KV I: 113–120) a medve születéséről és az égből való leeresztéséről szól. Hadonászómancsú-férfi ennek a szövegnek csak az első mondatában szerepel, a következő mondatban a medve apját már Hétrovátkájú-fenséges-férfi-atyának hívják. A krasznnojarszki változat (KV I: 211–247) Hadonászómancsú-férfi és Tyaper-asszony fiainak a harcáról szól, tehát itt egyértelműen emberekről és emberek szüleiről van szó, még ha van is természetfeletti képességük. Munkácsi egyébként, amikor ezt a Patkanovnál is meglévő mondat ismerteti, 'Csapó kezű ember'-nek fordítja az apa nevét (VNGy II: 0175). A név fordítása azért okoz fejtörést, mert a *jāwət-* ige inkább 'lő, üt, suhint' jelentésű (PD 290, 388, Ter. 85), nem pedig 'himbál, lóbál, rázogató'. Pedig mitikus énekek hősének lehet állandó jelzője a 'kezét lóbáló'. Erre nekem is van példám a szurguti folklórból.

W. Steinitz nem fogadja el az eredetileg minden bizonnyal Patkanovtól származó, és az összes többi szakember által használt fordítást. Ő 'tetovált kezűnek' fordítaná a *jāwəttā ketpe* kifejezést: 'Mann mit tätowierten Händen, *t̄*-Frau-Mutter' „Mutter der Bären”, párhuzamként pedig egy obdorszki példát hoz: *jāwəttā jāšpi χārəŋ or-naj* 'Samojedín mit tätowierten Händen und mit Renntieren' (DEWOS 354). A baj csak az, hogy a 'tetovál' ige vokalizmusa különbözik: Trj. *jiγət* tatueeraus, *jiγtəŋ kōt* tatueerattu, *jiγəttəγə* Trj tatueerata (KT 150b).

Témánk szempontjából a *jāwəttā ketpe χuj* pontos fordítása lényegtelennek tűnik, hiszen a szóban forgó szurguti hanti medvekeltegető énekben nem is szerepel. A fordítási nehézségek, a mellérendelő szerkezet jelöletlen volta, az öt-hat szóból álló, bonyolult név (ami Tereškinnek is gondot okozott), oda vezethetett, hogy az énekes vagy hallgatósága nem tudta pontosan értelmezni a szósort. Ezért fordulhatott elő hogy a hosszú, *jāwəttā ketpe χuj t̄äpərnej āŋkə* kifejezésben a sortörés nem a két személynév közé, azaz a 'férfi' jelentésű *χuj* mögé, hanem elé került. A hosszú név eleje lekopott, a második fele pedig önálló életet kezdett élni. Ez már a déli hanti területen megtörténhetett, legalábbis a Steinitz szótárban is adatolva van: *χuj t̄äpər(!)-nej āŋkə* 'Name' (DEWOS 1529). A szótárszerkesztő által elhelyezett felkiáltójel arra utal, hogy a *t̄* valamilyen úton-módon elveszítette palatális jellegét. Ez is megerősíthet minket abban, hogy feltehetőleg egy folklórból átvett név romlott változatáról van szó. A szurguti hanti

medveénekekben megjelenő név, a *kuj tǎpǎr naj ǎnki* is így magyarázható. A medve szempontjából a kezét lóbáló apa úgyis kevésbé jelentős – a Reguly által feljegyzett medveénekekben is *šǎpǎr* asszony-anya egyedül neveli apátlan árva gyermekét (ÉOM 106).

Záró gondolatok

A *tǎt*, *tǎpǎr*, *kǎm* és nyelvjárási változataik megtalálhatók az obi-ugor folklór szövegekben, elsősorban a medvekultuszhoz kapcsolódóan. Ez a nagyfokú egyezés újból ráirányítja a figyelmünket arra, hogy a nagy földrajzi távolságok és nyelvjárási különbségek ellenére az obi-ugor kultúra meglepően egységes, és sok közös vonást őriz.

Eredetét tekintve a *tǎpǎr* és a *kǎm* feltehetőleg helynévre megy vissza, de többszöri jelentésváltozáson ment keresztül. A *tǎt* és nyelvjárási változatai csak fémnevek jelzőjeként fordulnak elő, a másik kettő istennők (és fémnevek) jelzője lehet. A kifejezések egy kivétellel (*tǎpǎr siht* l. feljebb) nem kerültek át a köznyelvbe, megmaradtak a szakrális szövegekben. Ez is okozhatta, hogy a hagyományos kultúrájú hantik és manysik az „istenek nyelvéből” örökölt maradványoknak tartják őket.

A hagyományos kultúrájú hantinak vagy manysinak nincs szüksége arra, hogy minden szót értsen az elhangzó énekből. Elég, ha tudja, miről van szó, ahogy mi is értjük a régi magyar szövegeket akkor is, ha előfordul bennük néhány, számunkra ismeretlen szó. A sajtó alá rendezés és fordítás során azonban mindenképpen értelmezésre van szükség. A fordítás óhatatlanul szűkíti a szemantikai mezőt: a célnyelvi megfelelő nem váltja ki a hallgatóban vagy olvasóban azokat a asszociációkat, melyet a forrásnyelvi változat tartalmaz. Ezt tudomásul véve kell végeznünk a fordítói és kiadói munkát.

Rövidítések:

oÉ	északi hanti	MK	Munkácsi – Kálmán 1986
oK	keleti hanti	MSzFE III.	Lakó 1978
oD	déli hanti	OH	Reguly – Pápay – Zsirai 1944
vog.	manysi	ONGy	Pápay 1905
DEWOS	Steinitz 1967–1991	Patk.	Patkanov 1990
ÉOM	Pápay – Fazekas 1934	PD	Paasonen – Donner 1926
KE	Kannisto – Eiras 2013	PV	Paasonen – Vértes 1980
KT	Karjalainen – Toivonen 1948	Ter.	Terěškin 1981
KV	Karjalainen – Vértes 1975	VNGy	Munkácsi 1892–1921

Irodalom

- Csepregi Márta [Чепреги, Марта] (2011), Одна из загадок в исследовании обско-угорских языков. In: Рябчикова З. С., Дмитриева Т. Н. (ред.), По следам Евы Шмидт. Институт развития образования, Ханты-Мансийск. 51–57.
- Csepregi Márta (2014), Az obi-ugrisztika egyik rejtélye. FUD 21: 13–24.
- Černecov, V. I. [Чернецов, В. И.] (1953), Усть-Полуйское время в Приобье. In: Чернецов, В. И. – Мошинская, В. И. – Талицкая, И.А., Древняя история Нижнего Приобья. Материалы и исследования по археологии СССР 35. Издательство Академии наук СССР, Москва. 221–241.
- Dmitrieva, T. N. [Дмитриева, Т. Н.] (2001), Мифы и реальность в топонимических легендах казымских ханты. Этимологические исследования, Вып. 7. Екатеринбург. 147–153.
- Dmitrieva, T. N. [Дмитриева, Т. Н.] (2005), Топонимия бассейна реки Казым. Издательство Уральского университета, Екатеринбург.
- Dyekiss Virág (2018), Vándorol a hang. A nganaszan hagyományos világkép a folklór szövegek tükrében. Budapest, kézirat.
- Halmy György (szerk.) (2014), Utazás a túlsó világba Schmidt Éva nyomán. Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, Budapest.
- Helimski, Eugene (2000), Does the Language of Spirits influence the development of human language? In: Хелимский, Е. А., Компаратистика, уралистика: Лекции и статьи. (Studia Philologica.) Языки русской культуры, Москва. 155–158.
- Hunfalvy Pál (1875), Az északi osztják nyelv. NyK 11.
- Kannisto, Artturi – Eiras, Vuokko (2013), Wogulisches Wörterbuch. LSFU XXXV. Kottimaisten kielten julkaisuja 173. Helsinki.
- Karjalainen, K. F. (1905), Zur ostjakischen Lautgeschichte MSFOu. 23.
- Karjalainen, K. F. (1913), Wie Ego im Ostjakischen die Verwandten benennt. FUF 13: 207–295.
- Karjalainen, K. F. (1918), Jugralaisten uskonto. Suomen Suvun Uskonnot III. Porvoo.
- Karjalainen, K. F. (1921, 1922, 1927), Die Religion der Jugra-Völker I–III. FFC 41, 44, 63.
- Karjalainen, K. F. [Карьялайнен, К. Ф.] (1994, 1995, 1996), Религия югорских народов. Том 1–3. Перевод с немецкого Н. В. Лукиной. Издательство ТГУ, Томск.
- Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. H. (1948), Ostjakisches Wörterbuch. LSFU X/I–II. Helsinki.
- Karjalainen, K. F. – Vértes, Edith (1964), Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. MSFOu. 128. Helsinki.
- Karjalainen, K. F. – Vértes, Edith (1975), Südostjakische Textsammlungen. MSFOu. 157. Helsinki.
- Lakó György (1978), A magyar szókészlet finnugor elemei III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lukina, N. V. [Лукина, Н. В.] (ред.) (1990), Мифы, предания, сказки хантов и манси. Наука, Москва.
- Moldanov, T. [Молданов, Т.] (1999), Картина мира в песнопениях медвежьих игрищ северных хантов. Издательство ТГУ, Томск.
- Moór, Elemér (1959), Die Benennungen der Ungarn in den Quellen des IX. und X. Jahrhunderts. UAJb. 31: 191–229.

- Munkácsi Bernát (1892–1921), Vogul népköltési gyűjtemény, I–IV. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla (1986), Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Paasonen, Heikki – Donner, Kai (1926), Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. LSFU 2. Helsingfors.
- Paasonen, Heikki – Vértes, Edith (1980), Südostjakische Textsammlungen I. MSFOu. 172. Helsinki.
- Pápay József (1905), Osztják népköltési gyűjtemény. Budapest – Leipzig.
- Pápay József – Fazekas Jenő (1934), Északi osztják medveénekek. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának Kiadványai, V. kötet, 9. füzet, Budapest.
- Patkanov, Serafim (1900), Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkspoesie I–II. Comissionaires de l'Académie Impériale des Sciences, St. Petersburg.
- Reguly Antal – Pápay József – Zsirai Miklós (1944), Osztják hősénekek I. Reguly Könyvtár 1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (2012), Медвежьи эпические песни манси (вогулов). Принт-Класс, Ханты-Мансийск.
- Schmidt Éva (1983), Éneknyelvi településnevek az Ob mentén. In: Bereczki Gábor – Domokos Péter (szerk.), Urálistikai tanulmányok. Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére. ELTE BTK, Budapest. 351–364.
- Schmidt Éva (2005), Jelentések Szibériából. Schmidt Éva Könyvtár 1. MTA Nyelvtudományi Intézet – Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.
- Steinitz, Wolfgang (1967–1991), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache, 1–14. Lieferungen. Akademie Verlag, Berlin.
- Terëškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1981), Словарь восточнохантыйских диалектов. Наука, Ленинград.
- Uspenskaja, S. S. [Успенская, С. С.] (2007), Этническая идентификация народа ханты в фольклоре и традиционных представлениях. Вестник Томского государственного педагогического университета, Вып. 3: 155–161.
- Vértes Edit (1975), Hadmenet, nászmenet. Irtisi osztják mesék és mondák. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Vértes, Edith (2004), K. F. Karjalainens südostjakische Textsammlungen. Band III, Kommentare zu den Texten. MSFOu. 247. Helsinki.
- Vértes Edit – T. Lovas Rózsa (1986), Bevezetés az uráli népköltészetbe. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Zsirai Miklós (1930), Jugria. Finnugor népnevek I. Különlenyomat a Nyelvtudományi Közlemények XLVII. kötetéből, Budapest.

GUGÁN KATALIN – KÁLDI TAMÁS

**Változó terepek, változó módszerek:
szurguti hanti VX-szórendű mondatok vizsgálata
szemmozgáskövetéssel**

Our paper discusses non-verb-final sentences in Surgut Khanty, an SOV language. Such sentences are rather difficult to investigate owing to their relative rarity and the inclination of informants to judge them ungrammatical due to their normative attitude. In order to bypass these problems, our paper is a pilot study applying an eye tracking while reading pilot experiment to investigate this syntactic phenomenon in Khanty. We build on the hypothesis that topical postverbal constituents are compatible with (and derivable on the basis of) SOV syntax, while focal postverbal constituents instantiate pattern borrowal from SVO Russian, therefore, for a native speaker of Khanty, topical postverbal constituents are easier to process. Eye-movement patterns were in line with our hypothesis: we found greater processing difficulties when the post-verbal element was focus. Apart from theoretical findings, the paper also discusses methodological implications.

Keywords: OV > VO change, postverbal constituents, eye tracking, reading, information structure

Kulcsszavak: OV > VO változás, posztverbális összetevők, szemmozgáskövetés, olvasás, információs szerkezet

1. Bevezető

Írásunk célja egy olyan szintaktikai minta, a nem-igevégű mondatok vizsgálata a szurguti hantiban, amely legalább két szempontból, ritkasága és megítélése miatt is kihívás elé állítja a kutatót. A jelenség korpuszalapú tanulmányozása elengedhetetlen, ugyanakkor ennek esetén tulajdonképpen mindkét tényező problémát okozhat: egyrészt a szerkezet ritkasága miatt csak kellőképpen nagy korpuszból lehet elegendő számú releváns adatot gyűjteni, másrészt a szövegeket kiadó szakemberek – a hanti szintaxisról meglévő előzetes ismereteik alapján – változtathatnak a szövegeken olyan módon, hogy ebből az atipikus, de létező mintából minél kevesebb forduljon bennük elő. Anyanyelvi adatközlővel történő konzultáció esetén a ritkaság nem okozhatna elvileg problémát, ugyanakkor amiatt, hogy egy-egy informánsnak esetleg határozott elképzelése van arról, mely szórendi minták helyesek, s melyek helytelenek a hantiban, olyan szerkezeteket is hibásnak minősíthetnek, amelyek a szövegekben előfordulnak, sőt, esetleg ma-

guk az informánsok is használják őket (ez természetesen bármilyen anyanyelvű adatközlő esetén előfordulhat).

Vizsgálatunkban ezért a két közismert és általánosan használt módszert egy harmadik, újabb megoldással, a szemmozgáskövetéssel egészítjük ki abban a reményben, hogy ez segít a korábban ismertetett nehézségeket leküzdeni, és a többféle módszer ötvözésével megbízhatóbb kép nyerhető a hanti nyelv egy marginális, mégis érdekes jelenségéről. Úgy véljük ugyanis, hogy a nem-igevé-
gű mondatok szinkrón és diakrón szempontból is figyelmet érdemelnek. Szinkrón megközelítésben azt a kérdést vizsgáljuk, hogy az ige után előforduló mondatrészek leírhatók-e valamilyen közös szintaktikai vagy pragmatikai tulajdonságuk alapján, mi lehet ige mögötti előfordulásuk motivációja, valóban elsősorban interferencia-jelenségként kell-e számon tartani a nem-igevé-
gű struktúrákat. Diakrón szempontból pedig azért lehet fontos egy alapvetően SOV / SXV szórendű nyelv vizsgálata, mert a benne megfigyelhető, ettől eltérő mintázatú mondatok tanulmányozása segíthet pontosabb választ adni arra a kérdésre, milyen lépéseken keresztül zajlik le a klasszikus SOV > SVO változás.

Írásunkban először áttekintjük, hogy az egyes hanti nyelvjárásokat / nyelveket leíró nyelvtanokban milyen megállapítások találhatók az általunk is vizsgálandó szórendi mintáról (2). Ezután ismertetjük a szemmozgáskövetéses vizsgálat közvetett (3.1. Korpuszvizsgálatok, 3.2. Kérdőíves vizsgálatok) és közvetlen (3.3.2. A spontán szövegek feldolgozása során nyert eredmények) előzményeit; ez utóbbi azonban be van ágyazva egy általánosabb módszertani kérdés tárgyalásába (3.3. A normatudatról: grammatikalitási ítéletek és spontán szövegek ugyanazon adatközlőtől). Ez a probléma vezetett egy új módszer, a szemmozgáskövetéses vizsgálat alkalmazásához, melynek jellemzőiről, eredményeiről s azoknak értelmezéséről a 4. fejezet (A kísérlet) ad részletes leírást. Munkánkat Összegzés (5. fejezet), az alkalmazott morfológiai címkék jegyzéke, valamint hivatkozási jegyzék zárja.

2. A hanti VX szórend a szakirodalom tükrében

Gyakran elhangzik, hogy valójában nem lehet a hanti nyelvről írni, hanem csak a hanti nyelvekről, mert a meglévő nyelvjárási különbségek – a kölcsönös érthetőség gátjaként – már inkább nyelvek közötti különbségeknek tekinthetők. Az óvatosság az itt vizsgált téma esetében különösen indokolt, más nyelvek hasonló szempontú összehasonlító vizsgálata során ugyanis megfigyelték, hogy rokon SOV-nyelvek esetében is jelentős különbségek lehetnek egyrészt abban, hogy milyen szintaktikai, illetve pragmatikai tulajdonságú mondatrészek kerülnek az ige mögé, másrészt abban, hogy milyen szintaktikai művelettel vezethető le az adott mondatrész ige után helyezése (Simpson – Choudhury 2015). Amikor tehát a későbbiekben olyan megállapítások fordulnak elő cikkünkben, amelyek ellentmondanak a szakirodalomban olvasható korábbi megfigyeléseknek (bár a mon-

dattani témák viszonylag elhanyagoltak voltak a legutóbbi időig, így túl sok ilyen jellegű leírást sem lehet idézni), az nem feltétlenül jelent valódi ellentmondást, lehet jele egyszerűen a hanti változatok (nyelvek) közötti, a nyelv minden szintjén, így a szintaxisban is meglévő különbségeknek.

A hanti változatait történeti-összehasonlító alapon leíró chrestomathiában Honti László elsősorban tendenciákról, nem pedig szabályokról ír a szórend kapcsán:¹ „A kijelentő mondatban az alany rendszerint az első helyek valamelyikére tendál, az állítmányt legtöbbször megelőzi, amely a m o n d a t v é g é n v a g y v é g e f e l é [kiemelés a szerzőktől] szokott helyet foglalni. A tárgy általában az állítmány elé kerül. A jelző megelőzi a jelzett szót, elvértve értelmezői helyzetbe is kerülhet, kivéve azt az esetet, ha a jelző birtokos jelző. A határozó van legkevésbé helyhez kötve: állhat az alany és az állítmány között, de meg is előzheti az alanyt, vagy éppen követheti az állítmányt (de ritkán, ha passív mondat agensét jelöli); ha a határozó a mondat élén áll, az alany az utolsó helyre kerülhet. [...] A mondat comment részének kiemelt tagja, a focus rendszerint az állítmány előtt áll; ha az állítmány a mondat focusa, akkor előbbre kerül” (Honti 1986: 88).

Az egyes hanti nyelvjárásokkal foglalkozó monográfiákban emellett arról is lehet olvasni, milyen okokból kerülhet az adott változatban az ige mögé egy-egy mondatrész. Az északi nyelvjárások közé tartozó obdorszkiról szóló nyelvta-nában Nikolaeva (1999) külön fejezetet szentel a szórendnek és az információs szerkezetnek. Mint írja, a hantira az SOV nyelvek tipológiai jegyei érvényesek, és ez a leggyakoribb minta is. Mivel azonban ez az elrendezés több különböző, egymástól független szórendi követelmény eredményeként áll elő, és ezek mindegyike felülírható bizonyos feltételek esetén, az SOV alapszórendtől eltérő minták magyarázhatók a szórendi követelmények versengésével. Az egyik legfontosabb megszorítás az igevégség, amely nem-finit mondatokban gyakorlatilag kategorikus, finit mondatokban viszont nem kizárólagos. Nikolaeva (i.m. 57) szerint két fő típusa van a nem-igevégsű finit főmondatoknak: az egyikben az ige utáni mondatrész hozzáfűzés (afterthought), melynek funkciója az, hogy egy mondatrész, vagy az egész mondat jelentését pontosítsa, szintaktikailag pedig nem része a mondatnak. A másik típus elsősorban a fiatalok nyelvében jelenik meg orosz hatásra: ezek prezentáló mondatok, melyekben a kontextusba frissen bevezetett, azaz új információt hordozó alany jelenik meg az ige mögött (míg az idősek nyelvében a prezentáló szerkezetekre nem speciális szórend, hanem speciális intonáció jellemző). Az alany azonban általában véve jellegzetesen mondatkezdő, és mivel a hantira különösen jellemző, hogy az alany egyben a mondat topikja is, ez egyben topikkezdetűséget is jelent.

---

¹ Csak a kijelentő mondatokra vonatkozó megállapításokat tekintjük át, mivel dolgozatunkban is kizárólag ezekkel foglalkozunk.

A nem-igevégező mondatokról nagyon hasonló megállapításokat fogalmaz meg Schmidt Éva (2008) is a déli nyelvjárásokhoz sokkal közelebb álló, de még mindig az északi csoporthoz tartozó serkáli hantiról szóló chrestomathiájában. Az alapvető elrendezési minták ebben a nyelvjárásban is az SOV nyelvek sajátosságait tükrözik: a jelző megelőzi alaptagját, a határozói bővítmény és a tárgy az igét, az alany az állítmányt, illetve általában véve jellemző a módosító-módosított sorrend. Schmidt azt is megemlíti, hogy – mivel az eddig sorolt elrendezési minták meglehetősen kötöttek – a téma-réma viszonyt, azaz a diskurzus-pragmatikai szerepeket elsősorban a prozódia kódolja, nem pedig a szórend. Mindamellet a téma rendszerint a mondat élén áll, viszont „[a] hétköznapi beszédben gyakori, hogy az új információt nem tartalmazó határozót [N.B.: az idézett példában tárgy szerepel] mintegy kiegészítésként, hangsúlytalanul az állítmány mögé vetik” (Schmidt i.m. 66). Ebben a nyelvjárásban tehát, legalábbis a beszélt nyelvben, régi, topikális információ is kerülhet az ige mögé. Ugyanakkor Schmidt arra is kitér, hogy az orosz hatás következtében az élőbeszédben és az irodalmi nyelvben egyaránt gyakoriak az oroszra jellemző szórendi minták, ezen belül az, hogy az állítmány mögé határozói bővítmények vagy alany kerül. Schmidt azonban (i.h.) óvatosságra int: „Sok esetben nehéz megállapítani, hogy egy adott mondat szórendje az osztják nyelv lehetőségein alapul-e, vagy újabb orosz hatáson.”

A keleti nyelvjárás csoportba tartozó vaszjugáni, illetve alexandrovói hantiról Filchenko (2010) szintén azt állapítja meg, hogy a domináns szórend meglehetősen rigidén SOV. Az ettől való eltéréseket elsősorban a tárgy helyzetével kapcsolatban vizsgálja, és annak ismert, azonosítható voltaival hozza összefüggésbe. Az ilyen tárgyak ugyanis élveznek némi szabadságot szórendileg, ezek OSV és SVO elrendezésben is megjelenhetnek, bár ezt Filchenko elsősorban az egyre erőteljesebb orosz hatással magyarázza.² Ugyanő a hantinak erről a változatról is megállapítja, hogy a mondat élén rendszerint a topik, közvetlenül az ige előtt pedig az új információt hordozó mondatösszetevő áll. A vizsgálatunk tárgyát képező, szintén a keleti nyelvjárások közé tartozó szurguti hanti szórendjével az alábbiakban részletesebben is foglalkozunk.

3. Kutatási előzmények

3.1. Korpusvizsgálatok

A legkorábbi összefüggő szöveg a szurguti hantiból Heikki Paasonen gyűjtésének eredménye, aki 1901 tavaszán járt szurguti hanti nyelvterületen, és ott négy mesét jegyzett le. Ez a négy mese épp száz évvel később jelent meg Vértes Editnek köszönhetően (Paasonen – Vértes 2001). Ugyanezek a mesék digitalizált és

---

² Példamondatai között szerepel VS szórendű prezentáló mondat is, illetve vannak még SVX szórendű adatai is, de úgy tűnik, ezekre a mintákra nem tér ki külön.

morfologizált változatban elérhető az OUDB korpuszon³ keresztül, illetve – az OUDB alkotóinak szíves engedélyével – a Nyelvtudományi Intézet honlapján található, *Az uráli nyelvek mondattanának változása aszimmetrikus kontaktushelyzetben* projekt keretében épített korpuszban⁴ is.

Paasonen szurguti adatközlőiről keveset lehet tudni, és az is kérdéses, hogy valóban a jugáni változatot beszélték-e (Csepregi 2003). A szövegeket vizsgálva Csepregi azt állapította meg, hogy a négy mese közül az első kettőben ('Ein Boot machen', 'Ein starker Mann') nagyobb arányban vannak orosz mesei motívumok, és véleménye szerint ezek nyelvileg is igénytelenebbek, bár ennek a magyarázata egyaránt lehet Csepregi szerint az, hogy eleve az adatközlő(k) nyelvi kompetenciája volt már szegényesebb, de az is, hogy a gyűjtő kedvéért fogalmaztak egyszerűbben. Kérdéses, hogy ezzel összefüggésben-e vagy sem, de a szövegeket olvasva feltűnő, hogy viszonylag (azaz a várt, nagyjából következetes igevégi szórendhez képest) gyakori bennük az olyan tagmondat, melyben egy, ritkán akár több mondatrész is követi az igét.⁵

Ezeknek a meséknek a nem-igevégi mondatait részletesen bemutatta egy korábbi tanulmány (Gugán – Sipos 2017). Az itt vizsgált szövegekben a meghatározott szempontok szerint megrostált tagmondatoknak (finit igei állítmányú kijelentő mondatok, melyekben az ige mellett legalább egy további mondatösszetevő szerepel) 9,2%-a, azaz 78 tagmondat volt nem-igevégi (N=847). Tekintettel az adatok nem túl nagy (bár a szakirodalom alapján vártnál lényegesen nagyobb) számára, amikor ezek közül a gyakoribb típusokról esik szó, ez mindenképpen csak viszonylagos gyakoriságot jelent, a tanulmány szerint mégis feltételezhető, hogy vannak gyakoribb típusok, melyeknek tagjai osztanak bizonyos tulajdonságokat. Két fő csoportja van ugyanis az ige mögötti bővítményeknek. Az egyik csoportban főnévi igenév (esetleges bővítményeivel) vagy latívuszi irányt kifejező határozó található az ige mögött, ezt a jelenséget a hivatkozott cikkben ikonikus motivációval magyarázzák. A második esetben a szövegben már korábban bevezetett szereplőket megjelenítő bővítmények, jellemzően topikális alanyok és társhatározók kerültek az ige mögé, tehát itt feltehetően pragmatikai motivációja volt a mondat ilyenén megszerkesztésének.

Az ige mögötti alany lehetőségéről a szakirodalomban is lehet olvasni, Nikolaeva (1999) azonban az északi, ezen belül obdorszki hanti kapcsán ezekről a szerkezetekről azt írja, hogy ezekben egy, a diskurzusba újonnan bevezetett, azaz nem-topikális alany kerül az ige mögé. Látható tehát, hogy a régi szurguti hanti mesék VS szórendű mondatai ettől eltérő magyarázatot igényelnek. Az idézett tanulmány feltételezése szerint ezek az alanyok, illetve társhatározók dis-

³ www.babel.gwi.uni-muenchen.de/index.php?abfrage=PA_corpus&subnavi=corpus_pub

⁴ http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/urali/adatbazisok_szurgutihanti.html

⁵ Bár az általunk vizsgált szempontból nem volt jelentős különbség a négy mese között, mindegyikben szerepeltek VX-szórendű mondatok.

kurzus-pragmatikai szempontból háttérbe helyezettek, ezért nem a topikokra jellemző mondateleji pozícióban jelennek meg.

A régi szurguti hanti mesék jellemzőit a szerzők összevetették szintén régebbi lejegyzésű serkáli hanti szövegekkel is. Eleve rendkívül tanulságos volt, hogy a serkáli hantiból más szövegtípust kellett választani, mert a mesékben gyakorlatilag nem fordult elő nem-igevégi tagmondat. A vizsgálat így K. I. Marenjanyin saját lejegyzésű, életének főbb eseményeit áttekintő írásait dolgozta fel, melyben a szurguti szövegekkel összehasonlítható mennyiségű és arányú volt a nem-igevégi tagmondatok száma (az 1025 vizsgált tagmondathoz 128 volt nem-igevégi, azaz az összes tagmondat 12,5%-a). Az ige utáni mondatrészek igen jelentős hányada volt latívuszi irányt kifejező bővítmény vagy infinitívuszos szerkezet. Ebben az esetben ugyanaz a magyarázat alkalmazható, mint a szurguti hantinál is, azzal kiegészítve, hogy a serkáli hantiban szerepet játszott az infinitívuszos szerkezet bővítettsége: inkább a „nehezebb”, több bővítménnyel rendelkező infinitívuszos jelentek meg ige mögötti helyzetben. Az ige mögött megjelenő egyéb mondatrészek a tagmondathoz jellemzően csak lazán kapcsolódnak, a tagmondatot utólag pontosítják, egyértelműsítik, azaz mondattani szempontból ezek hozzáfűzések.

Az, hogy két, egymással igen közeli rokonságban lévő SXV alapszórendű nyelv esetében is jelentősen különböznek a szórványosabb SVX elrendezésű tagmondatok tulajdonságai, abból a szempontból nem meglepő, hogy – mint fentebb említettük – ezt más nyelvek esetében is megfigyelték. Sipos (2017) emellett arra is felhívja a figyelmet, hogy a VX szórendű mondatok előfordulási gyakoriságát nem csak a műfaj határozhatja meg (folklórszöveg / a spontán beszédhez közelebb álló szövegtípus), hanem a szövegkiadás jellege is. A vizsgált Marenjanyin-szövegek három változatban jelentek meg, és ezek közül az adatközlő által lejegyzett szövegben volt a legmagasabb a VX-szórendű mondatok aránya (ez a szöveg szerepelt a fenti vizsgálatban is), mert a másik két publikált verzióban a szövegeket gondozó W. Steinitz vagy kihagyta, vagy átalakította ezen mondatok egy részét, hogy jobban megfeleljenek a hantira várt XV-szórendnek.

A nem-igevégi szórendű mondatokat ugyanis, mint azt korábban már említettük, leggyakrabban orosz hatásra megjelenő elrendezésnek szokták tekinteni a szakirodalomban. Ez mindenképpen egy plauzibilis magyarázat, de nem használható minden esetben, hiszen, mint az látható volt, a Paasonen-mesékben megfigyelhető mintázat nem tekinthető oroszosnak.⁶ Az alapnyelvből XV-szórendet öröklő uráli nyelvek azonban egyre intenzívebb orosz hatásnak voltak kitéve a 20. század során, így várható, hogy napjainkhoz közeledve megszorodnak azok a jelenségek, amelyek kontaktushatást tükröznek, s ez a szórend területén is

---

⁶ Orosz mintakövetésnek ugyanis elsősorban azt lehetne tekinteni, ha új információt kifejező mondatrész kerülne ige utáni helyzetbe.

érvényesül, amelyben már két nyelv alkalomszerű érintkezése esetén is megmutathatók interferencia-jelenségek (Thomason – Kaufmann 1988: 54–55).

Asztalos és mtsai (2017) három uráli nyelvet, az udmurtot, a szurguti hantit és a tundrai nyenyecet hasonlították össze oly módon, hogy mindhárom nyelvből feldolgoztak egy-egy régebbi és egy-egy új szövegtörzset. A régebbi szövegek – szükségszerűen, az akkori gyűjtések természetéből fakadóan – ebben a vizsgálatban is mesék voltak, az újabbak esetében azonban próbáltak olyan szövegeket keresni, amelyek a lehető legjobban megközelítik a beszélt nyelvet. A három vizsgált nyelv közül a szurguti hantiban a különbség nem a VX-szórendű mondatok arányában (a régi szövegekben, azaz a Paasonen-mesékben – az itt alkalmazott, némiképp más vizsgálati módszer szerint – ez 9,0%, az újabb szövegekben 7,8%), hanem az ige mögötti mondatrészek pragmatikai szerepében figyelhető meg. Az újabb szövegekben ugyanis megnőtt azoknak az eseteknek a részesevé, amikor új információt hordozó, fókusz szerepű mondatrész áll a ragozott ige mögött.

Ezt a jelenséget a szerzők már a VO/VX alapszórendű orosz nyelvvel való érintkezés eredményének tekintették, s úgy vélik, a három nyelv összehasonlítása kirajzol egyfajta változási mintát is. Ezt a változást általában SOV > SVO változásként szokták számon tartani, a szerzők azonban emellett érvelnek, hogy ennek a változásnak a lépései a pragmatikai szerepek figyelembe vételének beépítésével jobban leírhatók. OV/XV alapszórendből is levezethetőek ugyanis VO/VX szórendű mondatok, melyek esetében valamilyen pragmatikai motiváció indokolja ennek az elrendezésnek a használatát, azaz ebben az esetben megragadható az ige mögötti mondatrészeknek valamilyen közös információs szerkezeti tulajdonsága. A (már meglévő, OV/XV alapszórendből levezethető) VO/VX szórend gyakorisága azonban megnőhet annak köszönhetően (is), hogy az adott nyelv érintkezésbe lép egy VO/VX alapszórendű nyelvvel (jelen esetben orosz), és a szórendre jellemző mintakölcsönzés eredményeként olyan nemigevégi tagmondatok is megjelennek, amelyekben az ige mögötti mondatrészeknek már más pragmatikai szerepe van. Ha ezek gyakorisága az érintkezés intenzitásával összefüggésben megnő annyira, hogy a nyelvelsajátítók számára már nem egyértelmű az a pragmatikai szabály, amely alapján az OV/XV alapszórendből a VO/VX mintázat előállása levezethető, akkor ez kiválthatja az alapszórend újraelemzését, azaz az SVO alapszórend megjelenését.

3.2. Kérdőíves vizsgálatok

A fenti feltételezés, azaz a pragmatikai szerepek vizsgálatának fontossága indokolta azt, hogy a kérdést később részletesebben is, terepmunka keretében próbáljuk meg tanulmányozni. Mus (2017) kidolgozott egy kérdőívet, melyet 2017 májusában terepmunkája során tundrai nyenyec adatközlővel feldolgozott, s ugyan-

ezt a kérdőívet (természetesen szurguti hantira fordítva) 2017 júniusában szurguti hanti nyelvterületen két adatközlővel is megpróbáltuk kitölteni.⁷ A pragmatikai szerepek tanulmányozása során ugyanis kulcsfontosságú lenne az anyanyelvi beszélők intuíciójára támaszkodni, azonban a lekérdezések közben több nehézségbe ütköztünk.

A kérdőív maga sokféle szempontot fogott át: tesztelte az ige mögötti helyzetbe kerülő mondatrész lehetséges pragmatikai (topik / fókusz) és mondatrészi (alany, tárgy, birtokos, különféle határozók) szerepét, valamint megformáltságát (tulajdonnév / névmás / különféle módosítókkal ellátott főnevek). A benne szereplő példák segítségével emellett a szerkezet lehetséges levezetésére is lehet következtetni: vizsgálható, hogy a tagmondat valamilyen, akár rejtett névmási elemével koreferens, a tagmondathoz kívülről hozzácsatolt összetevő, vagy a tagmondat egy mondatrésze kerül valamilyen mozgatósi művelet eredményeként az ige mögé. A kontextust bizonyos esetekben mini kérdés-felelet párbeszédnek biztosították, más esetekben (amikor ez a szempont releváns volt) a tagmondatban lévő morfológiai információkból lehetett erre következtetni (alanyi / tárgyas ragozás használata).

A kérdőív nem volt hosszú, de aránylag sok egymásra hasonlító szerkezetet tartalmazott. Annak érdekében, hogy ne váljék a feladat túl monotonná (aminek következtében az adatközlő elveszítheti az érdeklődését), első informánsunktól⁸ megpróbáltuk az adatsort randomizálva lekérdezni a Survey Monkey nevű webes felület segítségével.⁹ Itt azonban sajnos számos technikai probléma adódott, a legkomolyabb azonban, amely végül lehetetlenné tette az adatok feldolgozását, épp a randomizálásból következett. A hantiban ugyanis névszók esetében az alany- és tárgyeset egyaránt jelöletlen, így a véletlenszerű sorrendben megjelenő mondatoknál több esetben összekeveredett, hogy a tranzitív ige két bővítménye közül melyik volt a szándékozott alany és melyik a tárgy.

A második adatközlővel¹⁰ történő közös munka során emiatt megmaradtunk a konzervatívabb (és egyben unalmasabb), de a jelen esetben biztonságosabb módszerrel, azaz papír alapján, beszélgetés közben tekintettük át az egyes típusokat. Itt azonban két más természetű probléma adódott: egyrészt nagyon kevés idő maradt erre a lekérdezésre, másrészt az adatok elemzésekor felmerült a kérdés, hogy vajon az adatközlő válaszai, megjegyzései mennyire tükrözik az ő tényle-

---

⁷ A terepmunkán Csepregi Mártával közösen vettem részt [G.K.], ezúton is hálásan köszönöm a segítségét.

⁸ 1988-as születésű, a szurguti hanti tromagáni verziójának beszélője, aki a családban a hanti nyelvet sajátította el, de a későbbiekben természetesen az orosz is, ma már saját családjában elsősorban oroszul beszél, de szüleiével még hantiul.

⁹ Ezúton köszönjük Anne Tammnak az ehhez nyújtott segítségét.

¹⁰ 1949-es születésű, és ugyanazok jellemzőek rá, mint az első adatközlőre azzal a különbséggel, hogy ő a testvéreivel beszél jelenleg is még hantiul (vagy hantiul is).

ges nyelvhasználatát, és milyen szerepet játszott esetében a szerkezetek megismerésekor a normatudat (erről részletesebben l. alább). Mindenesetre Honti László fentebb idézett megállapításaival egybevéve, hogy a következő két típus esetén tartotta elfogadhatónak azokat a tagmondatokat, melyekben a véges ígét követte valamilyen mondatrész:

a) Ha a mondat igefókuszos volt:

[Az adatközlő által megadott lehetséges előzmény: Elvehetem ezt könyvet?]

A válasz:

[ənta,] iki ʎəŋətʎətəŋ tem kəŋika.

[Nem,] férfi olvas.PRS.SG<3SG ez könyv.

'Nem, ez a férfi "olvassa ezt a könyvet.'

b) Ha a mondatban valamilyen szabad, azaz nem vonzatként megjelenő határozó volt:

Sergey Maša ʎəŋkəʎ ənta.

Szergej Mása szeret.PRS.3SG talán

'Szergej Mását szereti talán.'

3.3. A normatudatról: grammatikalitási ítéletek és spontán szövegek ugyanazon adatközlőtől

3.3.1. Grammatikalitási ítélet és attitűd

A kérdőíves vizsgálati módszer részben egyfajta attitűdvizsgálat is: amellet, hogy – a gyűjtő szándékai szerint – az a célja, hogy az anyanyelvi adatközlő kompetenciája alapján értékelje a vizsgált adatokat, a példamondatok megítélésében szerepet játszhat az is, hogyan viszonyul az adatközlő ezekhez az adatokhoz, ha például olyan nyelvhasználati jegyeket tartalmaznak, amelyek valamilyen csoporthoz köthetők (pl. nyelvjárási tulajdonságokat), vagy stigmatizáltak, vagy éppenséggel újszerűek a nyelvhasználó számára, azaz (általában véve a nyelvben, vagy az adott nyelvhasználó számára) nyelvi innovációnak tekinthetők.¹¹ Az attitűd azonban lehet kettős természetű, például a korán elsajátított előítéletekre „rarétegeződhet” egy későbbi, immár tanult, elfogadó hozzáállás, de ez utóbbi nem feltétlenül cseréli le nyomtalanul az előbbi, hanem a kétféle attitűd ezután egymás mellett is élhet.

Az implicit attitűd az, amelyet az egyén nem kontrollál tudatosan, a múltban összegyűjtött különféle természetű tapasztalatokból, benyomásokból, illetve a környezet hatásából táplálkozik, és erősen meghatározza az egyénnek az adott pszichológiai objektumhoz való viszonyát. Az explicit attitűd viszont újabban,

¹¹ Az itt következő összefoglaló az attitűdről teljes egészében Deme és mtsai (2017) cikke alapján készült.

tudatosan és szándékosan elsajátított hozzáállás, ez az, amiről az egyén közvetlenül is képes megnyilatkozni. A kétféle attitűd egy és ugyanazon pszichológiai tárgy iránt akár radikálisan is különbözhet egymástól (l. a Deme és mtsai 2017-ben felsorolt referenciákat). Módszertani szempontból ez azért fontos, mert az explicit értékelésre irányuló kérdések elsősorban az explicit attitűdöt képesek mérni, miközben a kutató számára az implicit attitűd is éppolyan fontos lenne – ennek tanulmányozásához azonban meg kell találni a megfelelő eszközöket. Mielőtt bemutatnánk, hogy Deme és mtsai milyen módszerrel vizsgálták a nyelvi innovációhoz fűződő implicit attitűdöket, egy, az ige utáni mondatrészekhez kötődő példán keresztül bemutatjuk, miért fontos jelen esetben óvatosan kezelni az adatközlő explicit értékeléseit.

Csepregi (2018) egy olyan mesekötetből (Handybina 2011) kiindulva foglalkozik a szórendi variáció kérdésével, melyben a meséknek egyaránt megvan az orosz és a hanti változatuk, a kötetből 9 mese szurguti hanti. Ezek közül egyet Csepregi részletesen is megvizsgál, a 182 tagmondatból 133 igevégű, 30 mondatban áll valamilyen mondatrész az ige mögött.¹² A vizsgált mese szórendjének véleményezésére három hanti anyanyelvű ismerősét kérte fel Csepregi, közülük egy 2018 elején két hónapot Budapesten töltött, és itt – sok egyéb mellett – spontán narratív szövegeket is sikerült tőle gyűjteni.

Ez az adatközlő 1966-os születésű, anyanyelvként a szurguti hanti jugáni változatát sajátította el, később, az internátusi neveltetés során vált ő is hanti–orosz kétnyelvűvé. A 30 nem-igevégű tagmondatból 20 szórendjét javasolta megváltoztatni; abban az esetben fogadta el ezt a szórendi elrendezést, amikor idézetbevezető tagmondatokban állt az ige mögött az alany. Érdekességképp megemlíthető, hogy Csepregi másik hanti anyanyelvű konzulense ezeket a nem-igevégű tagmondatokat sem fogadta el. A két hanti anyanyelvű véleményező között is volt tehát különbség abban a tekintetben, hogy milyen típusú VX-mintákat tekintenek elfogadhatónak.

3.3.2. A spontán szövegek feldolgozása során nyert eredmények

2018 januárjától két hónapot töltött tehát Budapesten a harmadik hanti adatközlő, akinek segítségével egyebek mellett a nem-igevégű tagmondatok kérdéskörét is vizsgáltuk. Ehhez egyrészt elvégeztük az alább ismertetendő szemmozgáskövetéses vizsgálatot, másrészt spontán elbeszélő szövegeket gyűjtöttünk tőle a következő típusú elicitációs anyagok segítségével:

---

¹² 12 esetben az alany, 4 esetben a tárgy, 14 esetben valamilyen határozószó; a fennmaradó 19 mondatból 12 névszói állítmányú, 7 pedig hiányos.

- Négy képsorozat, melyek alapján összeállt egy-egy rövid mese története – az informáns megnézte a képeket, majd elmondta az ezek alapján kitallált történetet hantiul.¹³
- Két rövid videó, az egyikben réncsordát hajtanak át egy öblön keresztül a nyári legelőkről a téli legelőkre, a másikban egy szánkaravánt mutatnak. Az informáns hang nélkül nézte meg a filmeket, majd utána elmesélte, mit látott.
- Három kérdéssorozat három különböző témáról (közlekedés, étkezés, lakóhely) oroszul. Az adatközlő átolvasta az orosz kérdéseket, majd hantiul beszélt a kérdések alapján az adott témáról.¹⁴

A három feladattípus segítségével közel 52 percnyi beszélt szöveget sikerült felvenni, a felvételek adatait az alábbi táblázat tartalmazza.

1. táblázat: A felvett szövegek összesítése.

cím	elicitációs anyag	felvéve	hossz
Északi pásztorok	videó	2018.01.17	2:08
Átkelés	videó	2018.01.17	3:55
Vándor-mese	kép	2018.01.17	2:10
A maci születésnapja	kép	2018.01.17	5:06
Egérke	kép	2018.02.14	2:42
Karácsony	kép	2018.02.14	2:13
Lakóhely	orosz kérdések	2018.02.14	7:21
Ételkészítés	orosz kérdések	2018.02.14	10:05
Utazás	orosz kérdések	2018.02.14	16:04
			51p,44mp

Minden szövegtípusban (mese, narráció, kérdések alapján megfogalmazott szöveg) megjelentek nem-igevégi mondatok, méghozzá az alábbi arányokban (l. 2.

¹³ Köszönet Egedi Barbarának a képek megrajzolásáért.

¹⁴ Köszönet Mus Nikolettnek, hogy rendelkezésünkre bocsátotta a két utóbbi elicitációs anyagot, valamint az általa kidolgozott szórendi kérdőívet.

táblázat). A tagmondatok közül az olyan véges igei állítmányú kijelentő mondatokat tekintettük vizsgálhatónak, amelyekben az igeen kívül legalább még egy mondatrész szerepelt, és nem volt bennük tagadás. Mivel a nem-véges igei állítmányú tagmondatok szórendje erősen kötött, ezeket nem vizsgáljuk, viszont azt igen, hogy ezek nem-finit alárendelt mondatok megelőzik vagy követik-e a finit főmondatot (vö. Asztalos et al. 2017).

2. táblázat: Ige utáni mondatrészt tartalmazó tagmondatok aránya a felvett szövegekben.

cím	szószám	ebből orosz	orosz aránya	tagmondat-szám	ebből vizsgálható	nem-igevégi	nem-igevégi tagmondatok aránya
Északi pásztorok	130	1	0,77%	25	15	5	33,33%
Átkelés	219	1	0,46%	58	34	5	14,71%
Vándor-mese	103	0	0,00%	24	18	1	5,56%
A maci születésnapja	235	1	0,43%	47	33	1	3,03%
Karácsony	115	0	0,00%	23	17	2	11,76%
Egérke	142	0	0,00%	36	23	2	8,70%
Lakóhely	390	46	11,79%	68	32	6	18,75%
Ételkészítés	668	111	16,62%	131	72	16	22,22%
Utazás	828	108	13,04%	169	80	9	11,25%

A három szövegtípus több szempontból (és ezen belül vizsgálatunk szempontjából is, azaz a nem-igevégi mondatok arányait, illetve az ige mögött megjelenő mondatrészek típusát tekintve) is különbözik egymástól. Mivel a mesék is, a narrációk is röviddek, természetesen nem lehet ezek alapján messzemenő következtetéseket levonni, néhány jellegzetességüket mégis érdemes megemlíteni.

A képek alapján összeállított négy mese szövegében szinte nem volt kódváltás. Töredékes mondat is kevés volt bennük, mert az adatközlőt elbeszélés közben nem sűrgette az idő, megnézte előbb a képeket, és utána úgy mondta el az általa megalkotott meséket, hogy a képek között saját tempójában válthatott. Ezekben a mesékben összesen 6,59% a nem-igevégi mondatok aránya (a 91 vizsgálható tagmondat közül mindössze 6 ilyen). Ez a kevéske nem-igevégi tag-

mondat részben ugyanolyan típusú, mint amelyeket a Paasonen-mesékben is lehetett találni, azaz ismert mondatrész kerül az ige mögé.

- (1) wəs keškan əjnam nõq ʔiwiyən [...] aŋkisaɣən
 bizony macska.LOC mind fel eszik.PST.PASS.3DU anya.COLL.DU
 'Bizony a macska az anyjával együtt felfalta őket.'

Van példa ugyanakkor ige mögé tett határozószókra (2) és igefókuszos, nem-igevégű mondatra is (3), összhangban a második adatközlő véleményével, illetve Honti megállapításával:

- (2) panə aŋkiʔ ... əntə tərəm ʔiwanta eščə
 és anya.3SG nem készen.van.PST.3SG bizonyára még [or.]
 'És az anyja valószínűleg nem volt még kész.'

- (3) [A megelőző kérdés: 'Nyúl barátod eljött hozzád?']
 aa, jöwtəɣtəɣ čewər ʔowəsem
 (igenlő mondatzó) jön.PST.3SG nyúl barát.1SG
 'Ja, eljött nyúl barátom.'

Szerepel bennük határozói igenév is (laza) hozzáfűzéseként, ilyen szerkezet ugyancsak előfordult a Paasonen-mesékben.

- (4) panə nõq ʔälək, nõməqsəmin
 és fel örül.PST.3SG gondol.CONV
 'És megörült, gondolván'

A szintén rövid terjedelmű narrációkban hasonlóképpen minimális a kódváltás előfordulása. Jóval több azonban a töredékes mondat, melyet a lekérdezési szituáció magyaráz: a felvételeket ugyan megnéztük előre az informánssal, de utána a felvételek lejátszásával egy időben mondta el hantiul, hogy mit lát a filmen, tehát itt a szöveg megfogalmazása során sürgette az idő. Az adatok értelmezésekor pedig az okozhat problémát, hogy ebben a lekérdezési szituációban hogyan értelmezhető az ismert, ill. új információ kategóriája: mivel az informáns és a lekérdező közösen nézték a filmet, az adott helyzetben akár az újonnan megjelenő szereplőket is tekinthette a beszélő a hallgató által is ismertnek, a deiktikus elemek használata segítségével egyértelműen azonosíthatónak.

- (5) aŋətɣən tajaʔ tʔi qâr, ʔiwanta.
 agancs.DU birtokol.PRS.3SG ez rénbika talán
 'Ennek a rénbikának agancsa van talán.'

Ebben a két szövegben magasabb a nem-igevégű tagmondatok aránya, mint a mesékben (a vizsgálható 49 tagmondatból 10 ilyen). Az adatok feldolgozását azonban az is erősen elbizonytalanítja, hogy a töredékesség miatt nagyon nehéz megítélni, mikor tekinthető egy-egy mondatrész hozzáfűzésnek, vagy önálló, de hiányos tagmondatnak. A videó alapján gyűjtött szöveg tehát a vizsgálat szempontjából kevésbé használható, a tanulság inkább módszertani: az adatközlők¹⁵ kifejezetten szívesen végezték el ezt a feladatot, tehát egyértelműen jó eszköznek bizonyult a videófilm a szöveglekérdezéshez. Ugyanakkor valamilyen változtatásra szükség van ahhoz, hogy kevésbé fragmentált, szintaktikai kutatásra jobban használható szöveg legyen a végeredmény (pl. talán érdemes többször megnézni előre a filmeket, és valamilyen módon csökkenteni az idő eredményezte feszültséget).

A harmadik módszer segítségével, az orosz kérdések indukálta spontán beszédből gyűlt össze a leghosszabb terjedelmű szövegtípus. Mivel azonban az orosz nyelv használata így eleve a lekérdezési szituáció része volt, nem is különösebben meglepő, hogy itt jóval gyakoribb volt a kódváltás, az orosz szavak, szövegegységek beszúrása, mint a másik két típusban (11,8%–16,6% között).¹⁶ Ugyanakkor nemcsak a lekérdezési módszer magyarázza a kódváltás nagyobb arányát: a feldolgozott témák sokszor kapcsolódnak a modern élethez, amelynek szókészlete már jelentős részben orosz eredetű, és egy-egy ilyen orosz eredetű lexéma is kiválthatja az áttérést az orosz nyelvre. Az informáns itt is saját tempóban haladhatott, mégis több a töredékes mondat, bár itt közrejátsszik az is, hogy a mondaton belül oroszra váltó mondatok is töredékesnek tekinthetők a hanti szempontjából. A nem-igevégű mondatok aránya 16,9% (a vizsgálható 184 mondatból 31 ilyen). A nagyobb számú nem-igevégű mondat több típusba is sorolható, és – nem különösebben meglepő módon – az Asztalos és mtsai 2017-ben feldolgozott interjúk szövegére hasonlítanak az eredmények abban, hogy az ige mögötti mondatrészek egyaránt megjeleníthetnek az adott kontextusban ismertnek, illetve újnak számító információt is. Jóval magasabb azonban az ige mögötti mondatrészek aránya, mint az interjúk szövegében, ez részben talán szintén a kódváltás gyakoriságával is magyarázható (a leközölt interjúkban hanti nyelvűek voltak a kérdések is, ezekben vagy eleve nem váltogattak oroszra, vagy esetleg itt is szerepet játszhatott az interjúk szövegének szerkesztettsége).

Az ige mögötti mondatrész leggyakrabban infinitívusz. Ez első ránézésre nem is meglepő, hiszen ugyanez a típus jellemző volt már a Paasonen-szöve-

---

¹⁵ Ezt a két videót a másik két hanti adatközlőtől is lekérdeztük a korábbi terepmunka során.

¹⁶ Ráadásul az Utazás c. szöveghez tartozó 13,04%-os adat nem is fedti a valóságot, mert ebben a szövegben hosszabb orosz szövegrészek is voltak, amelyek egyszerűen ki lettek vágva a szövegből, tehát már a szószámában sincsenek benne.

gekre is. A magyarázat azonban egészen más, mint a mesék esetében: ott az ige-név jellemzően valamilyen ige célhatározói bővítménye, ezen belül is legtipikusabban mozgásige célhatározói vonzata volt, emiatt lehetett használható az ikonikus motiváció mint magyarázat. A spontán szövegek esetében azonban elsősorban segédige (vagy annak funkcionálisan megfeleltethető elem) melletti infinitívusok kerülnek a ragozott segédige mögé, az Aux+V elrendezés pedig jellegzetesen VO-nyelvekre jellemző szórendi minta.¹⁷

(6) t̩umint s̩arti w̩arəm kat̩leta **l̩aŋql̩əm** w̩arta.
 olyan csuka.ABL csinál.PST.PTCP fasírt szeret.PRS.1SG csinál.INF
 'Olyan csukából készített fasírtot szeretek csinálni.'

(7) it ma kič̩əm **w̩all** w̩áčn̩ə w̩alta.
 most én kívánság.1SG van.PRS.3SG város.LOC él.INF
 'Most városban szeretek élni.'

Az orosz hatást ebben az esetben az is tükrözi, hogy két esetben is előfordult, hogy az adatközlő orosz segédigét használ a hanti mondatban (8).

(8) Surgut pan Neftejugansk w̩änn̩ə w̩alt̩iy̩ənat
 Szurgut és Neftejuganszk közel.LOC van.PRS.PTCP.DU.INS/FIN
 awtostopnat možno m̩ənta k̩urat,
 autóstopp.COM/INSTR lehet[or] menni láb.INS/FIN
 'Mivel Szurgut és Neftejuganszk közel vannak egymáshoz, gyalogosan autóstoppal lehet menni.'

Hasonlóan a régi szövegekhez, előfordul még a szövegekben latívuszi bővítmény is az ige mögött (9), ill. vannak példák – mint a legtöbb szövegből – a hozzáfűzés jelenségére (10).

(9) qunt̩ə m̩əŋ at̩ən m̩ən̩l̩uw, Surgutnam,
 mikor 1PL éjjel megy.PRS.1PL Szurgut.APPR
 'Amikor éjjel utazunk, Szurgutba'

¹⁷ Bár a nem-finit szerkezetek szórendje nem tárgya vizsgálatunknak, mégis érdemes megjegyezni, hogy van ezek között is nem-igevégű: a következő mondatban egyrészt az infinitívus maga követi a segédigét, másrészt az infinitívusos szerkezet tárgya ige mögötti a következő mondatban:

(i) it ma l̩aŋql̩əm w̩arta p̩əsta šarlotka
 most 1SG szeret.PRS.1SG csinál.INF gyors sarlotka
 'Mostanában gyors sarlotkát (=süteményfajta) szeretek csinálni.'

- (10) panə ma jəmat ownat čəpəŋpi rəpɪtələm,
 és 1SG nagyon fej.COM/INSTR valóban dolgozik.PRS.1SG
 nāməsnaŋ,
 gondolat.COM/INSTR
 'És én tényleg nagyon is a fejemmel dolgozom, gondolattal.'

Az ige mögötti mondatrészt tartalmazó mondatok második legnépesebb csoportja (az infinitívuszok mögött) az, amikor új információt hordozó elem jelenik meg az ige mögött (11).

- (11) tʊtat ma jaŋqɪlta ləŋqələm gazelnat, aj
 emiatt 1SG jár.INF szeret.PRS.1SG gazel.COM/INSTR kicsi
 awtobusəlinat.
 autóbusz.DIM.COM/INSTR
 'Emiatt én a gazellal, egy kis autóbusszal szeretek járni.'

Ehhez képest jóval ritkábban fordul elő, hogy ismert alany kerülne az ige mögé (12).

- (12) atəmyə pit tʰi gaz.
 rossz.TR esik.PST.3SG ez gáz
 'Rosszul esik ez a gáz (belélegezni)'

Mindezek alapján megállapítható, hogy az adatközlő mindhárom szövegtípusban használt nem-igevégi mondatokat, ugyanakkor a szövegtípus (azaz tulajdonképpen az elicitáció módszere) nagyban meghatározta a nem-igevégi mondatok használati arányát, illetve a posztverbális összetevő jellemzőit. Egyrészt azt lehetett megfigyelni, hogy minél gyakoribb egy adott szövegben a kódváltás jelensége, annál gyakoribb a nem-igevégi, azaz a VO alapszórenddel is kompatibilis elrendezés (az ismert mondatrész ige mögé helyezését ugyanakkor nem tekintjük egyértelműen VO-jellegű mintának, véleményünk szerint ez az a típus, amely VO és OV alapszórendből is levezethető). Másrészt azonban az is egyértelmű volt, hogy amikor ugyanez az informáns tudatosan értékelt nem-igevégi mondatokat, akkor ezeket jellemzően nem fogadta el, függetlenül az adott posztverbális összetevő információs szerkezeti szerepétől (l. Csepregi 2018, ill. Schön 2018).

Hogyan oldható fel a fenti ellentmondás? A korpuszok adataira épülő vizsgálatokra kell-e inkább építeni a nyelvléírást, s ezen belül a vizsgált szerkezet elemzését, vagy inkább a nagy felkészültségű, anyanyelvüket jól beszélő adatközlők ítéleteire? Megszorítás nélkül használhatók-e az elicitált spontán beszéd feldolgozása során nyert adatok, vagy a potenciális performancia-jelenségek olyan mértékben torzítják az eredményeket, hogy a szórend vizsgálatára azok már nem alkalmasak? Ezekre a kérdésekre csak olyan módszer segítségével adható válasz, amely segít minél jobban megközelíteni az anyanyelvi beszélő kom-

petenciáját olyan módon, hogy közben minél inkább kiküszöböli a különféle lekérdezési módszerekkel járó speciális problémákat (performancia-jelenségek, normatadat). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a korábbi kutatások eredményeit figyelmen kívül kellene hagyni – a különböző módszerek kombinálása épphogy megbízhatóbbá teszi az eredmények értelmezését.

3.3.3. Egy már vizsgált lehetőség: az implicit asszociációs teszt

Deme és mtsai (2017) azért tekinthető bizonyos szempontból a jelen vizsgálat előzményének, mert ugyanazt a módszertani problémát próbálták szerzői kiküszöbölni, mint amivel a jelen kutatásban mi is szembesültünk. A cikk célkitűzése ugyanis az volt, hogy egy folyamatban lévő magyar mondattani változás segítségével megpróbálják megvizsgálni, kik azok a nyelvhasználók közül, akik pozitívan viszonyulnak a nyelvben újonnan megjelenő szerkezetekhez, és kik azok, akik inkább kerülnek ezeket – és így a szokásos, bizonyos demográfiai mutatókon alapuló osztályozások helyett egy precízebb, megbízhatóbb képet nyerjenek arról, kik azok a beszélőközösségben, akik pozitívan viszonyulnak általában véve a nyelvi változásokhoz. Ezt azonban úgy kívánták megtenni, hogy egyúttal elhárítsák azt a torzító tényezőt is, amely a grammatikalitási ítéleteket kérő kérdőíves módszernél közrejátszhat: azt, hogy a kísérleti alanyok válaszaikat a vélt elvárásokhoz igazítják – így esett választásuk az implicit asszociációs teszt alkalmazására.

A szociálpszichológia eszköztárából átvett implicit asszociációs teszt alapja a kategorizáció. A kísérleti alanyoknak első körben az a feladatuk, hogy a monitoron megjelenő, két jellemzően különböző kategóriába tartozó elemek sorát osztályozzák. A cikk példája az volt, hogy a monitor egyik oldalán 'madár', a másik oldalán 'rovar' kategóriacímke volt látható, és a megjelenő megnevezéseket, pl. *feketerigó* vagy *sáska*, a résztvevőknek a megfelelő csoportba kellett sorolniuk (az osztályozáshoz szükséges időt mérték a kutatók). A következő egységben a kategóriacímkek 'kellemes' és 'kellemetlen' voltak, a besorolandó elemek pedig főnevek és melléknevek, pl. *mosoly*, *katasztrófa*. Ezután a további egységekben különböző módokon kombinálva jelentek meg a kategóriacímkek (pl. rovar VAGY kellemetlen, madár VAGY kellemes, ill. rovar VAGY kellemes, madár VAGY kellemetlen), a besorolandó elemek pedig vegyesen, és a kísérleti alanyoknak az adott elemet a saját kategóriája szerint kellett besorolniuk (tehát mondjuk a katicabogarat meg a cserebogarat is rovarként, nem pedig kellemesként vagy kellemetlenként). A kísérlet tehát egy viszonylag objektív osztályozási feladaton alapul, ugyanakkor segítségével a kutatók képet kaphatnak az egyes besorolandó elemekhez kapcsolódó implicit asszociációkról. A módszer háttérében ugyanis az a megfigyelés áll, hogy gyorsabban osztályoznak a kísérleti alanyok, ha a két kombinált címke egymással szorosabb kapcsolatban

van a kísérleti alanyok számára (azaz kongruens párok esetén), mint amikor egymással lazán vagy alig összekapcsolt kategóriacímkek alá (azaz inkongruens párok alá) kell besorolni. Annak alapján tehát, hogy egy adott kísérleti szituációban milyen reakcióidő mérhető az egyes kombinált kategóriacímkek esetén, következtetni lehet arra, hogy az adott kísérleti személynek milyen az implicit attitűdje egy adott kategória irányába. Maradva az itt bemutatott példánál, ha valaki gyorsabban végzi a besorolást abban az esetben, amikor a rovar a kellemtelennel alkot párt, mint amikor a kellemessel, akkor feltételezhető, hogy nem vonzódik a rovarokhoz.

Hogy az implicit asszociációs teszt segítségével nyelvi változást is vizsgálni lehessen, gondosan meg kellett tervezni a kísérlet felépítését. A változó, amelyet a szerzők vizsgáltak, a *lehet* alanyi mellékmondatának *hogy*-kötőszós, illetve kötőszó nélküli használata volt (*Lehet, hogy megírom ... / Lehet megírom*) – ez utóbbi változat innovációnak tekinthető a mai magyarban (ezt a szerzők előzetes kérdőíves tesztjei és a korábbi szakirodalom is igazolta). A vizsgálandó kérdés tehát az volt, hogyan viszonyulnak a tesztalanyok az innovatív formához, az implicit asszociációs teszt pedig azt tette lehetővé, hogy kiküszöbölhessék azt az introspekción alapuló grammatikalitási tesztekhez kapcsolódó problémát, hogy az adatközlő úgy próbálja igazítani válaszáat, hogy azzal megfeleljen valamilyen vélt vagy valós normának. Az alkalmazott kategóriacímkek itt egyrészt a vizsgált változatok közvetlen megnevezései voltak (LEHET, HOGY / LEHET), illetve a JÓ / ROSSZ pár, a lehetséges párosítások pedig: LEHET, HOGY VAGY JÓ, LEHET VAGY ROSSZ (mivel a konzervatív forma előnyben részesítése a feltehetően jellemző explicit attitűd, ezt tekintették kongruens párnak), ill. a fordított kombinációk. A *lehet*-et tartalmazó kötőszós, illetve kötőszó nélküli mondatokat hangfelvételnél hallhatták és kategorizálhatták a résztvevők, a jó / rossz szerint besorolandó elemek a képernyőn, írásos formában jelentek meg.

Mivel a VX-szórendű minták, vagy legalábbis ezeknek egy bizonyos típusa a hanti szintaxisban feltehetően innováció, amely ütközik a beszélők (vagy legalábbis egyes beszélők) normatudatával, azaz megfigyelhető egy explicit negatív attitűd, miközben ugyanakkor VX-szerkezeteket is használnak, tehát feltételezhető egy impliciten elfogadó viszonyulás is, a fent ismertetett módszer a jelen kérdés vizsgálatakor is hasznos lett volna. Gyakorlati okokból mégsem követhettük ezt a már tesztelt megoldást. Egyrészt jelen esetben nem lett volna elegendő izolált mondatokat vizsgálni, mert vizsgálatunknál fontos szempont volt a posztverbális összetevő információs szerkezeti szerepe, amely elsősorban a kontextus alapján ismerhető fel a kísérleti alany számára. Másrészt nehézségekbe ütközött volna a teszt előkészítése, hiszen egyetlen anyanyelvi adatközlő volt csak számunkra elérhető, így nem lehetett hangzó példanyagot készíteni a kísérlethez (mert csak anyanyelvi adatközlő tudta volna megfelelő kiejtéssel és intonációval felolvasni a kérdéses mondatokat). Így végül a hivatkozott cikk szemléletét követve, ugyanakkor a vizsgált témához, illetve a rendelkezésre

álló lehetőségekhez jobban alkalmazható vizsgálati módszert keresve jutottunk el a szemmozgáskövetéses módszerhez, amely szintén segíthet az explicit értékeléssel járó buktatók kiküszöbölésében.

4. A kísérlet

A következőkben egy olyan kísérlet részleteit mutatjuk be, amely segítségével válaszokat kaphatunk a 3.3.2. fejezetben ismertetett kérdésekre. Mindenekelőtt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy kísérletünk maga is kísérleti jellegű, s épp ezért a jelen írásban közölt eredmények nem általánosíthatók; mindazonáltal reményeink szerint meg tudjuk mutatni, hogy a pszicholingvisztika eszköztárából választott módszer segítségével kutathatóak a nyelvi változás fentiekben vázolt kérdései. Éppen ezért jelen írásunkban a szóban forgó módszert és annak hátterét a szokásosnál részletesebben ismertetjük, áttekintve a tekintetkövetéses kutatások azon ágának alapvetéseit, amely az elmében zajló nyelvi megértési-feldolgozási folyamatok vizsgálatát az olvasás vizsgálatán keresztül valósítja meg. (l. 4.1.1. alfejezet).

4.1. Anyag és módszerek

4.1.1. A tekintetkövetés módszere és annak egy lehetséges alkalmazása a mondatok mentális feldolgozásának tanulmányozásában

A tekintetkövetés módszereit széles körben alkalmazzák a pszicholingvisztika nyelvi értést, nyelvi feldolgozást vizsgáló kutatásaiban. A tudományterületen belül legelterjedtebb, úgynevezett videó-alapú rendszerek a kísérleti személy szaruhártyájáról és pupillájából tükröződő fényfoltok egymáshoz képesti helyzetét mérik, miközben a kísérlet résztvevője egy képernyőt néz, és nyelvi alapú vizuális feladatokat old meg (bővebben l. Káldi 2016). A kísérletek egyes bemutatásai során az említett két fényfolt elmozdulását mind időben, mind pedig a képernyő síkjában nagy felbontásban mérjük. Ha a vizuális ingerekkel végzett feladatot valamilyen nyelvi instrukcióval kapcsoljuk össze, akkor az adott instrukciónak mint nyelvi ingernek a mentális feldolgozási folyamataira is következtethetünk. A vizsgálati módszer előnye, hogy a nyelvi feladat megoldása közben nem tudatosan kontrollált, de a nyelvi feldolgozással szorosan összefüggő viselkedéses mutatókat mér, így betekintést nyújt a nyelvi értelmezés automatikusan és rendkívül gyorsan zajló folyamataiba. Mivel tehát a tekintetkövetés közvetlenül a nyelvi feldolgozás alatt zajló elméleti folyamatok vizsgálatát teszi lehetővé, ezt a vizsgálati módszert valós idejű (*online*) módszernek nevezzük.

A vizuális feldolgozás mozzanatai közül a számunkra leginkább relevánsak az úgynevezett fixációk és szakkádok sorozatai, melyeket a tekintetünk különböző vizuális feladatok elvégzése (pl. keresés, olvasás) során valósít meg. A

fixációk alatt a szem egy adott területre fókuszál. Ebben a szakaszban az agy vizuálisinformáció-feldolgozást végez. Az egyik fixációból a másikba történő eljutást pedig a szakkádok teszik lehetővé, amelyek gyors lefutású, „ugrásszerű” mozzanatok. Ilyenkor az agy aktív, úgynevezett szakkádikus elnyomás mechanizmusa révén gátolja az információfeldolgozást (Ibbotson és mtsai 2008). A számunkra fontos mozzanatok tehát a mért fixációk és szakkádok lesznek: ezek vizsgálatából következtethetünk arra, hogy a kísérleti személyek az adott vizuális ingert milyen módon dolgozzák fel.

Mivel a jelen tanulmányban közölt kísérletben a vizuális feladat olvasás volt, így a következőkben az olvasás vizsgálatának releváns aspektusairól ejtünk néhány szót. Olvasás közben tekintetünk az egyes sorokon végighaladva szintén fixációk és szakkádok sorozatát valósítja meg. Általánosságban elmondható, hogy a tekintetünk a szavak közel kétharmadára fixál, tehát egyes szavakat átugorva haladunk balról jobbra (részletes összefoglalóért lásd pl. Vitu 2011). Bár egy olvasást vizsgáló kísérletből származó szemmozgásmintázatok első ránézésre azt a benyomást kelthetik, hogy a vizsgálati személy tekintete a sorokat végigpásztázva rendszertelenül halad, az olvasás során megvalósított mozzanatok mind a fixációk helyzetének, hosszának, mind pedig a szakkádok kivitelezésének tekintetében rendszert mutatnak. E mozzanatok egy sor olyan tényező határozza meg, mint például a nyelv, az írásrendszer, amellyel a szöveget lejegyezték, az életkor, a szavak hossza, gyakorisága, grammatikai szerepe, megjósolhatósága és így tovább (részletes összefoglalóért lásd: Rayner és Liversedge 2011).

A nyelvi feldolgozást olvasás útján vizsgáló kísérletek többsége olyan nyelvi ingereket használ, amelyek a kísérleti személy számára feltételezhetően valamilyen nehézséget jelentek (pl. egy morfológiai vagy szintaktikai hiba, többértelműség formájában) és ezért megakasztják vagy megakaszthatják őt az olvasás folyamatában. A fixációk és szakkádok mintázataiban fellelhető megakadások helye, ideje és egyéb jellegzetességei árulkodnak a nyelvi feldolgozás vizsgált jelenségeiről. Jó példa erre Frazier és Rayner (1982) mára klasszikussá vált kísérlete, amelyben a vizsgálati személyeknek úgynevezett kerti ösvény mondatokat (g a r d e n - p a t h s e n t e n c e) mutattak be (l. 13b példa).

- (13) a. Since Jay always jogs a mile this seems like a short distance to him.
Mivel Jay minden nap kocog egy mérföldet, ez (a táv) meg se kottyán neki.
b. Since Jay always jogs a mile seems like a short distance to him.
Mivel Jay minden nap kocog, egy mérföld meg se kottyán neki.

A kerti ösvény mondatok jellegzetessége, hogy tartalmazznak egy olyan kritikus elemet, amelynek a (szintaktikai) státusza ideiglenesen bizonytalan. A fenti példa esetében a *mile* szó az előtte levő nyelvi anyag elolvasása után még szerkezetileg kétértelmű: lehet az első tagmondat tárgya, ahogyan a (13a) mondatban,

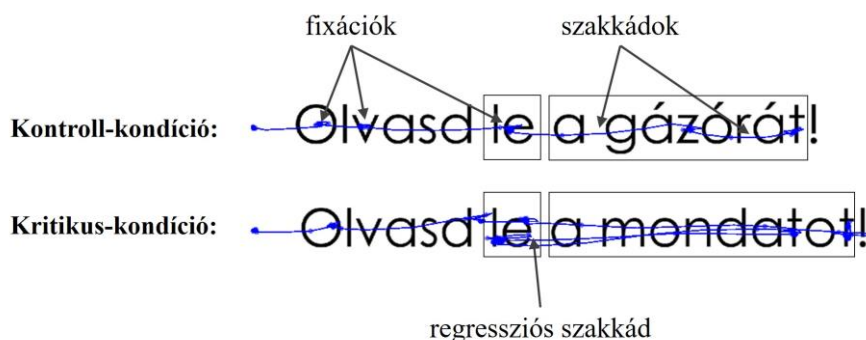
vagy lehet a második tagmondat alanya, ahogyan a (13b) mondatban olvassuk. A szerzők a példában szereplő mondatokkal a mentális szintaktikai feldolgozásnak az úgynevezett „késői lezárás” (p r i n c i p l e o f l a t e c l o s u r e) elvét vizsgálták. E szerint az elv szerint az éppen feldolgozott lexikai elemet lehetőség szerint az aktuálisan feldolgozott frázishoz kell csatolni. A vizsgálat hipotézise tehát az volt, hogy a kísérleti személyek a *mile* szót olvasván automatikusan tárgyként fogják értelmezni azt. A tekintetkövetés módszertana szerint erre akkor következtethetünk, ha a *mile* utáni szakaszban levő elemekre eső nézési mintázatokat vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a kísérleti személy „megakad” a (13b)-ben lévő *seems* olvasása közben, míg a (13a)-ban lévő *this seems* olvasása közben nincs ilyen megakadás. A feltételezett megakadás az elvből következően arra utal, hogy a (13b) mondatban lévő ideiglenesen szintaktikailag kétértelmű elemet a kísérleti személy tárgyként elemezte, és ezt az elemzést a *mile* utáni elemek ismeretében felül kell írnia ahhoz, hogy a megfelelő alanyelemzés megszülessen. Tehát a szintaktikai elemzés felülírásának korrelátuma az a megakadás, amelyet a szemmozgásmintázatokban tapasztalunk. Rayner és Frazier (1982) a hipotézisüknek megfelelő szemmozgásmintázatokat kaptak: a (13b)-ben szereplő *seems* igére hosszabb ideig néztek olvasás közben a kísérleti személyek, és erre a területre többször visszatért a tekintetük, mint a (13a)-ban szereplő *this seems*-re.

Rayner és Frazier (1982) eredményei elvezetnek bennünket a tekintetkövetés módszertanának két szorosan összefüggő központi fogalmához: a láncszemhipotézisekhez (l i n k i n g h y p o t h e s i s) és azokhoz a függő változókhoz, amelyeket a szemmozgásmintázatokban vizsgálhatunk. Az előbbi fogalom voltaképpen olyan feltételezések csoportja, amelyek bizonyos szemmozgásmintázatokat bizonyos mentális műveletekhez kapcsolnak: ha „A” mintázatot látjuk, akkor ebből arra következtethetünk, hogy a kísérleti személy fejében „B” folyamat zajlott le. Például Rayner és Frazier (1982) esetében a kritikus szó (*mile*) utáni szakaszban tapasztalt megnövekedett fixációs időtartamok összekapcsolhatók a szintaktikai újraelemzés mentális folyamatával. Mielőtt a vizsgálható függő változók tárgyalására rátérnénk, egy rövid kitérőt teszünk, hogy az eddigieket egy konkrét példán keresztül szemléltessük.

A szemléltetés kedvéért kitaláltunk egy képzeletbeli kísérletet, amelyben a vizsgálati személyeknek igekötőket tartalmazó felszólító mondatokat kell olvasniuk. Az 1. ábra a képzeletbeli kísérlet két külön bemutatásából származó adatsort jeleníti meg fixációk és szakkádok sorozataként. Ezek két valós bemutatásból származó adatok, és jól szemléltetik az olvasás közben megfigyelhető szemmozgásmintázatok jellegzetességeit. A nagyobb pontok fixációknak, az őket összekötő vonalak pedig szakkádoknak felelnek meg. A képzeletbeli kísérletben a kritikus kondícióban a nyelvi ingert úgy manipuláltuk, hogy az hibát tartalmazzon: az „el” igekötő helyett a „le” igekötőt használtuk. Feltételezésünk

szerint ez a hiba nehézséget okozhat egy kísérleti személynek. Létrehoztunk egy kontroll-kondíciót is, amely helyes nyelvi anyagot tartalmaz (vagyis egy mondatot, amely egy azonos szintaktikai pozíciójú helyes igekötőt tartalmaz). Erre azért van szükség, hogy a manipulált nyelvi anyag bemutatásából származó adatokat összevethessük olyan adatokkal, amelyek biztosan jólformált nyelvi ingerek feldolgozásából származnak.¹⁸ Képzeltbeli kísérletünkre vonatkoztatva tehát feltételezhetnénk, hogy a kontroll-kondícióval összehasonlítva a kritikus kondícióban kapott szemmozgásmintázatok a hiba észlelésének a korrelátumait mutatják.

1. ábra: Az elképzelt kísérlet egy kontroll- és egy kritikus-kondícióban lévő bemutatásaiból származó lehetséges nézési mintázatok. A szürke négyzetek az igekötőnek és a tárgynak megfelelő kritikus területeket jelenítik meg.

Az 1. ábrán szemléltetett szemmozgásmintázatok elemzését úgynevezett kritikus területek (area of interest vagy interest area; a továbbiakban KT) létrehozásának segítségével végezzük. Az egyes KT-kat úgy definiáljuk, hogy lefedjék a kísérlet szempontjából releváns nyelvi elemeket megjelenítő szövegrészeket. Ezeket a jelen tanulmányban közölt ábrákon szürke négyzetekkel jelöljük. A KT-k előnye, hogy le tudjuk szűkíteni a vizsgálatunk helyét a számunkra érdekes területekre, és valódi kvantitatív elemzést végezhetünk: az azonos kondíciók bemutatásainak azonos KT-iből származó adatokat aggregálhatjuk (átlagot, szórást és egyéb leíró statisztikákat készíthetünk), ezekből kiszámíthatjuk a kondíciókon belül az egyes KT-kban mért értékek arányát, illetve végezhetünk összehasonlító elemzéseket más kondíciók (pl. kontroll-kondíció) azonos szerepű KT-iből származó adataival. A nyelvi feldolgozás mozzanatainak mérését lehetővé tevő függő változókat tehát az egyes KT-kban

¹⁸ Vö. Rayner és Frazier (1982) kísérletét, ahol a kontroll kondícióban a *mile* direkt tárgyként szerepelt.

mért fixációk és szakkádok idejéből és számából számolhatjuk ki. Az 1. ábrán látható példában jól kivehető, hogy a kritikus kondíció igekötőjének megfelelő KT-ba több úgynevezett regressziós szakkád is jut, míg a kontroll-kondícióban nem látunk ilyen mintázatot. A regressziós szakkádok olyan szakkádok, amelyek egy adott, már elolvasott KT-ba visszatérő szemmozgásoknak felelnek meg, és mint ilyenek, az adott részlet újraolvasásának a mutatói. Az újraolvasások gyakorisága összefüggésbe hozható a feldolgozás nehézségeivel. Az elképzelt kísérlet kritikus kondíciójában mért regressziós szakkádok alapján tehát arra következtethetnénk, hogy a kísérleti személy észlelte a hibát. A következő bekezdésekben a hibák észlelésének és a feldolgozás nehézségeinek lehetséges korrelátumai közül hármat emelünk ki és mutatunk be.

Az egyik széles körben alkalmazott függő változó az első áthaladás időtartama (*first pass duration*), amely a tekintetnek egy adott KT-ba történő első belépése és első kilépése között megvalósított fixációinak az összeideje. Ezt általánosan a szintaktikai szerkezetbe történő integrálás korrelátumaként értelmezik (l. pl. Boland 2004, Clifton és Staub 2011): ha megnő az érték, akkor abból arra következtethetünk, hogy az adott KT-nek megfelelő nyelvi elem szintaktikai szerkezetbe történő beépítése nehézségekbe ütközött. Mivel ez a mérőszám azt mutatja, hogy a vizsgálati személy az adott nyelvi elem előszöri olvasásakor mekkora nehézségbe ütközik, az első áthaladás időtartamát úgynevezett „korai mutatónak” (*early measure*) is szokták nevezni, és többnyire alacsonyabb szintű nyelvi feldolgozási folyamatok vizsgálatára használják. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy bőven találunk a szakirodalomban olyan eredményeket is, ahol ezt a függő változót magasabb szintű folyamatok vizsgálatára használják (l. pl. Staub (2007) által összeállított lista). Britt és mtsai (1992) például a kontextuális információ szintaktikai elemzésre gyakorolt hatásának kimutatására használta: olyan kontextusokban mutattak be kerti ösvény mondatokat, amelyek vagy támogatták a „helyes”, tehát a kontextusnak megfelelő szintaktikai elemzést, vagy nem. Az utóbbi kondícióban tapasztalt megnövekedett első áthaladási időkből a szerzők arra következtettek, hogy a kontextuális információnak nemcsak, hogy fontos szerepe van a szintaktikai elemzés folyamatában, hanem annak nagyon korai szakaszában is kifejti már a hatását. Ez, mint látni fogjuk, a jelen tanulmány szempontjából különösen releváns eredmény.

A második ilyen függő változó az összesített nézési idő (*dwell time*), amely egy adott KT-ban mért összes fixáció hosszának az összege. Bár említettük, hogy az összesített nézési idő összefügghet az első áthaladás idejének mutatójával, mégis a két függő változó az elme nyelvi feldolgozási nehézségeinek más aspektusairól árulkodik: az első áthaladás idejének megnövekedése elsősorban a feldolgozás korai szakaszában történő megakadást mutatja, míg az összesített nézési idő megnövekedése már a feldolgozás magasabb szintű (pl. szemantikai, pragmatikai feldolgozás) folyamatai során jelentkező nehéz-

ségeinek korrelátuma lehet. Ezért ezt a mérőszámot „késői mutatónak” is nevezzük (late measure). Filik és mtsai (2004) például e változót használva megmutatták, hogy a két kvantort tartalmazó, és ezért többértelmű mondatok feldolgozásakor a kvantornak megfelelő KT-ben megnő az összesített nézési idő. A fenti bekezdésben említett Britt és mtsai (1992) az összesített nézési időt szintén vizsgálta a különböző kontextusokba ágyazott, szintaktikailag többértelmű mondatok feldolgozása kapcsán, és azt tapasztalták, hogy a már említett hatás nemcsak az első áthaladás idejében mutatkozik meg, hanem az összesített nézési időben is.

Szintén a magasabb szintű feldolgozás nehézségeinek korrelátumaként értelmezzük a már említett regressziós szakkádok gyakoriságát (regression frequency). A regressziós szakkádok gyakorisága nem más, mint annak a mutatója, hogy egy adott, már olvasott KT-ba milyen gyakorisággal tér vissza a vizsgálati személyek tekintete (l. 1. ábra). A regressziós szakkádok gyakorisága tehát egy adott nyelvi elem újraolvasásának a mértékét mutatja. Mivel a regressziós szakkádok esetében feltételezhető, hogy a vizsgálati személy az újraolvasott nyelvi elemeket valamilyen szinten már feldolgozta, ezért ezt a mutatót is a késői mutatók közé sorolják. A regresszió gyakoriságát használó munkák közül érdekes például Rinck és mtsai (2003) kísérlete, amelyben narratív szövegekben kódolt idői sorrendnek megfelelő vagy annak ellentmondó mondatok feldolgozását vizsgálták. A bemutatott szövegek második mondata minden esetben események sorrendjéről szólt kondíciótól függően: vagy „A” esemény követte „B”-t (kongruens-kondíció), vagy fordítva; „B” esemény követte „A”-t (inkongruens-kondíció). A szöveg hatodik mondata minden esetben olyan eseményekről szólt, amelyek az „A” követi „B”-t igazságával voltak kompatibilisek, így a hatodik mondat a kongruens-kondícióban megfelelő folytatása volt a narratív szövegnek, míg az inkongruens-kondícióban nem. A szerzők a vizsgálatban arra voltak kíváncsiak, hogy milyen különbségeket látnak a szemmozgás-mintázatokban a két kondíció összevetésekor. A regressziókat elemezve azt találták, hogy az inkongruens-kondícióban megnőtt a második mondatok újraolvasásának gyakorisága. A regresszív szakkádok gyakoriságának növekedése tehát mutatója lehet a kontextuális információval ellentmondó mondatok feldolgozása során előálló nehézségeknek. Érdekes megemlíteni, hogy Rinck és mtsai (2003) vizsgálták a kritikus (hatodik) mondatok esetében az első áthaladás időtartamát is, és ez a mérőszám nem mutatott különbséget a két kondícióban lévő bemutatásokból származó adatok között. Ez az eredmény is jól illusztrálja azt a megfigyelést, amely szerint a különböző függő változók különböző feldolgozási folyamatoknak megfelelő mutatók lehetnek, és érdemes a kísérletünket úgy megtervezni, hogy több függő változóval kapcsolatban is megfogalmazzhassuk a predikcióinkat. A regressziós szakkádok használatának szintén szemléletes példája Maurer és mtsai (2002) kísérlete, amelyben a szerzők célhatározói mellékmondatokkal (14a) bevezetett passzív (14b), illetve mediális mondatok (14c) feldolgozását vizsgálták.

- (14) a. To raise money for the charity, ...
Jótékonyági pénzgyűjtés céljából ...
- b. the antique vase was sold immediately to a collector.
az antik vázát gyorsan eladták egy gyűjtőnek.
- c. the antique vase had sold immediately to a collector.
az antik váza gyorsan elkelt (egy gyűjtő számára).

A szerzők hipotézise szerint a passzív mondatok feldolgozásakor az olvasó reprezentációjában megjelenik az ágens, míg a mediális igét tartalmazó mondatok esetében ez nem valósul meg. Mivel a célhatározói mellékmondat megkívánja, hogy az őt követő tagmondat tartalmazzon ágensi szerepű összetevőt, a szerzők azt jósolták, hogy a passzív-kondícióban nem jelennek meg a feldolgozás nehézségeinek korrelátumai, míg a mediális mondatok esetében igen. Ez a különbség a regressziós szakkádok gyakoriságának vizsgálatában meg is mutatkozott: a vizsgálati személyek több regressziós szakkádot valósítottak meg a mediális mondatok esetében. Mauner és mtsai (2002) kísérlete megmutatta tehát, hogy a regressziós szakkádok gyakoriságának vizsgálata révén betekintést nyerhetünk a nyelvi feldolgozás magasabb, a szintaxis és szemantika szintjén végbemenő folyamataiba, illetve vizsgálhatjuk a mondatfeldolgozás és reprezentáció kapcsolatát.

A fent említettekhez nagyon fontos hozzátenni, hogy míg a lexikális elemek integrálási nehézségeinek különböző típusai (pl. szógyakorisági hatás, polyszemiából adódó hatás, morfológiai hatás stb.) és a szemmozgás-mintázatokból kiszámolt függő változók közötti összefüggések terén viszonylagos konszenzus alakult ki a szakirodalomban (l. pl. Staub és mtsai 2007), addig ez a nyelvi feldolgozás magasabb szintjeit (pl. szintaktikai ambiguitás egyértelműsítése, szemantikai-pragmatikai feldolgozás, diskurzusba történő integrálás) vizsgáló kutatásokról nem mondható el (l. pl. Boland 2004, Liversedge és mtsai 2011). Az előzőekben vázolt nagyon rövid ismertetőből is kitűnik, hogy azonos értelmezési-feldolgozási mozzanatokhoz különböző mutatók társulhatnak, és azonos mutatók különböző mozzanatok korrelátumai lehetnek. Ennek okát nem nehéz belátni: míg a nyelvi megértés mentális folyamatai rendkívül összetettek és sok komponensből állnak, addig a tekintet mozgásának rögzített adataiból relatíve kevés mutató számolható ki. Ezért a kísérletes nyelvészetben általánosan érvényes elveken túl a fent említett megfontolások miatt különösen fontos, hogy egyrészt jól megtervezett és szigorúan kontrollált kísérleteket végezzünk, másrészt pedig kísérletünket úgy tervezzük meg, hogy a szemmozgásmintázatokban fellelhető, a nyelvi feldolgozás korrelátumainak tekinthető függő változók közül több is vizsgálható legyen.

4.1.2. A kísérlet célja, hipotézisek

A jelen tanulmányban bemutatott kísérletünk segítségével szeretnénk megmutatni a tekintetkövetés egy módszerének alkalmazhatóságát a nyelvi változások kutatásában. A korábbi, korpuszvizsgálaton alapuló kutatások alapján a következők voltak az előfeltételezéseink:

- Bár a szurguti hanti SOV nyelv, bizonyos VX-mintázatok esetében nem az SVO alapszórendű orosz hatása az egyetlen lehetséges magyarázat ennek az elrendezésnek a szövegekben való megjelenésére: a régi(bb) mesék feldolgozása azt mutatta, hogy funkcionális-pragmatikai motiváció feltételezhető ennek a mintának a hátterében, és ez alapvetően az igevégi alapszórenddel kompatibilis, abból levezethető szórend. Ez azokra az esetekre érvényes magyarázat feltételezésünk szerint, melyekben az ige mögötti összetevő vagy a tulajdonképpeni utóidejűsége, azaz ikonikus motiváció miatt jelenik meg a finit ige mögött (infinitívuszi bővítmény), vagy pedig a szövegben már bevezetett, ismert, de pragmatikailag háttérbe helyezett összetevő.
- Az a típus ugyanakkor, amelyben új információ jelenik meg az ige mögött, véleményünk szerint elsősorban kontaktushatással magyarázható. Ez a szerkezet szinte csak az újabb szövegekben jelent meg, a spontán szövegek feldolgozása is azt mutatta, hogy minél több egy adott szövegben az egyéb interferenciajelenség (kódváltás), annál több az ige mögött új információt tartalmazó tagmondat is – ez a minta azonban egyértelműen sérti a hanti szintaxis azon követelményét, hogy a fókuszhoz közvetlenül az ige előtt¹⁹ kell állnia.

Bár az adatközlők grammatikalitási ítéleteit akár erősen is befolyásolhatja, hogy nekik milyen feltételezéseik vannak a helyes hanti mondat szórendjéről (= az ilyen mondatok csak igevégi lehetnek, függetlenül attól, hogy az ige mögötti összetevő új vagy régi információ lenne-e), mindennek alapján a következő hipotéziseket fogalmaztuk meg (előfeltételezve, hogy a normatúdát mint befolyásoló tényező reményeink szerint a kísérlettel megkerülhető):

- A) A posztverbális topik funkciójú elem jobban elfogadható a kísérleti személy számára, mint a posztverbális fókusz funkciójú elem.
- B) Ennek megfelelően a vizsgált nyelvi jelenségekkel kapcsolatban azt feltételeztük, hogy míg a posztverbális fókusz esetében a kísérlet eredményei a nyelvi feldolgozási folyamatok nehézségeinek a korrelátumait mutatják, addig a posztverbális topik esetében nem tapasztalunk ilyen jelenségeket.

---

¹⁹ Igemódosítóval rendelkező ige esetén pedig közvetlenül az igemódosító-ige kombináció előtt.

4.1.3. A kísérlet anyaga

A kritikus mondatok vizsgálatához összefüggő szövegeket²⁰ osztottunk el négyhat mondatos, a kísérlet egyes bemutatásait képező egységekre. A bemutatásokon belüli szövegrészeket minden esetben egyértelműsítették a kritikus mondatban szereplő posztverbális elemek információszerkezeti státuszát, ezért ezek a mondatok a bemutatás utolsó, vagy utolsó előtti mondatai voltak. A kritikus mondatokat három kondícióban mutattuk be: posztverbális topik (postVT), posztverbális fókusz (postVF) és egy kontroll-kondíció, amelyben olyan posztverbális elem szerepelt, amely semmilyen körülmények között nem lehetne az ige mögött, például tagadószó vagy igekötő (postVkont). A postVT- és postVF-kondícióban bemutatott mondatok mindegyikében a posztverbális elem alanyi szerepű volt. A kísérletben szereplő kritikus bemutatásokat a (15a-c) példában szemléltetjük kondícióként.

(15) a. postVT-kondíció

ryt wärtayə os rǎŋəpəɣ iki²¹
 csónak csinál.INF is kezd.PST.3SG férfi
 'A férfi újra nekilátott a csónak elkészítésének.'

b. postVF-kondíció

jəŋk ɔnti lüwat katəɫ məta.
 víz belső.ABL 3SG.ACC fog.PST.3SG valami
 'A víz belsejéből elkapta őt valaki.'

c. postVkont-kondíció

Mən, mən, jöwət tōwə.
 megy.PST.3SG, megy.PST.3SG, jön.PST.3SG oda
 'Ment, mendegélt, odaért.'

Szintén fontos szempont volt a kritikus mondatok esetében, hogy a posztverbális összetevők szótagszáma állandó legyen, ezért ezek minden esetben kétszótagosak voltak – posztverbális topik, fókusz, és kontroll-kondíció esetén egyaránt. Ennek oka, hogy, amint a 4.1.1. alfejezetben említettük, adott szótagszámra adott mennyiségű fixáció esik. Más szóval egy rövid, egy szótagos szónak megfelelő KT-ban sokkal kevesebb fixációt mérhetünk, mint egy több szótagos szónak megfelelő KT-ban. Ahhoz tehát, hogy a különböző kondíciók megfelelő KT-

²⁰ A szövegek forrása: Csepregi 1998, Paasonen – Vértes 2001, Pesikova – Volkova 2010. A bemutatásokban szereplő példák a legtöbb esetben a szövegek általunk módosított változatai.

²¹ A szövegváltozat: A férfi elővette a fenőkövét. Megélesítette a fejszét.

iből származó adatokat érvényesen összehasonlíthatjuk, az e KT-kban szereplő szavaknak szótagszámra egyezni kell.

A kontrollként szolgáló teljesen elrontott posztverbális elemeket tartalmazó mondatokat (postVkont) azért vettük be a kondíciók közé, hogy lehetőségünk nyíljon arra, hogy a postVF-kondícióból származó adatokat mind a teljesen elfogadottnak feltételezett postVT-kondícióból, mind pedig a teljesen agrammatikus postVkont-kondícióból származó adatokkal összevethessük.

A kritikus bemutatásokon kívül töltelék (f i l l e r) bemutatásokat is készítettünk azért, hogy a kísérlet valódi célját elrejtjük. E bemutatásokból kétfélet készítettünk: olyanokat, amelyek teljesen helyesek voltak, és olyanokat, amelyeknek az egyik mondata valamilyen nyelvtani, azon belül is főként morfológiai hibát tartalmazott (például rossz egyeztetést vagy hibás esetragot). Ez utóbbira a postVkont-kondíció miatt volt szükség: ha a kísérlet csak a postVkont bemutatásokban tartalmaz egyértelműen agrammatikusan szerkesztett nyelvi elemeket, akkor szintén valószínű, hogy a kísérleti személy megsejti a kísérlet célját (vagy legalábbis valamilyen benyomást szerez arról, hogy posztverbális elemeknek jelentősége van).

Azért, hogy mérésünk érvényességét növeljük, vagyis kiküszöböljük az agrammatikus elemek (azaz a postVkont-kondíció és rontott töltelékek mondatainak) potenciális hatását, amely abban mutatkozhat meg, hogy a vizsgálati személy olvasási stratégiáit meghatározza a normadata, a bemutatások végén ellenőrző kérdéseket tettünk fel. Ezek minden esetben eldöntendő kérdések voltak, és az őket közvetlenül megelőző szövegrészletre vonatkoztak. Meg kell említenünk, hogy ezek a kérdések oroszul voltak feltéve: bár ezzel le kellett mondanunk arról a célkitűzésről, hogy teljesen egynyelvű környezetben végezhessük a kísérletet, gyakorlati okokból nem volt más választásunk. A kérdéseket ugyanis nekünk kellett megfogalmaznunk, és az esetlegesen hantiul megírt kérdések helyességét senki mással nem ellenőriztethettük volna a kísérlet előtt, mint magával az informánssal, az előzetes ellenőrzés (vagy ennek hiányában az esetleg hibás hanti kérdő mondatok) pedig szintén befolyásolhatta volna a vizsgálatot. A bemutatások végén feltett kérdések arra sarkallták a kísérleti személyt, hogy a szöveg tartalmára koncentráljon, és ne a nyelvezetre, a szövegek mondatainak nyelvi megformáltságára (s erre a kísérlet felvezetésekor expliciten is kértük őt).

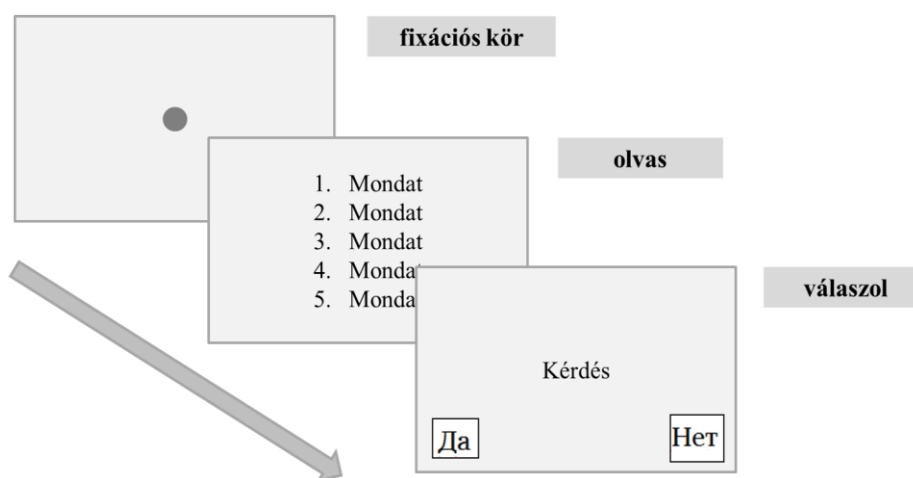
A kísérlet összesen 90 bemutatásból állt. Ebből 45 kritikus bemutatás (15 postVT, 15 postVF, 15 postVkont) volt, 45 pedig töltelék (f i l l e r). A töltelék bemutatások közül 33 tartalmazott – reményeink szerint – minden szempontból jólformált tagmondatot,²² 12 pedig olyat, amelybe valamilyen morfológiai hibát csempesztünk. A kísérletet két ülésben, két egymást követő napon vettük fel. Az itt bemutatott kísérletet az SR Research EyeLink 1000 készülékével végeztük, a kísérletet az Experiment Builder segítségével programoztuk le.

²² Azaz ezek pontosan úgy szerepeltek a diáinkon is, mint az eredeti szövegben.

4.1.4. A kísérlet menete

A bemutatások menete a következőképpen zajlott. A bemutatás elején a képernyő közepén megjelent egy fixációs kör, amelyre a kísérlet instrukciója szerint a kísérleti személynek rá kellett néznie. Erre azért volt szükség, hogy a tekintet helyzetének mérése minden bemutatás során a rövid történetek megjelenítése kezdetén ugyanarról a helyről induljon. A kísérletet úgy programoztuk, hogy a szöveg akkor jelenjen meg, ha a kísérleti személy ránéz a fixációs körre. A szöveg megjelenésekor a kísérleti személy elolvasta azt, majd a szóköz billentyű megnyomásával jelezte, hogy végzett az olvasással. Ekkor a szöveg eltűnt, és megjelent az ellenőrző kérdés. A kérdést megjelenítő képernyőn a bal alsó sarokban egy „Да” (’igen’) feliratú mező, a jobb alsó sarokban pedig egy „Нет” (’nem’) feliratú mező volt látható. A kísérleti személy a kérdésre egy erre a célra kifejlesztett nyomógombos eszközzel²³ válaszolt: a bal oldali gomb megnyomása a feliratnak megfelelően a „Да” (’igen’) választ adta, a jobb oldali gomb pedig a „Нет” (’nem’) értékű választ. A gomb megnyomásakor a kérdés eltűnt, majd 1500 ms szünet következett, és ismét megjelent a fixációs kör. A bemutatás menetét a 2. ábra szemlélteti.

2. ábra: Egy bemutatás sematikus rajza.

²³ RESPONSEPiXX Handheld Response Box.

4.1.5. A kísérlet résztvevője

A kísérleti személyt a 3.3.1. fejezetben mutattuk be. A vizsgálat szempontjából fontos megemlítenünk, hogy adatközlőnk látása egészséges volt, szemüveget, kontaktlencsét nem hordott.

4.1.6. Vizsgált függő változók, predikciók

A módszertani bevezetőben említettük, hogy a magasabb szintű mentális nyelvi megértés mozzanatai és a szemmozgásadatokból nyerhető függő változó közötti láncszem-hipotézisek terén még nem született konszenzus a nemzetközi szakirodalomban (l. 4.1.1.). Mivel a jelen kísérlet a nyelvtani és diskurzus-pragmatikai feldolgozás szintjén végbemenő folyamatokat vizsgálja, a 4.1.1. fejezetben említett függő változók közül mindhárommal kapcsolatban predikciókat tudunk tenni.²⁴

Az első áthaladás időtartama mint korai mutató a szintaktikai szerkezetbe történő integrálás nehézségeinek korrelátuma lehet. Britt és mtsai (1992) rámutatott továbbá arra, hogy a szintaktikai feldolgozás folyamatát befolyásolja a kontextuális információ, amely megmutatkozik az első áthaladás időtartamában is. Ez a megállapítás a jelen kutatás szempontjából különösen érdekes, hiszen vizsgálatunkban a posztverbális elemek információs szerkezeti szerepét a kontextuális információ határozta meg. Ezért az első áthaladás időtartamával kapcsolatban azt vártuk, hogy a postVF kondícióban a tekintet több időt tölt majd a posztverbális elemen, mint a postVT-kondícióban, valamint azt, hogy a postVF kondícióban kapott értékek hasonlóak lesznek a postVkont-kondícióban mért értékekhez.

Mivel az összesített nézési idő mint késői mutató korrelátuma lehet a szemantikai – pragmatikai feldolgozás nehézségeinek, ezért ezt a mutatót is vizsgáltuk, és ezzel kapcsolatban is a fent leírt trendet jósoltuk: ha a posztverbálisan megjelenő fókuszos szerepű elem nehézséget jelent a feldolgozó rendszer számára, akkor a postVF-kondícióban megnövekedett, postVkont-kondícióhoz hasonló értéket várunk a postVT-kondícióhoz képest.

A regressziós szakkádok száma az újraolvasás mértékének mutatója, és mint ilyen, szintén késői mutató: azt jelzi, hogy a „kísérleti személyek észlelték a hibát az első elemzés alkalmával, és azt is, hogy azonosították a hibás elemet” (Frazier – Rayner 1982: 203). Éppen ezért azt vártuk, hogy a kísérleti személy a vizsgált postVF- és a hibát tartalmazó postVkont-kondíció tesztmondatainak posztverbális elemeit többször olvassa újra, mint a hibát nem tartalmazó postVT-kondíció azonos pozíciójú elemeit.

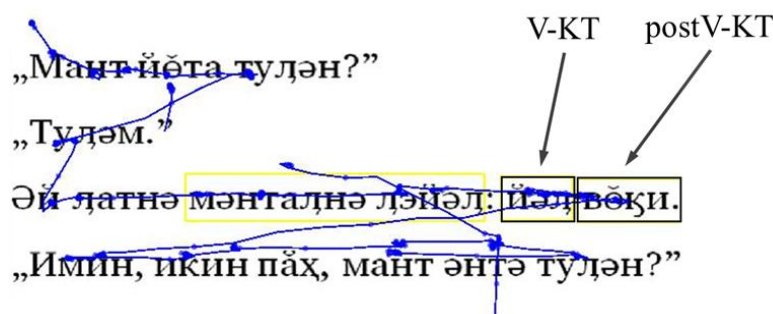
²⁴ A különböző függő változók együttes használatát a fent említett okokból több összefoglaló tanulmány is javasolja (l. pl. Staub és mtsai 2007).

Összességében elmondhatjuk tehát, hogy mind a korai, mind pedig a késői mutatóktól azt várjuk, hogy a postVF-kondícióban a feldolgozás nehézségeit mutassák a postVkont-kondícióból származó eredményekhez hasonlatosan, és a postVT-kondíciótól eltérően. A feldolgozás nehézségeit mindhárom függő változó esetében a megnövekedett értékek mutatják.

4.2. Eredmények

A szemmozgáskövetéses adatok elemzéséhez két KT-t hoztunk létre: egyet az igei régió (V-KT), egyet pedig posztverbális régió (postV-KT). Az egyes KT-kat, valamint az egyik bemutatásból származó adatok vizualizációját a 3. ábra szemlélteti. Az ábrán látható, a KT-kat jelölő szürke négyzeteket a vizsgálati személy a kísérlet bemutatásai során természetesen nem láthatta.

3. ábra: Az egyik teszt-bemutatásból származó szemmozgásmintázatok, és az adatok elemzéséhez kijelölt KT-k.

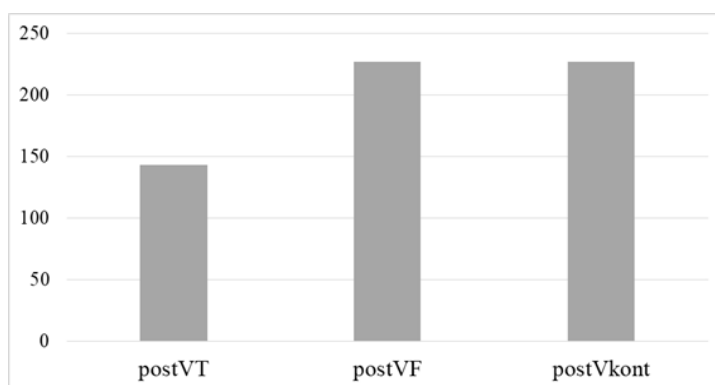
A 4.1.6. fejezetben említett függő változókat a postV-KT-ből nyertük, úgy, hogy az adott KT-ba eső értékek átlagát számoltuk ki kondícióként. Több kísérleti személlyel felvett kísérletek esetében az egyes személyektől származó átlagok átlagait és az egyéb leíró statisztikai mutatókat (pl. szórás, standard hiba) számoljuk ki. A postV-KT-ba eső abszolút értékek mellett informatív lehet, ha arányokat is kiszámolunk. A jelen tanulmányban bemutatott elemzés alkalmával a posztverbális elemre eső értékek arányát számoltuk ki az igei régióban mért értékekhez képest: $\text{postV-KT} / (\text{V-KT} + \text{postV-KT})$. Az arányok vizsgálata azért hasznos, mert így képet kaphatunk arról, hogy a számunkra érdekes, kritikus régiót megelőző, tehát hibát még nem tartalmazó régióhoz képest hogyan alakulnak kritikus régióban mért értékek. Ezek jelentőségére az egyes mutatók tárgyalásakor és a diszkusszióban még kitérünk.

A jelen tanulmányban közölt adatokkal kapcsolatban fontos kiemelni, hogy mivel egyetlen kísérleti személytől származnak, ezeken az adatokon statisztikai

elemzés nem végezhető, és a kapott értékek alapján nem lehet általános érvényű következtetéseket levonni.

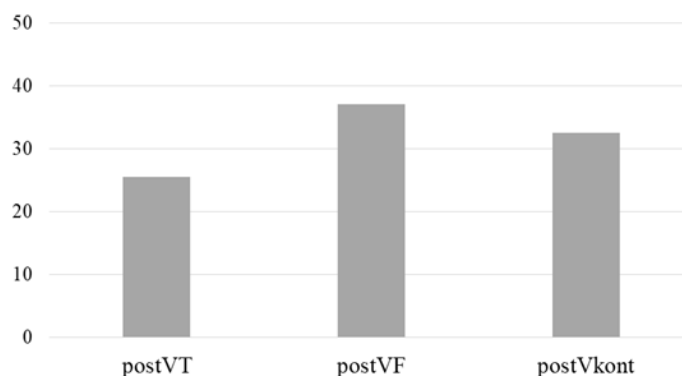
Az első áthaladás időtartamát az egyes kondíciókban a 4. ábra mutatja be. Látható, hogy míg a postVT-kondícióban a postV-KT-ban a tekintet viszonylag kevés ideig tartózkodott (143,2 ms), addig a postVF-kondícióban és a postVkont-kondícióban ennél jóval több ideig (rendre 226,7 ms és 226,5 ms). A postVT-kondícióban tehát a vizsgálati személy gyorsan „áthaladt” a kritikus, posztverbális elem a másik két kondícióhoz képest.

4. ábra: A postV-KT-ban mért első áthaladás átlagos időtartamai az egyes kondíciókban (ms).

Az arányokat vizsgálva (l. 5. ábra) hasonló tendenciákat látunk: a postVT-kondícióban a postV-KT-ra eső első áthaladás időinek aránya 25,5%, mely a postVF-kondícióban 37,1%, a postVkont-kondícióban pedig 32,6% volt.

5. ábra: A postV-KT-kra eső első áthaladás aránya a V-KT-khoz viszonyítva (%). A jobb láthatóság érdekében az y-tengely 50%-ig tart.

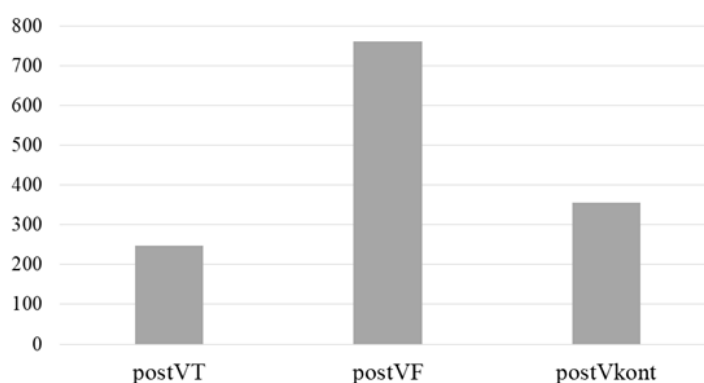

Érdekes megfigyelés, hogy az arányok értékei mindhárom kondícióban 50% alatt maradtak, tehát a vizsgálati személy tekintete kondíciótól függetlenül több időt töltött az első áthaladás alkalmával az igei régió, mint a posztverbális régió.

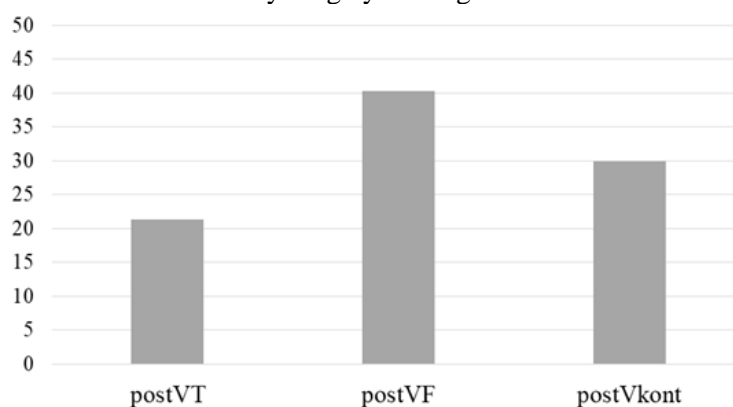
Az összesített nézési idő átlagait a 6. ábra szemlélteti. E mutató esetében érdekes tendencia bontakozott ki: míg a postVT- és postVkont-kondícióban viszonylag alacsony értékeket mértünk (rendre 247,2 ms és 356,0 ms), addig a postVF-kondíció esetében ez az érték igen magas volt (761,0 ms).

6. ábra: Az összesített nézési idők átlagai az egyes kondíciókban (ms).

Az összesített nézési idők arányai esetében (l. 7. ábra) megmarad a tendencia (postVT: 21,3%, postVF: 40,2%, postVkont: 29,8%).

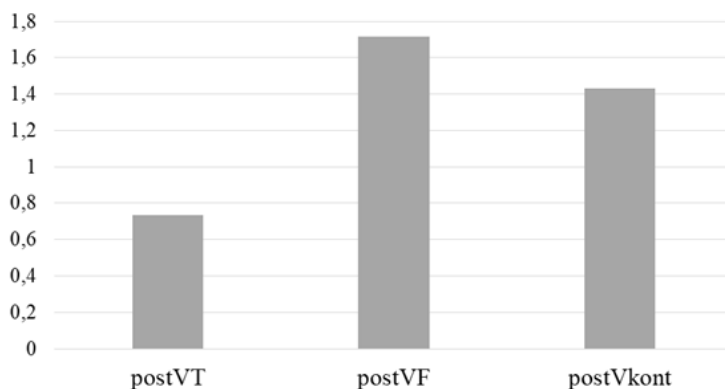
7. ábra: A postV-KT-ra eső összesített nézési idők arányai a V-KT-ra eső összesített nézési idők arányában (%). A jobb láthatóság érdekében az y-tengely 50%-ig tart.

Érdekes, hogy az arányok e mutató esetében sem érik el az 50%-ot, vagyis a kísérleti személy tekintete összességében is mindhárom kondícióban többet időzött az igei régió, mint a posztverbális régió.

A fenti megfigyelés nem feltétlenül meglepő, ha megvizsgáljuk a regressziós szakkádok átlagos számát (l. 8. ábra). Itt azt látjuk ugyanis, hogy a postVF kondícióban ez az érték is (1,71) meghaladta a postVT- és a postVkont-kondícióban mért értékeket (rendre 0,73 és 1,42). A postVF esetében mért kiugró összesített nézési idő valószínűleg az azonos kondícióban mért regressziók nagy számával magyarázható: a vizsgálati személy tekintete többször visszatért a postVF-kondíció postV-KT-jába, így az összesített nézési idők megnöttek. Mivel az első áthaladás idejében a postVT- és postVF-kondíciók közötti különbség kevésbé markánsan jelenik meg, az összesített nézési idő kiugró értéke minden bizonnyal a regressziók nagyobb számának tudható be. Érdekes megfigyelés továbbá, hogy a regressziók átlagos száma a postVT-kondícióban 1 alatt marad, míg a postVF- és postVkont-kondícióban jóval 1 fölött van. Ez az eredmény azt mutatja, hogy az előbbi kondíció esetében voltak bemutatások, ahol a posztverbális régióban egyáltalán nem mértünk regressziós szakkádot (összesen 7 bemutatás volt ilyen (46,6%)). Ezzel szemben a postVF- és postVkont-kondíciók esetében az ilyen bemutatások száma csekély volt (rendre 1 (6,6%) és 2 (13,3%)), tehát az adott kondíciókba tartozó bemutatások esetében a vizsgálati személy szinte kivétel nélkül újraolvasta a poszt-V KT-ban található elemet.

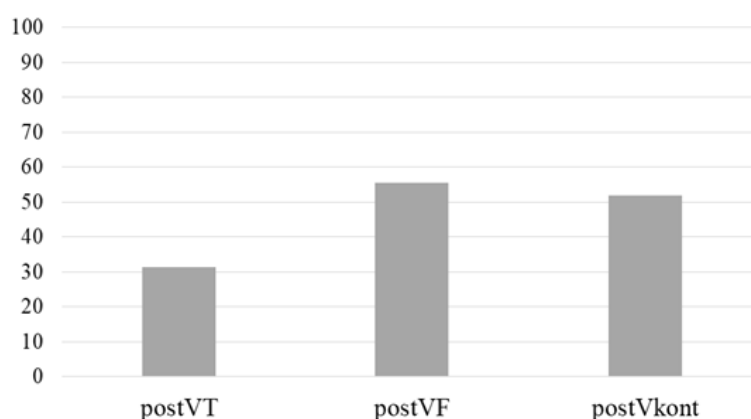
8. ábra: A postV-KT-ba eső regressziós szakkádok átlagos száma.

A postV-KT-ba eső regressziós szakkádok arányát a 9. ábra szemlélteti. Jól látható módon a 8. ábrán megmutatott tendencia megőrződött. A postVT-kondícióban az arány 31,4%, a postVF-kondícióban 55,4%, a postVkont-kondícióban pedig 51,9%. A tendencia ilyen mértékű egyezése azt is mutatja, hogy míg a posztverbális régióban a regressziós szakkádok gyakorisága a predikcióknak megfele-

lően alakult, addig az igei régióra eső regressziós szakkádok száma viszonylag konstans volt, vagyis az egyes kondíciókban az igei részt átlagosan egyforma gyakorisággal olvasta újra a kísérleti személy (postVT: 1,2; postVF: 1,2; postVkont: 1,0). Tehát a grammatikus postVT, az agrammatikusnak feltételezett postVF, és a biztosan agrammatikus postVkont mondatok olvasási mintázatai az igei és posztverbális régióban a regressziós szakkádok tekintetében csak a posztverbális elem esetében mutattak különbséget, az igei régióban nem.

9. ábra: A postV-KT-ba eső regressziós szakkádok arányai a V-KT-ba eső szakkádok számaihoz viszonyítva (%).

4.3. Diskusszió

Mindenekelőtt fontos itt is hangsúlyoznunk, hogy kísérletünk egyben próbavizsgálat, amelyben egyetlen kísérleti személytől származó adatokat rögzítettünk és dolgoztunk fel. Ebből következik, hogy a jelen tanulmányban közölt adatokból nem lehet általános, a 4.1.2. alfejezetben megfogalmazott hipotézisekkel kapcsolatos érvényes következtetésre jutni. A vizsgált függő változók mindazonáltal a 4.1.6. alfejezetben leírt predikcióknak megfelelően alakultak: a postVF-kondícióban mért adatok mind a korai, mind pedig a késői mutatók tekintetében a feldolgozási folyamat nehézségeiről árulkodnak. Ezenfelül, Rayner és Frazier (1982) láncszem-hipotézisét alapul véve, amely azt mondja ki, hogy a regressziós szakkádok a hiba helyének a detektálását is mutatják, elmondhatjuk, hogy az adott mutató postV-KT-ra kiszámított arányai arra utalnak, hogy a vizsgálati személy a hiba helyét ebben a régióban észlelte. Ha egy nagyobb mintával felvett kísérlet eredményei is hasonló tendenciákat mutatnának, akkor ezek az adatok már alátámaszthatnák a 4.1.2. alfejezetben megfogalmazott hipotéziseinket. Röviden összefoglalva azonban a fenti eredményeket, ezek azt sugallják,

hogy az ige utáni fókusz tartalmazó mondatok feldolgozásához valószínűleg nagyobb mentális erőforrás-ráfordítás szükséges.

A kísérlet eredményeivel kapcsolatban két érdekes megfigyelést érdemes kiemelni. Egyrészt a postVkont-kondícióban, tehát a biztosan agrammatikus mondatok esetében a vizsgálati személy a posztverbális elemet összességében jóval rövidebb ideig olvasta, mint az agrammatikusnak feltételezett posztverbális fókusz. Erre a megfigyelésre egy spekulatív jellegű magyarázattal tudunk szolgálni. Elképzelhető, hogy a kontroll-kondícióban a nyelvtan szempontjából egyértelműen rossz, vagy az információszerkezet szempontjából nem értelmezhető, nem integrálható elemet a kísérleti személy meg sem próbálta integrálni a reprezentációjába, míg a posztverbális fókusz esetében végbement a feldolgozás. Ez utóbbi mondatok esetében ugyanis a posztverbális elem a kontextus szempontjából az információs szerkezet szintjén koherensen illeszkedett a szövegbe, pusztán az adott információs szerkezeti szerep szórendi jelölése, azaz az adott elem igehez képesti elhelyezkedése nem volt ezzel összhangban. A megnövekedett összesített nézési időt tehát az információs szerkezet szintjén elvégzett elemzés érdekében tett erőfeszítés okozta a postVF-kondícióban. A postVkont-kondícióban valószínűleg az ilyen jellegű elemzés hiánya okozhatta az alacsony összesített nézési idő értékeket.

Másrészt érdekes megfigyelés, hogy kondíciótól függetlenül mind az első áthaladás átlagos időtartama, mind pedig az összesített nézési idő tekintetében az igei régió magasabb értékeket mértünk, mint a posztverbális régió (erre az arányosított mutatókból lehet következtetni, l. 4.2. alfejezet). Más szóval a kísérleti személy az első áthaladáskor többet időzött a tekintetével az igrén, mint a posztverbális elemnél függetlenül, hogy az ige mögött grammatikus vagy agrammatikus elem áll-e. Ugyanez érvényes az összesített nézési időkre is: a vizsgálati személy tekintete összességében több időt töltött az igei régió, mint a posztverbális régió. Az igré eső nézési idők arányára azonban nincs magyarázatunk.²⁵ Az előző bekezdésben említett nézési idők tendenciáit, valamint az igré eső fixációk nagy számának okait további vizsgálatok keretein belül lehetne feltárni.

4.4. Limitációk, további megfontolások

Az egyik fontos tanulság, hogy kísérletünk anyagát érdemes úgy elkészíteni, hogy az úgynevezett spillover hatást is mérni tudjuk. A spillover jelensége nem más, mint amikor a hiba detektálásának vagy a feldolgozás nehézségének a jelei az azt okozó régió után néhány szóval következnek. A jelenség hátterében az áll,

---

²⁵ A szerzőknek jelenleg nincs tudomása olyan kutatásról, amelyik szórendtől és egyéb tényezőktől függetlenül vizsgálta volna az igei szakasz feldolgozásának idejét a többi mondatrészhez képest. A jelen kutatás szempontjából az ilyen eredményeknek nagy jelentősége lenne.

hogyan a tekintet fókuszja és a figyelem fókuszja nem minden esetben esik egybe; az utóbbi követheti az előbbit. Ahhoz, hogy a feldolgozás nehézségeit a kritikus régiók utáni szakaszokban is mérni lehessen, a kritikus mondatokat gyakran a vizsgálat szempontjából irreleváns nyelvi anyaggal (pl. szabad határozók) egészítik ki. Mivel a hanti nyelv esetében legfeljebb csak egy elem állhat posztverbálisan,²⁶ a spillover hatás mérésére további posztverbális elemek használata helyett a tagmondatok elhelyezését érdemes talán megváltoztatni. A jelen vizsgálatban ugyanis a legtöbb tagmondat új sorban kezdődött. Ezzel szemben, ha soronként két (tag)mondatot mutatunk be úgy, hogy a kritikus mondat mindig az első legyen az adott sorban, akkor az azt követő mondat elején valószínűleg mérni lehet a spillover hatást. Egy ilyen elrendezés lehetővé tenné a spillover hatások elemzését is, mely a jelen kutatásban vizsgált kérdés kifinomultabb vizsgálatát tenné lehetővé.

Egy további érv mellett, hogy a kritikus mondatokkal egy sorban, azokat követően további nyelvi anyag álljon, abban ragadható meg, hogy a regressziós szakkádok kivitelezése egy következő sor elejéről az azt megelőző sor végére nagyobb erőfeszítésbe kerül, mint az ilyen szakkádokat azonos sorokon belül kivitelezni. Elképzelhető, hogy a jelen kutatásban használt elrendezés ilyen módon csökkentette a szóban forgó szakkádtípusok előfordulásának valószínűségét.

Magától értetődő, hogy fontos lenne a kísérletet több adatközlővel megismételni: egy ilyen vizsgálat akkor lehet konkluzív, ha ilyen elemszámú bemutatás (15 item kondíciónként) mellett 10-15 emberrel föl vesszük. Ugyanakkor az is magától értetődő, hogy ez sajnos irreális célkitűzés lenne. Mindenesetre ha ezt nem is helyettesíthetné, de magának a vizsgálati módszernek az érvényességéről képet adhatna, ha ugyanezzel a módszerrel valamilyen magyar mondattani jelenséget is megvizsgálánk, amelynek esetében egyrészt biztosabb a háttértudásunk (saját anyanyelvi kompetenciánknak, illetve az egyes szintaktikai jelenségek jobban ismert voltának köszönhetően), másrészt jóval könnyebb adatközlőket találni. Ha a módszer valóban megbízhatónak tűnne fel, akkor az egy adatközlőtől kapott hanti eredményeket is nagyobb biztonsággal értelmezhetnénk.

Végezetül érdemes még megfontolni egy általánosabb kérdést is. A posztverbális topikok és a posztverbális fókuszok közötti, fent taglalt különbségek nem feltétlenül, vagy nem kizárólag csak arra vezethetők vissza, hogy a posztverbális fókusz nem, vagy kevésbé grammatikus, mint a posztverbális topik. Magyarazatként az is felmerülhet, hogy általában véve egy új információ, egy új szereplő felismerése, szövegbe történő integrálása több erőforrást igényel, mint egy régi, ismert információt hordozó elemé.²⁷ Kontrollkísérletként az is szóba jöhetne,

²⁶ Illetve újabb posztverbális összetevők beszúrásával radikálisan csökkenhet a szerkezet elfogadhatósága.

²⁷ Köszönjük Egedi Barbarának, hogy felhívta erre a szempontra is figyelmünket.

hogy ige előtti ismert, illetve újonnan bevezetett alanyokat vetnénk össze hasonló módszerrel, és aztán összehasonlítanánk a két kísérlet eredményeit.

Ennek a kísérletnek a megtervezése azonban mindenképpen nagy körültekintést igényel. A hanti szintaxisnak ugyanis fontos szabálya, hogy amennyiben az ágens egyben fókusz is, akkor az általában a mondat passzíválásával jár, és az ágens maga lokatívuszragos bővítményként jelenik meg ige előtti fókuszként, nem pedig alanyként a mondat élén. Igaz, a szurguti hanti különbözik abban a Nikolaeva által leírt obdorszkitól, hogy a szurgutiban a passzív mondat lokatívuszragos ágense viszont lehet topik is, azaz megelőzheti szórendileg a nominatívusban megjelenő, alany-szerepű pácienszt, azok a tényezők azonban, amelyek ennek a szerkezetnek a használatát motiválják, még nem kellőképp feltártak. Így tehát nem könnyű egymással ténylegesen összehasonlítható, a kísérlet egyéb követelményeinek is eleget tévő tagmondatokat összeállítani, de a problémafelvetés mindenképpen fontos.

5. Összegzés

Írásunkban először a szakirodalom alapján áttekintettük, hogy az egyes hanti nyelvjárásokban milyen típusú nem-igevégi mondatok fordulhatnak elő, majd részletesebben is bemutattuk a kutatásunk közvetlen előzményeül szolgáló tanulmányokat. Ezeknek tanulságai alapján értelmeztük azokat az eredményeket, amelyeket a jelen kutatás keretében gyűjtött spontán szövegek feldolgozása során kaptuk. Ennek eredménye az volt, hogy a szövegek lekérdezésének jellege, az orosz nyelvre való kódváltás gyakorisága jelentősen meghatározza mind a posztverbális összetevőt tartalmazó mondatok arányát, mind pedig magának az ige mögötti mondatrésznek a tulajdonságait: minél gyakoribb volt egy szövegben a kódváltás oroszra, annál több volt benne a nem-igevégi hanti tagmondat is, és az ige mögötti mondatrészek annál inkább hordoztak új információt, illetve jelenítettek meg VO-alapszórendű nyelvre jellemző szórendi mintát (Aux+V).

Mindezek alapján olyan módszer segítségével próbáltuk meg a nem-igevégi mondatok tulajdonságait tanulmányozni, amely lehetővé teszi a) a kontextuális információkra való támaszkodást (azaz nem izolált mondatok vizsgálatát, s így a régi – új információ egyértelmű megkülönböztetését); b) a normatuda torzító hatásának kiküszöbölését. A tágabb hipotézisünk az volt, hogy a posztverbális fókusz sérti a hanti szintaxis szabályait, míg a posztverbális topik a hanti SOV alapszórendből levezethető, funkcionálisan motivált elrendezés, még ha ritka is. Szűkebb hipotézisként pedig azt fogalmaztuk meg, hogy mindez abban tükröződik, hogy a posztverbális fókusz tartalmazó mondatok feldolgozása jelentősebb mentális erőforrást igényel, mint a posztverbális topikot tartalmazó mondatoké. A kísérlet szempontjai szerint összeállított vizsgálati szövegek lekérdezése szemmozgáskövetéses vizsgálattal történt, mely a feldolgozott mutatók segítségével rávilágít a beszélőben zajló feldolgozási folyamatokra. Mivel kísérletünk

több szempontból is korlátozott (egyetlen adatközlővel tudunk csak dolgozni, és – tudomásunk szerint – ilyen típusú problémát elsőként vizsgáltunk szemmozgáskövetés segítségével), csak a szűkebb érvényű hipotézis igazolását tekinthetjük biztosabb eredménynek, de úgy véljük, ez azért valószínűsíthető, hogy a tágabb érvényű hipotézis is helytálló. A biztosabb igazoláshoz a vizsgálat több adatközlővel történő megismétlése vezethetne, ez azonban sajnos olyan súlyos anyagi és egyéb erőforrásbeli akadályokba ütközne, hogy nem is tekinthető reálisan hosszú távú célkitűzésnek. Feltehetően kivitelezhetőbb megoldás lenne magának a vizsgálati módszernek a validálására az, hogy egy változóban lévő magyar mondattani jelenséget tanulmányoznánk hasonló módon, vagy az, hogy a hanti kísérletben megnövelnénk a kritikus kondícióban lévő elemek számát (és az adatközlő kímélése érdekében több ülés során történne maga a kísérlet).

A különféle vizsgálati módszerek kombinálása (korpuszvizsgálat, különböző típusú beszélt nyelvi szövegek összehasonlító elemzése, kérdőíves lekérdezés, szemmozgáskövetés) szintén segíthet abban, hogy a kevés adatközlő ellenére is megbízhatóbb eredményekhez juthassunk a vizsgált kérdéssel kapcsolatban. A cikkünkben bemutatott, különféle jellegzetességeket mutató spontán nyelvi beszélt szövegek összehasonlítása azoknak kis terjedelme ellenére is igazolni látszik Asztalos és mtsai (2017) feltételezését: a klasszikus SOV > SVO szórendi változásról sokkal árnyaltabb kép nyerhető, ha figyelembe vesszük a mondatrészek diskurzus-pragmatikai szerepét is. Amíg egyértelműen felismerhető a posztverbális összetevőkre közösen jellemző információs szerkezeti szerep (jelen esetben: háttérbe helyezett régi információ), addig feltehetően a nyelvelsajátítók is képesek az ilyen mondatokat az SOV szórendből levezetett, azzal kompatibilis struktúráként értelmezni. Ha azonban kontaktushatásra fellazulnak a szabályok, és másféle információs szerkezeti szerepű összetevők is megjelennek az ige mögött, azok abban az irányban befolyásolhatják a nyelvelsajátítót, hogy immár a nem-igevégű szórendet tekintsék alapszórendnek, ezzel előremozdítva az SOV > SVO változást.

A morfológiai címkék jegyzéke

abl	ablatívusz
acc	tárgyeset
appr	approximatívusz
coll	kollektívusz
dim	kicsinyítő képző
com/instr	komitatívusz-instrumentálisz
conv	határozói igenév
du	duális
inf	főnévi igenév

ins/fin	instruktívusz-finálisz
loc	lokatívusz
pass	passzív
prs	jelen idő
pst	múlt idő
ptcp	melléknévi igenév
sg	egyes szám
tr	transzlatívusz
<	tárgyas ragozás esetén: tárgy száma<alany száma és személye

Irodalom

- Asztalos Erika – Gugán Katalin – Mus Nikolett (2017), Uráli VX szórend: nyenyec, hanti és udmurt mondatszerkezeti változatok. In: É Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és diakrónia 3. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK; Szt. István Társulat, Budapest; Piliscsaba.* 30–62.
- Boland, J. (2004), Linking eye movements to sentence comprehension in reading and listening. In Carreiras, M., – Clifton, C. (eds), *The on-line study of sentence comprehension: Eyetracking, ERP, & beyond.* Psychology Press.
- Britt, M. A., – Perfetti, C. A. – Garrod, S. – Rayner, K. (1992), Parsing in discourse: Context effects and their limits. *Journal of Memory and Language* 31: 293–314.
- Clifton Jr, C. – Staub, A. (2011), Syntactic influences on eye movements during reading. In Liversedge, S. – Gilchrist, I. – Everling, S. (eds): 895–909.
- Csepregi Márta (1998), *Szurguti osztják chrestomathia.* JATE Finnugor Tanszék, Szeged.
- Csepregi Márta (2003), Szurguti osztják szövegek a múlt század elejéről. *NyK* 100: 364–370.
- Csepregi Márta (2018), Cseppben a tenger. Esettanulmány a szurguti hanti nyelvi helyzetről. In: Csepregi Márta – Salánki Zsuzsa (szerk.), *A többnyelvűség dinamikája.* Budapesti Finnugor Füzetek 23. Eötvös Kiadó, Budapest. 13–32.
- Deme Andrea – Gugán Katalin – Sass Bálint – Mády Katalin (2017), Towards capturing implicit innovative language attitude using an auditory Implicit Association Test. *Finno-Ugric Languages and Linguistics* 6: 3–40.
- Filchenko, Andrey (2010), *Aspects of the grammar of Eastern Khanty.* Tomsk State Pedagogical University, Tomsk.
- Filik, R. – Paterson, K. B. – Liversedge, S. P. (2004), Processing doubly quantified sentences: Evidence from eye movements. *Psychonomic Bulletin & Review* 11: 953–959.
- Frazier, L. – Rayner, K. (1982), Making and correcting errors during sentence comprehension: Eye movements in the analysis of structurally ambiguous sentences. *Cognitive psychology* 14.2: 178–210.

- Gugán Katalin – Sipos Mária (2017), Ige mögötti mondatrészek régi hanti szövegekben. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.* 77–94.
- Honti László (1986), *Chrestomathia Ostiatica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Ibbotson, M. R. – Crowder, N. A. – Cloherty S. L. – Price, N. S. – Mustari, M. J. (2008), Saccadic modulation of neural responses: Possible roles in saccadic suppression, enhancement, and time compression. *Journal of Neuroscience* 28.43: 10952–10960.
- Káldi, T. (2016), A szemmozgáskövetés szerepe a nyelvi megértés mentális folyamatának vizsgálatában. *Magyar Tudomány* 177: 781–789.
- Liversedge, S. – Gilchrist, I. – Everling, S. (eds) (2011), *The Oxford handbook of eye movements*. Oxford University Press, Oxford.
- Maurer, G. – Melinger, A. – Koenig, J.-P. – Bienvenue, B. (2002), When is schematic participant information encoded? Evidence from eye-monitoring. *Journal of Memory and Language* 47: 386–406.
- Mus Nikolett (2017), *VX word order patterns in an (S)OV language: A case study of Tundra Nenets*. Kézirat.
- Nikolaeva, Irina (1999), *Ostyak*. Languages of the World/Materials 305. Lincom Europa, München.
- Paasonen, Heikki – Vértes, Edith (2001), *H. Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan*. MSFOu. 240. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- Pesikova, A. S. – Volkova, A. N. (2010), *Kniga dlja čtenija (surgutskij dialekt)*. 4. klass. Hanti-Manszijszk.
- Politzer-Ahles, S. – Husband, E. M. (2018), Eye movement evidence for context-sensitive derivation of scalar inferences. *Collabra: Psychology* 4.1: 3. DOI: <http://doi.org/10.1525/collabra.100>.
- Rayner, K. – Liversedge, P. (2011), Linguistic and cognitive influences on eye movements during reading. In: Liversedge, S. – Gilchrist, I. – Everling, S. (eds), 751–766.
- Rinck, M. – Gamez, E. – Diaz, J. M. – de Vega, M. (2003), The processing of temporal information: Evidence from eye movements. *Memory & Cognition* 31: 77–86.
- Schmidt Éva (2008), *Északi osztják nyelvtani jegyzet (serkáli nyelvjárás)*. In: Fejes László (szerk.), *Serkáli osztják chrestomathia*. Schmidt Éva Könyvtár 3. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 13–75.
- Schön Zsófia (2018), *A nyersanyag lehetőségei – szurguti hanti nyelvjárás és standard*. Kézirat. (Előadásként elhangzott 2018. június 28-án az MTA Nyelvtudományi Intézetében.)
- Simpson, Andrew – Choudhury, Arunima (2015), The nonuniform syntax of postverbal elements in SOV languages: Hindi, Bangla, and the Rightward Scrambling debate. *Linguistic Inquiry* 46: 533–551.
- Sipos Mária (2017), *Szórend egyazon hanti beszélő különböző szövegeiben*. FUD 24: 179–196.
- Thomason, Sarah Grey – Kaufman, Terrence (1988), *Language contact, creolization, and genetic linguistics*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford.
- Vitu, Françoise (2011), On the role of visual and oculomotor processes in reading. In: Liversedge, S. – Gilchrist, I. – Everling, S. (eds), 732–749.

SIPŐCZ KATALIN

A terepmunka hozadéka 1.

The present study shows such cases when working with informants revealed important data which were inaccessible only from the written sources. The new data concern the negation of the possessive, and the negative use of the particule *xuñ* in Mansi.

Keywords: Mansi, fieldwork, possession, negation

Kulcsszavak: manysi, terepmunka, birtoklás, tagadás

1. Bevezetés¹

Jelen írásom célja annak bemutatása, hogy a manysi tagadásra irányuló kutatásaimat milyen módon és milyen mértékben gazdagították az anyanyelvi adatközlőtől kapott adatok. Hogy vizsgálataimnak miért éppen ezt az aspektusát emelem ki, annak az az oka, hogy az írásom alapjául szolgáló előadás a Schmidt Éva születésének 70. évfordulójára rendezett emlékkonferenciára készült. Schmidt Éva az obi-ugor nyelvi és néprajzi kutatások legfőbb és legelkötelezettebb terepmunkása volt, aki az obi-ugor nyelvek és kultúrák, valamint a szakirodalmak széleskörű ismeretének birtokában is különleges hangsúlyt helyezett „terepen” szerzett adatainak, információinak kezelésére és közlésére. A terepmunkás eredményeket középpontba állító előadásommal Schmidt Éva munkássága előtt kívántam tisztelni.

Természetesen minden fajta terepmunka gazdagítja a csak írásbeli forrásokra épülő anyagokat, írásomban azonban olyan esetekről lesz szó, amikor az anyanyelvi beszélő olyan információt adott, amelyet az írott forrásaimból nem adatoltam, és a manysi tagadásról kialakított képet alapvető, lényegi módon egészítette ki (például újfajta tagadó elemmel vagy szerkezettel). Az ilyen esetek okai többfélék lehetnek. Egyrészt lehetnek ezek az adatok olyan új innovációk, melyek az írott forrásokban még nem jelentek meg, másrészt lehetnek olyan korábban is létezett nyelvi formák, melyek valamilyen okból nem kerültek lejegyzésre. Továbbá az is lehetséges, hogy lejegyezték őket, de ritkák, s ebből adódóan elkerülik a kutató figyelmét. A bemutatott példában igyekszem ezekre a körülményekre is kitérni.

---

¹ Jelen írás a 2018. június 28-án, az MTA Nyelvtudományi Intézetében tartott Emlékezés Schmidt Éva születésének 70. évfordulóján c. konferencián hangzott el. A konferencián Bíró Bernadettel közösen tartott előadásunkat írásban külön, két tanulmányban közöljük. (Vö. Bíró 2018.)

Írásomban a továbbiakban a manysi tagadó eszközök és főbb használatuk rövid – csupán táblázatos – ismertetése után (2.) a birtoklás tagadásával foglalkozom részletesebben (2.1.), s emellett röviden kitérek a *xuŋ* ’hogyan’ partikula tagadó értelmű használatára (2.2.). A manysi informátortól kapott nyelvi adatok tehát ezeken a részterületeken gazdagították alapvető új ismeretekkel a manysi tagadásról főképpen írott forrásokból kialakított képet.

2. Tagadás a manysiban

A manysi tagadásra irányuló vizsgálataim a *Negation in Uralic Languages* c. projekt keretében történtek. A projekt, melynek kutatási eredményeit a hasonló című tanulmánykötet tartalmazza (vö. Miestamo – Tamm – Wagner-Nagy 2015), az uráli nyelvek tagadásának sok szempontú, főképpen tipológiai megközelítésű leírására irányult. A kötet egységes kérdőíven alapul, melynek köszönhetően minden uráli nyelvben ugyanazon morfoszintaktikai és szintaktikai szempontokat alapul véve elemzik a szerzők az adott nyelvben a standard és nem standard tagadás megvalósulását.

Kutatásomhoz (Sipőcz 2015) az adataim több forrásból származtak: egyrészt a 20. század eleji folklórszövegekből és a többnyire ezeken alapuló különféle tanulmányokból (VNGy I–IV; Munkácsi 1894; Kálmán 1976; K. Sal 1951, 1954–55; Honti 1997), manysi nyelvkönyvekből (Balandin 1960; Rombandeeva 1979; Skribnik – Afanasyeva 2007) és az elmúlt 2–3 évtized újabb szövegközléseiből (Dinislamova 2007, 2008), újságcikkekből (LS), valamint anyanyelvi informátortól. Főleg a folklórszövegeket figyelembe véve, meglehetősen sok változatot találtam a különféle tagadó szerkezetekre, de a főbb tendenciák, a legjellemzőbb szerkesztéstípusok világosan kirajzolódtak. Annál egyértelműbbnek mutatkozott a kép, minél inkább az újabb forrásanyagokra támaszkodtam, hiszen a folklórszövegek típusukból adódóan sok kérdést vetnek fel és hagynak válasz nélkül. Az elkészült tanulmány törekedett a standard és nem standard tagadás esetében is a legáltalánosabb használatú, leggyakoribb szerkezeteket bemutatni.

A kutatás során egy anyanyelvi adatközlővel volt lehetőségem gyűjtésre, ez Szegeden történt. Informátorom középkorú nő volt, aki az északi manysi nyelvjárás szoszvai változatát beszéli, és a kis számú manysi beszélők zöméhez hasonlóan orosz–manysi kétnyelvű. Az adatok lekérdezése kérdőív segítségével történt. A kérdőív tartalmazott manysi–orosz és orosz–manysi fordítást, grammatikalitási megítélésre vonatkozó feladatokat, és természetesen az írott forrásokból gyűjtött anyagaimhoz kapcsolódóan is rákérdeztem bizonyos használatokra, ellenőriztem az azokkal kapcsolatos megállapításaimat. Az interjúzás nyelve főképpen orosz volt. A kérdőívem a projekt szempontjaihoz volt igazítva (Miestamo – Tamm – Wagner-Nagy 2015: 33–41), hiszen a projektben azonos szempontrendszer alapján kerültek feldolgozásra az egyes nyelvek adatai.

Az alábbi táblázat összesítve mutatja a manysi nyelv tagadó eszközeit, azok legfőbb használatát is feltüntetve. (Ezek részletes bemutatását l. Sipőcz 2015.)

1. táblázat: A manysi tagadó elemek és funkciójuk.

Tagadó elem	Funkció	Példa
<i>at</i>	standard tagadás a birtoklásige tagadása	<i>am at totēyam</i> 'nem hozom' <i>taw kol at ōńsi</i> 'neki nincs háza'
<i>ul</i>	imperatív tagadás	<i>ul toten!</i> 'ne hozz!'
<i>ā'im</i>	tagadó létige (egzisztenciális tagadás és lokatív tagadás)	<i>pāsant nēpak ā'im</i> 'Az asztalon nincs könyv.' <i>nēpak pāsant ā'im</i> 'A könyv nincs az asztalon.'
<i>ā'i</i>	névszói állítmány tagadása negatív válasz	<i>taw nōtne ā'i</i> 'ő nem szép' <i>Mineyan, a-a? Ā'i, am at mineyam.</i> 'Mész?' 'Nem, nem megyek.'
<i>-tal</i>	birtoklás tagadása nem-finit mellékmondat tagadása	<i>taw kotal</i> 'nincs háza' <i>kāte ūstal xum</i> 'az ember, akinek nem fárad el a keze'
<i>xuń</i>	emfatikus tagadás	<i>Taw nōtne xuń.</i> 'ő nem szép' (kb.: ő hogy lenne szép)

2.1. A birtoklás tagadása

A birtoklás tagadása (*Nekem nincs macskám.*) a nem-standard tagadás² körébe tartozik az egzisztenciális (*A szobában nincs macska.*) és a lokatív tagadással (*A macska nincs a szobában.*), valamint a névszói állítmány tagadásával együtt (*A macska nem szép.*). Tipológiai szempontból ezek összefüggést mutathatnak egymás között, valamint a standard tagadással (tehát az igei állítmány tagadásával) abban a tekintetben, hogy mi a tagadás eszköze a kifejezésben.

A manysi (és a hanti is) jól ismert abból a szempontból, hogy az uráli nyelvek zömével ellentétben birtoklásigével rendelkezik, azaz a birtoklás egy tranzitív igés szerkezettel fejeződik ki, tagadása ily módon a standard tagadással mutat egyezést:

- (1) *Am nōtne āyi ōńs-ēyam.*³
én szép lány birtokol-1SG
'Szép lányom van.'

² Standard tagadásnak azt a tagadási módot tartjuk, mellyel egy nyelv a kijelentő módú, igei állítmányt tartalmazó főmondatot tagadja (Miestamo 2013).

³ Az írásban szereplő nyelvi példák az anyanyelvi adatközlőtől származnak, és ezt külön nem jelzem. Az ettől eltérő néhány manysi példa esetében a forrást mindig feltüntettem.

- (2) *Am nōtne āyi at ōhs-ēyəm.*
 én szép lány NEG birtokol-1SG
 'Nincs szép lányom.'

A szakirodalom megerősíti, hogy az obi-ugor nyelvekben ez a birtoklás fő típusa, de emellett több szerkesztésmódot is említ a birtoklásmondat kifejezésére (Honti 2007; Wagner-Nagy 2011: 246–250). Honti (2007) a nominatív és lokatív szerkezeteket említi, főképpen a folklórszövegre alapozva: „Az obi-ugor nyelvekben a gyakoribb birtoklásigés szerkezet mellett előfordul a létigés szerkezet is, amelyben a birtokos, ha ki van téve, vagy nominativusban van, vagy névutós szerkezettel van kifejezve, ill. az osztjákban locativusragot is kaphat a birtokos...” (Honti 2007: 12); „A vogulból ismert néhány olyan adat, amelyekben a birtokost dativus-lativus jelöli...” (uo. 13) Az alábbiakban összegzi a létigés birtoklásmondatokat a mandsiban és a hantiban:

osztj. Nomen-Ø/Loc/Postp + Nomen- Ø /Px + Verbum/ParticulaNeg
 vog. Nomen- Ø /Dat/Postp + Nomen- Ø /Px + (Verbum/) ParticulaNeg

Saját adatgyűjtésem alapján úgy látom, hogy a nominatív szerkezet az északi mandsi nyelvjárásban ritka, a déli mandsiban viszont gyakoribb:

- (3) déli mandsi
nājār pūw-í ōl-es
 fejedelem fiú-3SG van-PST.3SG
 'a fejedelemnek volt egy fia' (WV 3: 156)

- (4) déli mandsi
Ux níw-āmp-ān āl, ux níw-mišāk-ān āl.
 egy nő-kutya-SG.3DU van.3SG egy nő-macska-SG.3DU van.3SG
 'Egy nőtény kutyájuk és egy nőtény macskájuk volt.' (VNGy IV: 351)

Ennek tagadása az „elvárt” módon történik, azaz megegyezik az egzisztenciális tagadással:

- (5) *Tīni-khār-ān ikēm-ijēt.*
 étel-dolog-SG.3DU NEG.Ex-PL
 'Ennivalójuk nincs.' (VNGy IV: 351)

A lokatív szerkezetre Honti névutós (6) és dativuszragos (7) folklórszövegbeli példákat említi. Csepregi és Riese azonban e szerkezeteket csak történeti szempontból tartják számon (Csepregi 2012: 42; Riese 1990: 178). Saját gyűjtésem megerősíti, hogy ezek a szerkezetek a folklórszövegekben is ritkák, továbbá esetükben az orosz hatást sem zárhatjuk ki, vö. or. *у меня есть / у меня нет* 'nekem van/nincs'; *мне жаль* 'sajnálom'. Például:

(6) északi manysi

taw pālt-e nomt mośśa

ő nála-3SG ész kevés

'kevés esze van' [tkp. nála kevés ész van]

(Honti 2007: 13)

(7) *naḡən at ke sal*

te.DAT NEG COND sajnálat

'ha nem sajnálod' [tkp. ha neked nincs sajnálatod]

(Honti 2007: 13)

Északi manysi adatközlőm ilyen szerkezeteket nem használt a kérdőíves lekérdezés során, s arra a kérdésre, hogy elfogadhatóak-e számára, a következőképpen nyilatkozott: a névutós kifejezés csak lokatív jelentéssel rendelkezhet, s szórendi megkötése van (9), nem megfelelő szórenddel agrammatikusnak ítélte (8). A datívuszos szerkezetet nem tartotta elfogadhatónak (10), tehát egyik létigés mondatnak sem tulajdonított birtoklás jelentést, a létige az alany jelenlétét/létezését jelentette számára (9, 11).

(8) vö. (6)

**Am palt-əm sāli ōl-i.*

én nála-1SG rénszarvas van-3SG

(nem elfogadható)

(9) vö. (6)

Sāli am palt-əm ōl-i.

rénszarvas én PP-1SG van-3SG

'A rénszarvas velem/nálam van.'

(10) vö. (7)

**Anəmn sāli ōl-i.*

én.DAT rénszarvas van-3SG

(nem elfogadható)

(11) vö. (3–4)

Sāli-m ōl-i.

rénszarvas-1SG van-3SG

'A rénszarvasom él.'

Viszont a lekérdezés eredményezett egy olyan típusú birtoklásmondat-szerkesztést, amely az írott forrásokból gyűjtött adataim között nem szerepelt. E szerkezetben a melléknévképzővel ellátott birtok jelenik meg a birtoklásmondat állítmányaként:

- (12) *Māńsi xum sāl-əŋ.*
 manyisi férfi rénszarvas-POSS
 'A manyisi férfinak rénszarvasa van.' (tkp. A manyisi férfi rénszarvasos.)
- (13) *Am nōtne āyi-n.*
 én szép lány-POSS
 'Szép lányom van.'
- (14) *Am āt'a-m kāsaj-ən ōl-əs.*
 én apa-1SG kés-POSS van-PST.3SG
 'Az apámnak volt egy kése.'

A birtoklás tipológiai szakirodalma is említi az ilyen típusú szerkesztésmódot *adjectivization* névvel, vö.: „In some linguistic areas, we find possessive constructions in which the possessed NP is construed as the predicate (or part of the predicate) and treated in the same way as predicative adjectives are treated” (Stassen 2008).

Hogy nem az informátorom egyéni sajátossága volt ez, megerősíti az a tény, hogy Skribnik és Afanasyeva 2007-es manyisi nyelvkönyve is említi ezt a szerkezetet a birtoklás kifejezésére. (Más manyisi nyelvtanokban erre nem találhatunk utalást.) E nyelvkönyv a tranzitív igés birtokos szerkezettel szemben szemantikailag jelöltnek tünteti fel, mivel jelentését tekintve egyfajta 'bővelkedik valamiben' értelmű (vö. 15) (Skribnik – Afanasyeva 2007/1: 65). Az informátor adatai azonban nem utalnak ilyen jelentéstartalomra (vö.: 'kése van', 'szép lánya van').

- (15) *Māńsi xum sāl-əŋ.*
 manyisi férfi rénszarvas-POSS
 'A manyisi férfinak sok rénszarvasa van.' (uo.)

E manyisi szerkezetek tagadásánál logikus elvárásunk lenne, hogy a névszói állítmány tagadásával azonos módon alakuljon, azaz az *ā'i* tagadó elem jelenjen meg a tagadó mondatban (16). A birtoklás tagadása azonban szuffixális, a birtokszóhoz kapcsolódó *-tal* fosztóképzőt használta az adatközlő következetesen a névszói állítmányos birtoklásmondatok tagadására (17–19).

- (16) *Am rūs ā'i, am mańsi.*
 én orosz NEG én manyisi
 'Én nem orosz vagyok, hanem manyisi.'
- (17) *Mańsi xum sāl-i-tāl*
 manyisi férfi rénszarvas-CAR
 'A manyisi férfinak nincs rénszarvasa.'

(18) *Am nōtne āyi-tāl.*
 én szép lány-CAR
 'Nincs szép lányom.'

(19) *Am ā'a-m kāsaj-tāl.*
 én apa-1SG kés-CAR
 'Az apámnak nincs kése.'

Az adatközlő adataiban arra is volt példa, hogy a fosztóképző a birtokszó birtokos személyragos alakjához járult (21, vö. 20). Ez akár egyfajta degrammatikalizációként is értelmezhető, a szuffixumnak a tagadószó irányába való elmozdulását mutatja. Ezzel a használattal azonban az írott anyagokban más összefüggésben sem találkoztam, ezért úgy vélem, e téren további kutatások, további nyelvi adatok szükségesek.

(20) *Ti nē ōjka-te kat-tāl.*
 ez nő férfi-3SG kéz-CAR
 'E nő férjének nincs keze.'

(21a) *Ti nē ōjka-te kat-e tāl.*
 ez nő férfi-3SG kéz-3SG CAR

(21b) *Ti nē ōjka-te kat-aye tāl.*
 ez nő férfi-3SG kéz-DU.3SG CAR
 'E nő férjének nincs keze'

Mivel az írott szövegekben, a nyelvtanokban (egy újabb nyelvkönyv kivételével) nem találkozunk a birtoklás kifejezésének e fajtájával, feltételezhetően terjedése újabb jelenség lehet, mely egy-két lexémával összefüggésben korábban állandósult, részben lexikalizálódott (pl. *sāləŋ* 'rénszarvasokkal rendelkező (gazda, réntartó'), s innen indulhatott útjára.⁴

2.2. A *xuń* 'hogyan' partikula tagadó értelmű használata

A *xuń* 'mikor, hogy' partikula tagadó értelmű használatára az adatközlővel történt munka során figyeltem fel. Bár az írott források is tartalmaznak ilyen használatokat, az írott forrásokból történt anyaggyűjtéskor ezek többnyire fel sem tűntek, mivel értelmezésükhöz nem szükséges tagadást használni (pl. *hogy jöhettek el?* = *nem jöhettek el*), és általában az ilyen példák fordításai sem tartalmaztak tagadó elemet (22). Informátorom példamondatai között azonban meglepően

⁴ Hasonló szerkesztésre vö. magyar *házas* (= felesége, családja van), *nős* (= felesége van; ↔*nőtlen*).

sok ilyen szerkesztéssel találkoztam, elsősorban – de nem kizárólagosan – *nem... hanem*-típusú szembeállító szerkezetekben (23–24).

- (22) *am sēlam matərəm xuñ òńs-i, xuñ tēy?!*
 én szerzett dolog-1SG hogy birtokol-3SG hogy eszik.3SG
 'A tőlem szerzett holmim hogyan bírná, hogyan enné?' (VNGy IV: 325)
 (Tkp.: Nem az én holmimat birtokolja, nem azt eszi.)
- (23) *Am xap xuñ wār-eyəm, am tūp wār-eyem.*
 én csónak NEG csinál-1SG én evező csinál-1SG
 'Nem csónakot csinálok, hanem evezőt.'
 (lit. 'Hogy csinálnék csónakot? Evezőt csinálok.')
- (24) *Āra piy-e-n nēpak mi-m, xāsne-nēpak xuñ.*
 apa fiú-3SG-DAT könyv ad-EVID.3SG író-könyv NEG
 'Az apa nem füzetet adott a fiának, hanem könyvet.'
 (lit. 'Az apa a fiának könyvet adott. Hogy adott volna füzetet?')

A *xuñ* partikulának a standard tagadószóval való együttes használatára folklór-szövegbeli példa van, mely erős állítást fejez ki (25), s a kettő összekapcsolódása eredményezi a 'hogyne' jelentésű *atxuña* partikulát (26).

- (25) *Xuñ at jeltəpti-änəm!*
 hogy NEG feléleszt-PL.1SG
 'Hogyne alkotnám élökké!' (VNGy I: 130)
- (26) *Atxuña, atxuña, pōr-wit jay-əm ōparis-əm,*
 hogyne hogyne ikra-lé apa-1SG nagyapa-1SG
tēsəntam tēp, tēy-tə-m, tēy-tə-m!
 kedvenc étel eszik-DIM-1SG eszik-DIM-1SG
 'Hogyne, hogyne, az ikralé apám nagyapjának a kedvenc étele, eszem,
 eszem. (Kálmán 1976: 52)

3. Összegzés

Röviden bemutatott példáim tehát azt szemléltették két konkrét eseten, hogyan módosította az adatközlővel történt munka a manysi tagadásról írott források alapján kialakított képet. A jelenséget lehetne akár a másik szemszögből is vizsgálni, azaz azt nézni, hogy milyen képet kaptam volna, ha csak terepmunkára, informátorok adataira alapoztam volna az anyaggyűjtést. Egy ilyen vizsgálatnak is bőven lennének tanulságai. Úgy vélem, a két lehetőség és módszer egymást lényegi adatokkal egészíti ki.

Rövidítések:

ABL	ablatívusz
ACC	tárgyeset
CAR	fosztóképző
COND	feltételes partikula
DAT	datívusz
DIM	kicsinyítő képző
DU	duális
EVID	evidenciális
IMP	felszólító mód
LOC	lokatívusz
NEG	tagadó elem
NEG.Ex	tagadó létige
PASS	passzív
PL	többes szám
POSS	posszesszívképző
PST	múlt idő
PTCL	partikula
SG	egyes szám

Irodalom

- Balandin, A. N. [Баландин, А. Н.] (1960), Самоучитель мансийского языка. Учпедизд. Ленинград.
- Bíró Bernadett (2018), A terepmunka hozadéka 2. NyK 114 (jelen kötet): 133–142.
- Csepregi Márta (2012), Akarat, kívánság, képesség, készség, lehetőség kifejezése a szurguti hantiban. In: Tiina Hyttiäinen – Lotta Jalava – Janne Saarikivi – Erika Sandman (szerk.), *Per Urales ad Orientem*. SUST 264. Helsinki. 39–53.
- Dinislamova, Svetlana [Динисламова, С.] (2007), Лавим лёнганув. Полиграфичт. Ханты-Мансийск.
- Dinislamova, Svetlana (2008), Vízcepp. Sipőcz Katalin (szerk.). Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- Honti, László (1997), Die Negation im Uralischen I–III. *Linguistica Uralica* 33: 81–96, 161–176, 241–252.
- Honti László (2007), A birtoklás kifejezésének eszközei az uráli nyelvekben szinkrón és diakrón szempontból. *NyK* 104: 7–56.
- Kálmán, Béla (1976), *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LS = Луима Серипос. (Manysi nyelvű folyóirat.) Hanti-Manszijszk. (<http://www.khanty-yasang.ru/>)

- Miestamo, Matti (2013), Symmetric and asymmetric standard negation. In: Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds), *The world atlas of language structures online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology.
(<http://wals.info/chapter/113>)
- Miestamo, Matti – Tamm, Anne – Wagner-Nagy, Beáta (eds) (2015), *Negation in Uralic languages*. *Typological Studies in Language* 108. John Benjamins, Amsterdam.
- Munkácsi Bernát (1894), *A vogul nyelvjárások szóragszásukban ismertette*. Budapest.
- Riese, Timothy (1990), Nochmals zu habeo im Wogulischen. In: János Puszta (Hrsg.), *Gedenkschrift für Irén N. Sebestyén (1890–1978)*. *Specimina Sibirica* 3. Pécs. 175–180.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1979), *Синтаксис мансийского (вогульского) языка*. Наука, Москва.
- K. Sal Éva (1951), Az obi-ugor nyelvek tagadó névmásainak kérdéséhez. *NyK* 53: 210–219.
- K. Sal Éva (1954–55), A tagadás az obi-ugor nyelvekben. *NyK* 56: 57–69, 57: 73–111.
- Sipőcz, Katalin (2015), Negation in Mansi. In: Miestamo – Tamm – Wagner-Nagy (eds), 191–219.
- Skribnik, Elena – Afanasyeva, K. V. [Скрибник, Е. – Афанасьева, К. В.] (2007), *Практический курс мансийского языка*. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- Stassen, Leon (2008), Predicative possession. In: Haspelmath, Martin – Dryer, Matthew S. – Gil, David – Comrie, Bernard (eds), *The world atlas of language structures online*. Max Planck Digital Library, Munich. Chapter 120.
- VNGy = Munkácsi Bernát (1892–1896), *Vogul népköltési gyűjtemény I–IV*. MTA, Budapest.
- Wagner-Nagy, Beáta (2011), On the typology of negation in Ob-Ugric and Samoyedic languages. *SUST* 262. Finno-Ugrian Society, Helsinki.
- WV = Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1951, 1955, 1956, 1958, 1963), *Wogulische Volksdichtung I–VI*. Helsinki.

BÍRÓ BERNADETT

A terepmunka hozadéka 2.

The present study shows such cases when working with informants revealed important data which were absent from the written sources, and thus, otherwise inaccessible. The new data concern two areas regarding Northern Mansi action nominals, namely the difference between action nominals in *-n* and in *-m* as well as the negation of action nominals.

Keywords: Mansi, field work, nominalization, action nominals

Kulcsszavak: manysi, terepmunka, nominalizáció, cselekvésnevek

1. Bevezetés¹

Cikkem Sipőcz Katalin A terepmunka hozadéka 1. c. tanulmányának (Sipőcz 2018 a jelen kötetben) folytatása, legalábbis bizonyos értelemben. Mindkettőnk cikke olyan eseteket mutat be, amikor egy adott témában az adatközlőktől nyert információ új eredményeket hozott, olyanokat, amelyeket az addigi, írott szövegeken alapuló kutatás segítségével nem tudtunk feltárni. Bár a vizsgált területek – tagadás és cselekvésnevek – különbözőek, tanulmányainkat a fent említett új eredmények forrásának közös jellegén – és a manysi nyelven – túl összeköti az, hogy az adatközlőkkel többször közösen dolgoztunk, s ezért is kapcsoltuk össze így szerzett új információinkat egy közös előadásban a Schmidt Éva-émlékkonferencián. Eredetileg az előadás írott változata is egy közös cikk lett volna, a tanulmány lektorai azonban a fent említett okok ellenére sem látták kellőképpen logikusnak a kétféle terület – tagadás és cselekvésnevek – egy írásban való összekapcsolását. Ezért közös előadásunkat végül két cikkre bontottuk, Sipőcz Katalin cikkének bevezetése azonban ugyanúgy érvényes az én írásomra is, ennek megismétlésétől tehát most eltekintek.

2. Cselekvésnevek és cselekvésneves szerkezetek

Az északi manysi² cselekvésnevek és cselekvésneves szerkezetek vizsgálata több évig zajlott (vö. Bíró 2013, 2014, 2015), és többféle nyelvi anyagra támaszko-

---

¹ Jelen kutatás az OTKA PD 116990 projekt keretében készült.

² Az északi manysi a manysi nyelv egyetlen, ma is élő nyelvjárása, amelyet összesen kb. ezren beszélnek elsősorban Nyugat-Szibériában, a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben (Tyumenyi Terület (*oblast*)), valamint a Szverdlovszki Területen és a Komi Köztársaságban.

dott. Elsősorban különböző írott forrásokat használtam fel, egyrészt régebbi folklórszövegeket (VNGy, Kannisto – Liimola 1951–1963, Černecov-archívum), másrészt pedig különböző típusú újabb szövegeket (Kálmán 1976, *Luima Seripos*, Dinislamova 2007, 2008, OUDB-korpusz). Az írott források mellett két alkalommal volt lehetőségem adatközlő segítségét is igénybe venni, 2013-ban és 2017-ben konzultációkat folytattam két, középkorú manysi adatközlővel, akik mindketten az északi manysi szoszvai alnyelvjárását beszélik. A konzultációkra mindkét adatközlő esetében Szegeden került sor, a lekérdezés pedig többféle módszerrel zajlott, szerepelt benne mondatfordítás (oroszlól manysira és manysiról oroszra), grammatikalitási ítélet, valamint egyes jelenségekre, problémákra való konkrét rákérdezés is.

Koptjevskaja-Tamm (2005) alapján a cselekvésnevek „are either nouns or at least occur in typical nominal positions and show inflectional properties and/or combinability with adpositions typical of nouns. They are, however, in some reasonably productive way derived from verbs, either derivationally or inflectionally, and refer to events and/or facts, i.e. not just to actions, as the name might imply.” A Koptjevskaja-Tamm definíciója alapján meghatározott cselekvésnévi kategória nagyjából megfelel a Grimshaw (1990) által „komplex esemény főnév”-nek („complex event noun”) hívott szóosztálynak.

A cselekvésnevek a nem-véges (non-finit) alakok egyik altípusát alkotják a főnévi, melléknévi és határozói igenevek mellett (vö. Ylikoski 2003: 185). A tipológiai szakirodalomban általános tény, hogy a nem-véges igealakok gyakran multifunkcionálisak, azaz több szintaktikai funkcióban is megjelenhetnek (vö. Ylikoski 2003: 187). Ez a helyzet a manysiban is, ahol cselekvésnévi szerepben többnyire az *-n* és *-m* képzős nem-véges igealakokat találjuk, melyek egyúttal folyamatos, illetve befejezett melléknévi igenévként is funkcionálnak:

Melléknévi igenévként:

- (1) *tēn* ‘=ut³ *vār-nə* *kit* *χum* *mētāl-l-s-əm*
 étel készit-PTCP.PRS két férfi bérel-PST-1SG
 ’ételt készítő két embert béreltem’ (VNGy IV: 331)

A manysi az uráli/finnugor nyelvcsalád ugor-ágába tartozik, legközelebbi nyelvrokonai a hanti és a magyar.

³ Az eredetileg kötőjellel írt szóösszetételeket, szavakat a példamondatokban a glosszázás egyértelmősége miatt = jellel írom.

- (2) *am sēl-əm puuŋ-əm nēnēn ti*
 én szerez-PTCP.PST gazdagság-Px1SG ti.DU.ACC PTCL
χūl't-i; āpsī-n ul l'aultä-ln!
 marad-3SG⁴ öcs-Px2SG NEG szid-IMP.2SG
 'A tőlem szerzett vagyonom ím ti kettőtöknek marad; öcsédet ne pirongasd!'
 (VNGy IV: 324)

Cselekvésnévként:

- (3) *jäyi=pīγ-äγən porä-tēn āst-əs, tūp*
 báty-PxDU.2SG⁵ tutaj-Px2DU elkészül-PST[3SG] csak
nariytaxt-nə-tēn ariyt-əs, jāj-ən!
 tolja.magát-AN-Px3DU megmarad-PST[3SG] jön-IMP[2SG]
 'Bátyáidnak tutaja elkészült, már csak az van hátra, hogy a parttól odább tol-
 ják magukat, gyere!'
 (VNGy II: 94–95)
- (4) *āpsī-mēn jāniym-əm-ü vāt tāl-iy jēmt-s.*
 öcs-Px1DU nő-AN-Px3SG harminc év-TRANSL válik-PST[3SG]
 'Öcsikénk immár növéseben harminc éves lett.'
 (VNGy II: 94)

A participiumi és a cselekvésnévi funkció elkülönítése elsősorban a fenti nemvéges alakok szintaktikai pozíciója, valamint az idő kifejezés képességében megmutatkozó különbségek alapján lehetséges. Szintaktikai pozíciójukat tekintve a melléknévi igenevek egy főnév jelzőjeként funkcionálnak egy főnévi frázisban, míg a cselekvésnevek a főnévi frázis fejét alkotják; emellett a cselekvésnevek – a nem-képzett főnevekhez hasonlóan – képesek névutókkal és esetragokkal kapcsolódni. Az idő kifejezést illetően a melléknévi igenevek képesek egyfajta relatív időt kifejezni a mondat ragozott (finit) igéjéhez képest, míg a cselekvésnevek önállóan, azaz esetragok és névutók nélkül nem képesek relatív idő kifejezé-

⁴ A jelen idejű igei személyragokat szinkron szempontból különbözőképpen kezelik az egyes manysi nyelvtanok. Egyes szerzők (Rombandeeva – Vahruševa 1984: 105–106; Skribnik – Afanaseva 2007: 40) az *-i/-γ* elemeket jelenidő-jelnek tekintik, míg mások (Keresztes 1998: 398; Riese 2001: 38) úgy vélik, hogy habár ezek az elemek történetileg valóban jelenidő-jelnek tekinthetők, szinkron szempontból azonban már az igei személyrag részeként értelmezhetők, tehát a manysiban nincs jelenidő-jel. Én ez utóbbi nézettel értek egyet, azaz a jelen időt morfológiailag jelöletlen kategóriának tekintem a manysiban.

⁵ A birtokos személyragokat és a tárgyias igei személyragokat a következőképpen gloszszázom: először jelölöm a birtok/tárgy számát, utána pedig a birtokos/alany személyét és számát, pl. PxDU.2SG = két birtokra utaló, egyes szám, második személyű birtokos személyrag ('a te két valamid'), PL.3PL = több tárgyra utaló, többes szám, harmadik személyű igei személyrag.

sére sem. (Bővebben l. Bíró 2014, illetve az idő kifejezésről a továbbiakban lesz részletesebben szó.)

3. Új eredmények az adatközlővel való konzultációk alapján

A cselekvésneveket illetően két területen hozott új eredményeket adatközlőkkel való munka: egyrészt az *-n* és *-m* képzős cselekvésnevek közti különbséget illetően, másrészt a cselekvésnevek tagadásával kapcsolatban.

3.1. Az *-n* és *-m* képzős cselekvésnevek közti különbség

Az írott források alapján az *-n* és *-m* képzős cselekvésnevek morfológiai és szintaktikai viselkedésüket illetően néhány területen ugyan eltérnek némileg, de lényegi különbség tulajdonképpen nem mutatható ki köztük. A két cselekvésnév azonos viselkedését bizonyítja többek között az is, hogy a manysira annyira jellemző párhuzamos szerkezeteknél előfordul, hogy az egyik szerkezetben az egyik, a másikban pedig a másik cselekvésnév szerepel:

- (5) *joməs šaj aj-m-əm jui=pält, joməs sākər tē-nə-m*
 jó tea iszik-AN-Px1SG után jó cukor eszik-AN-Px1SG
jui=pält, tiniḡ vinä saw rumkä sawəl ajta-wə-m.
 után drága pálinka sok pohár nagy.számban itat-PASS-1SG
 'Miután jó csájt ittam, miután jó cukrot ettem, drága pálinkának sok pohár-
 kájával sok számmal itatnak engem.' (VNGy IV: 278)

Pusztán a párhuzamos szerkezetek azonban nem szolgálnának megfelelő bizonyítékként a két cselekvésnév egymással való „helyettesíthetőségére”, hiszen a költői nyelv és a párhuzamosság igénye időnként felülírhatják a nyelvtani szabályokat. Egyéb, nem párhuzamos szerkezetekben is előfordul azonban, hogy – akár egy szövegen belül – hasonló szerkezetben az ugyanabból az igéből származó cselekvésnév hol *-n* képzőt, hol pedig *-m* képzőt kap:

- (6) *kēmpliḡ sāḡi kēmpli-änän toḡər-mä-tēn=sis [...]*
 szárnyas suba ruhaszárny-PxPL.3DU gyűr-AN-Px3DU-mialatt
 'Mialatt szárnyas subájuk szárnyát (eleje alját) [maguk alá] gyűrük, [...]'
 (VNGy I: 45)

- (7) *kēmpliḡ sāḡi kēmpli-änēn toḡər-nü-tēn=sis [...]*
 szárnyas suba ruhaszárny-PxPL.3DU gyűr-AN-Px3DU-mialatt
 'Mialatt szárnyas subájuk szárnyát [maguk alá] gyűrük, [...]' (VNGy I: 64)

(8) *jäl-əm mā-tä-nəl ta joxta-nü-t*
jár-PTCP.PST föld-Px3SG-ABL PTCL jön-AN-Px3SG
sujt-i
hallatszik-3SG
'járt útjából (földjéről) történt megjövetele hallatszik' (VNGy III: 62)

(9) *kwon ta joxta-mü-t sujt-i*
kint PTCL jön-AN-Px3SG hallatszik-3SG
'ím kívülről az ő jövetele hallik' (VNGy III: 70)

Ezekből a példákból az is látszik, hogy mindkét cselekvésnév egyaránt alkalmazható a mondat ragozott (finit) igéjéhez képest előidejű, illetve azzal egyidejű cselekvés kifejezésére. Annak ellenére, hogy előzetes elvárásunk talán az lenne, hogy az *-n* és *-m* képzők az igenevek képzésénél meglévő relatív idő kifejezésére való képességüket megtartják akkor is, amikor cselekvésneveket hoznak létre. Tehát az *-n*, mint a folyamatos melléknévi igenév képzője, a mondat ragozott igéjével egyidejű cselekvést kifejező cselekvésnevet képezhetne, az *-m* pedig, a befejezett melléknévi igenév képzőjeként a finit igéhez képest előidejű cselekvést jelölő cselekvésnév képzésére lenne alkalmas. (De amint azt korábban már említettem (vö. 2.2.), a manysi cselekvésnevek – ellentétben a melléknévi igenevekkel – önállóan, tehát esetragok és névutók nélkül nem képesek még relatív idő kifejezésére sem, erről bővebben l. Bíró 2014.) Mint említettem, az írott források alapján azonban ilyen jellegű különbség nem mutatkozik a két cselekvésnév között.

Az adatközlőkkel való konzultációk azonban arra engednek következtetni, hogy a participiumok relatív idő kifejezésére való képessége a cselekvésnevekben is megjelenik, legalábbis bizonyos esetekben. Az adatközlők véleménye szerint az *-n* képzős cselekvésnevek a ragozott igével egyidejű, még folyamatban lévő, míg az *-m* képzősök ahhoz képest előidejű, már lezárult, befejezett cselekvést fejeznek ki, vö.:

(10) *Kon χum joxti-ne-t sujt-i.*
kint férfi jön-AN-Px3SG hallatszik-3SG
'Az utcán/kint hallatszik, hogy egy férfi jön.' (elicitált)

(11) *Kon χum joxti-me-t sujt-i.*
kint férfi jön-AN-Px3SG hallatszik-3SG
'Az utcán/kint hallatszik, hogy (meg)jött egy férfi.' (elicitált)

Ezt a megállapítást támogatja az is, hogy az adatközlő szerint a következő példában (12) csak az *-n* képzős cselekvésnév használható (a fentiek alapján valószínűleg azért, mert a már „befejeződött” sírásnak nem marad hallható nyoma):

- (12) *pīyriś kon l'ūñś-ne-te/*l'ūñś-m-e sujt-i.*
 fiúcska kint sír-AN-Px3SG hallatszik-3SG
 'Az utcán egy fiú sírása hallatszik.' (elicítált)

Az *-m* képzős cselekvésnevekhez tehát a befejezett aspektus kapcsolódik, míg az *-n* képzősök utalhatnak már lezárult, vagy majd a jövőben bekövetkező cselekvésre is, vö.:

- (13) *śāñike-n nōñx=kwāl-m-e*
 anyácska-Px2SG felkel-AN-Px3SG
 'anyácskád felkelése' = 'az, hogy anyácskád már felkelt' (elicítált)

- (14) *śāñike-n nōñx=kwāl-ne-te*
 anyácska-Px2SG felkel-AN-Px3SG
 'anyácskád felkelése' = lehet, hogy már felkelt, de lehet, hogy még csak ezután fog (elicítált)

A két cselekvésnév ilyen jellegű megkülönböztetése azonban nem volt teljesen következetes az adatközlők esetében sem, amint az az alábbi példákból is látható:

- (15) *Nēñ-əγ jēmt-um-nəl Xa'p=ūs-t ōl-ēγum.*
 nős-TRANSL válik-AN-ABL Berezovo-LOC él-1SG
 'Mióta megnősültem, Berezovóban élek.' (elicítált)

- (16) *Nēñ-əγ jēmt-ne-m-nəl Xa'p=ūs-t ōl-ēγum.*
 nős-TRANSL válik-AN-Px1SG-ABL Berezovo-LOC él-1SG
 'Mióta megnősültem, Berezovóban élek.' (elicítált)

Itt egyértelműen már lezárult, befejezett cselekvésről van szó (*megnősültem*), mégis mindkét cselekvésnév használatát egyaránt jónak ítélte az adatközlő, és a két mondat közti különbséget pusztán nyelvjárási változatként értékelte. (Ezt a példamondatot csak az egyik adatközlő látta.)

Az adatközlőktől származó információk alapján úgy tűnik tehát, hogy a két különböző képzővel képzett cselekvésnév között is megvan a folyamatos, illetve a befejezett melléknévi igenév között is meglévő időbeli, aspektusbeli különbség. Az *-n* képző a folyamatos melléknévi igenevek mellett olyan cselekvésnevet hoz létre, melyek a mondat ragozott igéjével egyidejű, még folyamatban lévő, vagy a ragozott igéhez képest utóidejű, nem feltétlenül bekövetkező cse-

lekvést fejeznek ki. Míg az *-m* képző a befejezett melléknévi igenevek mellett olyan cselekvésnevek képzésére alkalmas, amelyek a mondat ragozott igéjéhez képest előidejű, már lezárult, befejezett cselekvést jelölnek. Megjegyzendő azonban, hogy ezt a megállapítást az írott források nem feltétlenül igazolják, valamint, hogy az adatközlők esetében sem volt teljesen következetes a kétféle cselekvésnév ilyen jellegű elkülönítése. Ezért annak eldöntése, hogy a két cselekvésnév között valóban létezik-e ilyenféle (esetleg újonnan kialakult) különbség, további kutatásokat igényel. Egyrészt kívánatos lenne még több anyanyelvi beszélőtől adatokat gyűjteni, illetve visszaellenőrizni és pontosítani a korábbi adatközlőktől kapott információt, másrészt pedig még több írott forrást megvizsgálni. Eddigi vizsgálataim alapján azonban úgy vélem, hogy ha létezik is ilyen különbség a két cselekvésnév között, akkor az valószínűleg újabb fejlemény lehet, mivel a régebbi írott forrásokban ennek nincs nyoma.

3.2. A cselekvésnevek tagadása

A másik terület, ahol az adatközlőkkel való munka új eredményeket hozott, a cselekvésnevek tagadása. A cselekvésnevek tipológiailag – logikusan – háromféle módon tagadhatók: a) úgy, mint az igék / ragozott igét tartalmazó mondatok; b) úgy, mint a főnevek; és végül c) mind a főnevektől, mind pedig az igéktől különböző módon (Comrie – Thompson 1985: 366–367). A világ nyelveiben mindhárom módra találunk példákat.

A manysit illetően az írott forrásokban nagyon kevés volt a tagadott cselekvésneveket tartalmazó példák száma, az adatközlőkkel folytatott konzultáció tehát egyrészt megerősítette a szövegekből leszűrhető megállapítást, mely szerint a manysi cselekvésneveket az igékhez (és igenevekhez) hasonlóan az *at* tagadószóval tagadják:

(17) *am tawe at wā-ne-m māγəs*
 én ő.ACC NEG ismer-AN-Px1SG -ért
taw palt-e at min-eyum.
 ő -hoz-Px1SG NEG megy-1SG
 'Mivel nem ismerem őt, ezért nem megyek (el) hozzá.' (elicitált)

(18) *hawram at ōš-ne-m māγəs*
 gyerek NEG birtokol-AN-Px1SG -ért
am amki ōl-ēγum.
 én én.magam él-1SG
 'Mivel nincs gyerekem, egyedül élek.' (elicitált)

Másrészt az adatközlők rávilágítottak arra, hogy létezik a cselekvésnevek tagadásának egy másik módja is, mégpedig a *-tal/-tāl* fosztóképzővel:

- (19) *háwram ḡńś-nə-m-tal māγəs*
 gyerek birtokol-AN-Px1SG-CAR -ért
am amki ḡl-ēγum.
 én én.magam él-1SG
 'Mivel nincs gyerekem, egyedül élek.' (elicitált)

- (20) *karapli jomsakw uryala-ne-t-tal māγəs*
 hajó jól őriz-AN-Px3SG-CAR -ért
ḡln-əl at maj-we-s.
 pénz-INSTR NEG ad-PASS-PST[3SG]
 'Mivel nem jól őrizte a hajót, nem kapott pénzt.' (elicitált)

Megjegyzendő, hogy a melléknévi igeneveket is lehet a *-tal/-tāl* fosztóképzővel is tagadni, amelynek segítségével negatív igeneves szerkezetek hozhatók létre, pl. *ūs-tal < ūś-i* 'elfárad'; *kāte ūś-tal γum* 'fáradhatatlan kezű férfi' (lit. 'keze fáradatlan férfi') (vö. Sipőcz 2014). Talán ennek köszönhető, hogy ugyanez a tagadási forma megjelenik az *-n* és *-m* képzős nem-véges alakokon akkor is, amikor azok nem participiumi, hanem cselekvésnévi funkcióban használatosak.

4. Összegzés

Írásomban a manysi cselekvésneves szerkezetek kutatásának területéről mutattam be két olyan esetet, amikor az adatközlőktől kapott információk alapján új ismeretekre tettem szert, olyan ismeretekre, amelyeket pusztán az írott forrásokból nem tudtam volna kinyerni. E két terület az *-n* és *-m* képzős cselekvésnevek közti különbség (és az idő kifejezés képessége), valamint a cselekvésnevek tagadása volt.

A tagadás esetében amellet, hogy az adatközlők adatai igazolták az írott források alapján felállított hipotézist, egyúttal egy újfajta negációs módszert is feltártak (az *at* tagadószó mellett a *-tal/-tāl* fosztóképző használatát). A két cselekvésnév közti különbséget illetően pedig az adatközlők információi alapján úgy tűnik, hogy a cselekvésnevek is képesek relatív időt kifejezni, és éppen ez adja a két cselekvésnév közti különbséget: az *-n* képzős cselekvésnevek a ragozott igével egyidejű, még le nem zárult, folyamatos, vagy ahhoz képes utóidejű, nem feltétlenül bekövetkező cselekvést fejeznek ki, míg az *-m* képzősök a ragozott igéhez képest előidejű, már befejezett cselekvést jelölnek. Ezzel szemben az írott szövegekben, főleg a régebbi szövegekben semmi nem utal arra, hogy jelentős különbség lenne a két cselekvésnév használata között, valamint arra sem, hogy a cselekvésnevek önállóan, azaz esetragok és névutók nélkül ké-

pesek lennének akár csak relatív idő kifejezésére is. Az írott szövegek tanúságához hozzájárul még az is, hogy az adatközlőktől származó információk helyenként meglehetősen ellentmondásosak voltak, valamint az a tény, hogy mindkét adatközlő tudatos nyelvhasználónak tekinthető, hiszen mindketten felsőfokú képesítéssel rendelkeznek manysi nyelvből és kultúrából, és jelenleg is a felsőoktatásban dolgoznak. Mindez pedig befolyásolhatja nyelvhasználatukat, valamint grammatikalitási ítéleteiket. Mindezek alapján tehát úgy vélem, hogy a két cselekvésnév közt esetlegesen meglévő különbség újkeletű lehet, valamint e különbség meglétének igazolása további kutatásokat igényel.

Rövidítések:

ABL	ablatívusz
ACC	tárgyeset
AN	cselekvésnév
CAR	fosztóképző
DU	duális
IMP	felszólító mód
LOC	lokatívusz
NEG	tagadó elem
PASS	passzív
PL	többes szám
PST	múlt idő
PTCL	partikula
PTCP.PRS	folyamatos melléknévi igenév
PTCP.PST	befejezett melléknévi igenév
Px	birtokos személyrag
SG	egyes szám
TRANSL	transzlatívusz

Irodalom

- Bíró Bernadett (2013), Ditranzitív igékből képzett cselekvésnevek a manysiban. NyK 109: 137–150.
- Bíró Bernadett (2014), Cselekvésneves szerkezetek a manysiban. Doktori értekezés. Szege-di Tudományegyetem. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2304/>
- Bíró, Bernadett (2015), Action nominal constructions in Northern Mansi. In: Ju. V. Islamova (szerk.), Problemy i perspektivy socialjno-ekonomicheskogo i etnokuljturnogo razvitija korennyh malochislennyh narodov severa: Filologicheskije issledovanija. Obsko-ugorskij Institut Prikladnyh Issledovanij i Razrabotok, Hanti-Manszijszk. 119–136.

- Comrie, Bernard – Thompson, Sandra Annear (1985), Lexical nominalization. In: Shopen, Timothy (ed.), *Language typology and syntactic description III*. Cambridge University Press, Cambridge. 349–398.
- Černecov Archívum. V. N. Černecov 1933–34-ben gyűjtött kéziratok szövegei. MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Grimshaw, Jane (1990), *Argument structure*. MIT Press, Cambridge.
- Dinislamova, Svetlana (2007), *Lavim ʕoŋxanuw*. [A nekünk rendelt út.] Poligrafist, Khanty-Mansiysk.
- Dinislamova, Svetlana (2008), *Vízcepp*. Sipőcz Katalin (szerk.). Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1951–1963), *Wogulische Volksdichtung. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI*. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. SUST–MSFOu. 101, 109, 111, 114, 116, 134.
- Kálmán, Béla (1976), *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keresztes, László (1998), Mansi. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic languages*. Routledge, London. 387–427.
- Кортъевскаја-Тамм, Мария (2005), Action nominal constructions. In: Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds), *The world atlas of language structures online*. Max Planck Digital Library, Munich. Chapter 62. <http://wals.info/chapter/62>
- Luima Seripos [Луима Серипос] (1989–) (manysi nyelvű újság) Ханты-Мансийский Автономный Округ – Югра газета. Ханты-Мансийск. <http://www.khanty-yasang.ru/luima-seripos>
- OUIDB Northern Mansi Corpus. http://www.babel.gwi.uni-muenchen.de/index.php?abfrage=NM_corpus&subnavi=corpus_pub
- Riese, Timothy (2001), *Vogul. Languages of the world 158*. Lincom Europa, München.
- Ромбандеева, Евдокия Ивановна – Вахрушева, М. П. (1984), *Мансийский язык. Просвещение Ленинградское отделение, Ленинград*.
- Sipőcz, Katalin (2014), Negation in Mansi. In: Miestamo, Matti – Tamm, Anne – Wagner-Nagy, Beáta Boglárka (eds), *Negation in Uralic languages*. John Benjamins, Amsterdam. 191–218.
- Sipőcz Katalin (2018), A terepmunka hozadéka 1. NyK 114 (jelen kötet): 123–132.
- Скрибник, Елена Константиновна – Афанасьева, Клавдия Васильевна (2007), *Практический курс мансийского языка*. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- VNGy = Munkácsi Bernát (1892–1896), *Vogul Népköltési Gyűjtemény I–IV*. MTA, Budapest.
- Ylikoski, Jussi (2003), Defining non-finites: Action nominals, converbs and infinitives. *SKY Journal of Linguistics* 16: 185–237.

HORVÁTH CSILLA

Schmidt Éva terepmunka-módszertanának tanulságai a nyugat-szibériai városi nyelvészeti kutatásokban

The present paper aims to summarize the available information on Éva Schmidt's fieldwork methods used during her twelve-year-long stationary fieldwork in Western Siberia, and to examine their utilization in present day urban linguistic research carried out in the same area. The summarization of Schmidt's methods is made difficult by the researcher's habit to prefer documentation over publication, especially concerning her precepts on methodology. The paper finds preferable the utilization of her theoretical framework of language shift and language use, as well as the effects of urbanization, the role of language in forming ethnic identity, together with her ethical principles concerning indigenous co-workers.

Kulcsszavak: fieldwork, Western Siberia, urban linguistics, Éva Schmidt

Kulcsszavak: terepmunka, városi nyelvészeti kutatások, Nyugat-Szibéria, Schmidt Éva

„A vogulra való átállás 9 év osztjáknyelvűség után oly meredek, hogy engem, aki mindig legjobb osztják közlőim ígézetében töltöttem az évet, szinte nemlét-érzés fogott el az éles váltástól.”¹

1. Bevezetés

Úgy az uralisztikában (Mácsai 2017), mint a Szibéria-kutatásban (Nagy 2016) kivételszámba megy a városi kutatás, legyen szó akár antropológiai, akár nyelvészeti vizsgálatokról. Bár számos szibériai őshonos nép (köztük az obi-ugorok) urbanizált körülmények között élő tagjainak abszolút száma és aránya egyaránt folyamatosan nő, a kutatók eddig kevésbé siettek követni őket az új környezetbe. Szibéria a külföldi tudósok többsége számára az 1990-es évekig nehezen megközelíthető maradt, a határok megnyílása után érkező kutatók pedig először a klaszszikus kutatási témák adatait gyűjtötték össze, vagyis elsősorban nem a városi lakosság felé fordították figyelmüket. A kevés számú megjelent városi témájú tanulmány többségére jellemző, hogy nem tisztán városi kutatásokról számol be,

---

¹ Részlet a Jelentés a belojarszkiji Északi-osztják Folklorachívum 1999. évi munkájáról c. beszámolóéból (Schmidt 2005g).

hanem olyan vizsgálatokat tárgyal, melynek adatfelvétele falvak mellett városokban is megtörtént. A klasszikus kutatásokra tudományágtól függetlenül jellemző, hogy érdeklődésének középpontjában a hagyományos életmódot folytató, vidéki lakosság áll, a város leggyakrabban a nyelv- és kultúrávesztés színteréként jelenik meg, így önmagában való kutatásra alkalmatlannak, értelmetlennek tűnik, pedig újszerű és hiánypótló városi kutatási téma még akkor is bőségesen akad, ha csak az egyik tudományterületet, a szociolingvisztikát vesszük figyelembe: kétnyelvűség, nyelvcsere, nyelvi revitalizáció, nyelvtanítás, örökségnyelvi oktatás, új nyelvhasználati színterek, új nyelvváltozatok, a nyelvhasználat és más identitásképző elemek kapcsolatának vizsgálata.

Számottevő kutatási előzmény hiányában különösen felértékelődik egy Schmidt Éváéhoz hasonlóan komplex és nagylélegzetű hagyaték, és egy ilyen párját ritkítóan hosszú állomásozó terepmunka tapasztalatanyaga, melynek eredményei még a kutatási témák különbsége ellenére is számos tanulsággal és hasznosítható tapasztalattal szolgálnak a nyugat-szibériai városi nyelvészeti terepmunka minél ideálisabb megtervezése érdekében. Jelen cikk elsődleges célja, hogy összefoglalja a konkrétumokat, melyek Schmidt terepmunkamódszereiről rendelkezésünkre állnak, és megvizsgálja a módszerek városi nyelvészeti kutatásokban való alkalmazhatóságát.

Dokumentációs és revitalizációs munkáját Schmidt Éva elsősorban nem a veszélyeztetett nyelvek, az őshonos népek kultúrája iránti, fokozódó tudományos érdeklődéshez való igazodás kedvéért folytatta. Cikkei bibliográfiájából nem kikövetkeztethető, milyen mértékben tájékozódott az obi-ugor népekéhez hasonló helyzetben élő népcsoportokat bemutató irodalomról, hivatkozásként leggyakrabban obugrisztikai tételeket jelöl meg.

Közismert ugyanakkor, hogy Schmidt tudásának csak töredékét publikálta. Ahogy Csepregi Márta fogalmazott: „Schmidt Éva, aki folkloristaként a szóbeli hagyománnyal foglalkozott, tudósként is a szóbeliségben élt: a fejében fölhalmozódott szédületes mennyiségű tudásanyagot bármikor könnyedén előhúzta, meggyőző biztossággal tartott konferenciaelőadásokat magyar, orosz, angol vagy osztják nyelven, de előadásait nem írta le, nem jelentette meg nyomtatásban – a mi legnagyobb bánatunkra” (Csepregi 2002: 311).

Különösen igaz ez módszertani írásaira. Kutatási módszerei személyes ismeretség, személyes emlékek híján publikációkból, 2001-es, a dokumentációs archívum archetípusát bemutató írásán (Schmidt 2001b) kívül egyrészt a korábbi kutatók hagyatékát, terepmunkáját tárgyaló cikkeiben (Schmidt 1985; Schmidt 1990; Schmidt 2001a) olvasható általános érvényű megjegyzésekből, másrészt szibériai terepmunkája idején évente Magyarországra küldött éves jelentéseiből (Sipos 2005) rekonstruálhatók. Az így összeállított kutatómódszertani képet egészíti ki szociolingvisztikai összefoglalójával Schmidt 1999-es előadása, melynek szövegét a helyszíni felvételből Reonalda Sztjepanovna Olzina jegyezte le.²

² Ezúton is hálásan köszönöm, hogy a szöveget rendelkezésemre bocsátotta.

2. Etikai aspektus

Schmidt Éva munkásságának, módszereinek és hagyatékának tárgyalása kapcsán nem lehet elég figyelmet szentelni a kutató etikai vezérelveinek. Általánosságban elmondható, hogy Schmidt etikai elveit a nyilvánosság, a tágan értelmezett tudományos közösség, azon belül a tanítványok és munkatársak, emellett a kutató közösség és annak egyes résztvevői, illetve a kutató téma iránti tisztelet határozta meg, a szakmai és nemszakmai szabályok és érdekek közti egyensúlyra törekedett. Az elvi egyenlőségből mindazonáltal hangsúlyosan kiemelkedik az obi-ugor közösség tisztelete, érdekeinek védelme. Ez a kiemelt tisztelet abból a felismerésből is táplálkozik, mely szerint „[...] korábban a bölcsészettudományokba jutó etnikus információnak nem volt visszacsatolása az obi-ugor népekhez, kivéve W. Steinitz 1930-as évekbeli oktató- és kultúrafejlesztő munkásságát, valamint a szocializmus kori »leningrádi terepkutatások« visszahatását a nemzetiségi értelmiségre. Most bármilyen információ azonnal visszajut, befolyásolja a tudatot és a sorsot.” (Schmidt 2001a: 99)

A visszacsatolás igényéből fakad az egyenrangú és teljeskörű szakmai partnerség biztosításának szándéka is, amint azt már Schmidt az 1994-es jelentésben is megfogalmazta: „A belojarszkiji Északi-osztják Folklórarchívum valószínűleg az egyetlen intézmény, mely hivatalos feladatának ismeri el anyagának visszajuttatását az adatközlőkhöz és rokonságukhoz, egyáltalán az osztják embert egyedileg az információ kezelésének egyenrangú tényezőjeként fogja fel.” (Schmidt 2005d: 69)

Az adatok közösségbe való visszajuttatásának a tudományos közösség számára történő publikáláshoz viszonyított elsődlegessége visszatérő motívum írásaiban. Önmagára is kötelezőnek érezve Reguly hagyatékára vonatkozó megállapítását, mely szerint „[...] eljött az ideje annak, hogy fordítva is feltehessünk kérdéseket. Például ne azt kérdezzük: mivel segítette hozzá Reguly az akadémiai tudományt az osztják kultúra megismeréséhez, hanem ellenkezőleg: milyen osztják milyen információt hagyott Reguly segítségével távoli utódaira?” (Schmidt 2001a: 100).

Ez az elkötelezettség a tudományos kutatás, a kutatómunka kapcsán létrejött személyes kapcsolatok mellett az oktatásra, kulturális közéletre és a tömegkommunikációra is kiterjedt, amennyiben Schmidt lektori, témavezetői feladatokat is ellátott, valamint a tudományos ismeretterjesztésre is figyelmet fordított.

3. Módszertani kérdések

3.1. Források

Amint arról csaknem minden emlékirás fontosnak tartotta megemlékezni, az obugrisztika klasszikusainak, vagyis a 19–20. századi kutatók közismert, kizárólag magyarul publikált, illetve kiadatlan hagyatékának ismerete és használata, fel- és továbbdolgozása Schmidt Éva munkásságának egyik alapköve volt. Reguly, Pápay József hősénekeinek cirill betűs átírása, kommentálása, az adatközlők le-

származottainak felkutatása mellett visszajuttatta Munkácsi és Kannisto publikált hagyatékának részleteit az érdeklődőknek (ezért cserébe a tudományos körökben ismeretlen, addig publikálatlan kortárs gyűjtéseket kapott), emellett megkezdte a Munkácsi – Kálmán és a Steinitz-szótár szóanyagának lekérdezését (vagyis felvételen rögzítette a manysi és hanti szavak hangalakját, orosz fordítását, magyarzatát), illetve Csernyecov hagyatékának feldolgozását. A munkálatok tudománytörténeti jelentőségükön kívül a közösségben már elfeledett tudás felidézését is lehetővé tették, mint például a ma már körzeti jelentőségűvé vált Hold-ünnep ismételt meghonosítása.

Ismeret- és legitimációforrásként szolgáltak Schmidt Éva és kutatócsoportjának saját gyűjtései is. A felvételek az adatrögzítésen (nagyreszt: adatmentésen) kívül közösségstrukturáló erőként is szolgáltak: a munka eredményeként egyrészt egy új, nemzetiségi adatbázis jött létre, amely az új obi-ugor tudományos közélet és a közösségi identitásformálás egyik tartóoszlopának is bizonyult.

3.2. Kutatási módszerek

Erről a kutatási szegmensről olvasható a legkevesebb konkrétum Schmidt nyomtatásban megjelent műveiben. Egyértelműen leszögezte, hogy „mindent dokumentálni kell, ameddig lehet” (pl. Schmidt 2005a: 21), archívumával meg akarta őrizni a kultúra lehető legtöbb aspektusát, és munkája során fontosnak tartotta a minél modernebb, egymással lehetőleg kompatibilis eszközök használatát.

Az eredmények ismeretében valószínűsíthető, hogy Schmidt kutatási módszerei között szerepelt a résztvevő megfigyelés, a strukturált interjú és az életút-interjú, illetve a kérdőíves lekérdezés, a módszerek használatáról készített részletes beszámoló vagy leírás azonban a publikált írásai között nem található, remélhetőleg a hagyaték zárolásának feloldása után ezekről a kérdésekről is többet tudhatunk.

3.3. Partnerek

A munkatársak kiválasztása során élesen elválnak egymástól az ideális munkatárs kiválasztásának szempontjai, illetve a realitás kínálta lehetőségek megragadásának és átalakításának módjai. Képzett hanti, manysi folkloristák hiányában Schmidt kezdettől különböző mértékben betanított, saját nevelésű munkatársakkal dolgozott, ám gyakran kényszerült a képzésükre fordítani kívánt idő és a számukra kidolgozott tananyag felülvizsgálatára. A magasabban kvalifikált, ambiciózusabb jelöltek helyett nem ritkán az alacsonyabb végzettségű, de kitartóbb munkatársak váltották be a hozzájuk fűzött reményeket (Schmidt 2001b: 273–274).

Adatközlők tekintetében Schmidt a minimum középkorú, de inkább idős adatközlőkkel történő munkát preferálta, az általa ideálisnak tekintett tudással véleménye szerint az 1940-es évek kezdetéig született adatközlők rendelkeztek (Schmidt 2001b: 269). Az adatközlőkkel való együttműködését az ő igényeik

maximális figyelembevétele jellemezte, lehetőség szerint ő utazott az adatközlők lakhelyére, az archívumban csak akkor gyűjtött, ha anyagi vagy egyéb okok miatt nem nyílt lehetősége utazni. Adatközlői anyagi helyzetét a legbizonytalanabb gazdasági helyzetben is számon tartotta, idős vendéglátóihoz gyakran az ellátást biztosító élelmiszersomaggal érkezett.

4. Témaválasztás

Könnyen felismerhető és általánosan elfogadott megállapítás, hogy kutatásai során Schmidt Éva a nyelvet, annak kutatását és dokumentációját nem célnak, hanem eszköznek tekintette. Témaválasztása elsősorban néprajzi kutatási területekre összpontosult, mint például a szövegfolklor és az énekes epika, a társadalomszervezet, a világkép vizsgálata, valamint vallásnéprajzi kutatások, különös tekintettel a lélekképzetekre, a medvekultuszra.

Nyelvészeti kutatásai leginkább a dialektológia tárgykörébe sorolhatók, ami a feljegyzések szerint nyelvjárási variánsok („falujuk tájszólásának”) grammatikai vázlatának és az „anyanyelvi gondolkodásnak” videóra olvasását jelentette, oly módon, hogy „a fonológia, morfológia jellemzőit, valamint néhány szintaktikai jelenséget leíró vázlatot egy egységes komputerprogram képezi, amibe kézzel könnyen be lehet írni a felolvasó kívánsága szerint a változó hangokat” (Schmidt 2005e: 93).

Schmidt lexikológiai jellegű kutatásokat is végzett. Felfedezve, hogy „egyes állatokkal (macskával, kutyával) beszélve az osztjások külön igeragozást használnak”, Schmidt megkezdte a jelenség dokumentálását és általa kultikusnak feltételezett eredetének feltárását, illetve minden településen gyűjteni igyekezett az állathangok utánzását és interpretálását (Schmidt 2005b: 42–46). Nagy jelentőséget tulajdonított magyarországi hallgatói állatnevekkel, színnevekkel, családnevekkel kapcsolatos munkájának is (Schmidt 2005c: 49, 56).

5. Elméleti keret

5.1. Nyelvcseré és nyelvhasználat

A nyelvcseré folyamatát Schmidt egy ideálisnak feltételezett hanti vagy manysi egynyelvű állapotból vezette le (Schmidt 1999). Eszerint elsőként az egynyelvű közösség egyes férfitagjai váltak kétnyelvűvé a beérkező orosz lakosság hatására, de az igazi töréspontot a kötelező állami oktatás, azon belül is az internátusi elhelyezés okozta, melynek hatására a gyermekek az 1950-es évektől orosz egynyelvűekké váltak.

Egy szóbeli előadás megfogalmazása természetesen gyakran szabadabb, mint egy írásos publikációé, ezzel együtt az orosz népesség megjelenése előtt is problematikus lehet egy hanti, manysi egynyelvű beszélői közösség létezését elképzelni, még abban az esetben is, ha nem is egyértelmű, vajon az orosz népesség említett megjelenése alatt Szibéria meghódítását vagy a szovjet hatalom kiépíté-

sét kell érteni. Tehát ugyan az orosz nyelv megjelenése előtti időszakra is ésszerű többnyelvű közösséget, vagy az obi-ugor közösségben folyamatosan jelen lévő többnyelvű csoportot feltételezni, vitathatatlan, hogy az orosz nyelv szerepe megjelenése óta folyamatosan erősödik, és már rég domináns szerepet tölt be az obi-ugor közösségekben.

A nyelvcsere folyamatának gyors lezajlását a társadalmi összetétel és az oktatási rend átalakulása mellett a nyelvhasználati szokások megváltozása is segítette. Schmidt modellje szerint a szülők és a nagyszülők egymás közt a hantit, manysit beszéltek, a szülők gyermekeikkel szintén a kérdéses őshonos nyelvet, valamint az oroszot, míg a gyermekek szüleikkel kizárólag az oroszot használták, és ahelyett, hogy a nagyszülők tanították volna meg unokáiknak valamelyik obi-ugor nyelvet, inkább ők sajátították el kisebb-nagyobb mértékig az oroszot (Schmidt 1999).

A nyelvhasználat aktivitásáról alkotott pesszimista tapasztalatai („Tulajdonképpen végig kellene pásztázni, hogy az Oktyabrszkij kerület melyik falujánál végződik az osztják nyelv ismerete (használatáról már úgysem beszélhetünk), s hol, melyik variánsát hányan vallják magukénak” – Schmidt 2005f: 112–113) mellett Schmidt kritikát fogalmaz meg a dokumentálható nyelvhasználat minőségével kapcsolatban is. Panaszkodik, amiért „nehéz olyan emberre találni, aki viszonylag tiszta osztjaksággal gondolkodik és fejezi ki magát. [...] Minden új gyűjtőhelyen ki szoktam keresni egy magánszemélyt, akitől igyekszem minél több kötetlen beszélgetést felvenni nem az információtartalom, hanem a tiszta nyelvállapot kedvéért” (Schmidt 2005f: 93). Az idézetben a nyelvállapot „tiszta-ságára” utaló kifejezés a kódváltástól, kölcsönhatástól, kölcsönzéstől mentes nyelvhasználatra utalhat, az általa sugallt nyelvi kontaktushatásoktól mentes nyelvállapot iránti vágy pedig többször is szerepel Schmidt jelentéseiben. 1994-es színjai gyűjtéséről beszámolva megemlíti egy 75 éves azovói adatközlőjét, akivel még lehetősége nyílt „dokumentálni az ideális beszélt nyelvet” (Schmidt 2005d: 75).

5.2. Az urbanizáció hatásai

A délről érkező, észak felé, illetve az Ob mellékfolyóin a forrásvidék felé terjedő oroszosodás, valamint az ennek nyomában járó globalizáció hatása nyomasztotta Schmidt Évát, úgy találta, „[v]an valami borzongató abban, ahogy a tajgai városkában a gyerekek banánon, Danone joghurton és Walt Disney videókon nevelkednek” (Schmidt 2005g: 131). Ideálisabbnak találta a kőolajkitermelés által nem vagy később érintett peremvidékek, elsősorban a folyók felső folyásánál, és az erdőkben élő, illetve a félnomád életmódot folytató családok, közösségek nyelv- és kultúramegőrző lehetőségét és képességét (Schmidt 1999). Kétségesnek tartotta ugyanakkor, hogy az Ob mentén található, szakrális szempontból is jelentős, asszimilálódó, vagy nem ritkán meg is szűnt települések nélkül a felső folyószakaszok obi-ugor közösségei az Ob nyújtotta folytonosság nélkül, sziget-szerűen is fennmaradhatnak.

A városok jellemzői közt ugyanakkor nemcsak a globalizáció és az asszimiláció térnyerését tartotta számon, hanem felismerte a város tudományos infrastruktúrában és menedzsmentben betöltött jelentőségét is, vagyis kulcsszerepét az oktatási intézmények, archívumok létrehozásában, az értelmiség képzésében és munkájában. A tradicionális életmód és a kultúra fenntartására, kutatására létrehozott városi intézmények, az őshonos kisebbség és az őket képviselő elit kapcsolatának összefoglalva ki nem mondott összefüggései egy irányba mutatnak Nagy Zoltán megállapításaival (Nagy 2016).

5.3. A nyelv identitásképző szerepe

Schmidt szerint az etnikus tudat megőrzése nem kizárólag valamelyik obi-ugor nyelv ismeretén múlik, ugyanakkor a nyelv az egyik legfontosabb identitásképző elem, ismerete nélkül ugyanis nehezen húzhatók meg a népcsoport vagy az etnikus kultúra határai, a nyelv teremti ugyanis a kultúrát, a nyelv ad kulcsot annak megértéséhez és hozzáférést a többi identitásképző elemhez, például a folklórhoz, világnézethez, vallási rítusokhoz.

Bár Schmidt leszögezi, hogy „aki otthon megtanult beszélni, az beszél, aki nem tanult meg, ha érti is a nyelvet, nem beszél” (Schmidt 1999), lehetségesnek és kívánatosnak tartja a hanti, manysi nyelv örökségnyelvi elsajátítását a nem anyanyelvi közegben felnövőök számára. Felvételeit nem is annyira tudományos-dokumentációs okokból készítette a lehető legjobb minőségben, hanem hogy szemléltető tananyagként később oktatási, „visszatanulási” célra felhasználhatók legyenek (Schmidt 2005d: 67).

Figyelembe véve és elfogadva, hogy az új generációk a kutatás és a dokumentáció eredményeként megőrzött tudást és tapasztalatokat nem egy valaha, vagy talán sosem létezett idealizált állapot rekonstrukciójára fogják felhasználni, hanem egy, az új körülmények között létrehozott új identitás megformálásához, Schmidt lehetségesnek tartotta az új módszerekkel, valamint audiovizuális eszközök felhasználásával történő nyelvoktatást (Schmidt 1999). Nézete szerint a hanti, manysi egynyelvűség többé nem hozható létre, a fennmaradó, a korábban ismertnél kisebb számú nyelvváltozat mennyiségét tekintve kisebb mértékben, de több nyelvhasználati szintéren lesz használható.

Az obi-ugor kultúra jövőjét és újjászületésének elvi lehetőségét 1999-es, Magyarországra küldött éves jelentésében összességében homályosan és némi képp pesszimistán fogalmazza meg:

„Legközelebbi nyelvrokonaink természeti nép minőségükben kezdtek eltűnni a föld színéről, és ugyanezen az elven születnek újjá. Mostani dinamikájukat is inkább valamiféle természeti-kozmoszi erő irányítja, semmint emberi. Ennek »programja« szerint egyetlen kiválasztódási kritérium van: az előre irányuló energetika, akár személyében, akár csoportban, akár valami ügyben nyilvánul meg. Hozzá képest a konkrét hagyományos kultúra vagy a nyelv másodlagos, és ha nem párosul kellő »előre-energiával«, azaz kreativitással, változó korszakunkban veszélyesen merev. Épp ezért a fiatal felemelkedő rétegnél nem az etni-

kus formák, információ ismerete a fontos, hanem az az energia és személyiség-minőség, amivel e formák a jelen helyzethez adaptálhatók. A formákat bármikor el lehet sajátítani, ha van energia. Így aztán az obi-ugor kultúra olyan gyors változásban van, hogy leginkább emiatt alig azonosítható önmagával” (Schmidt 2005g: 134).

Ugyanakkor szintén 1999-es hanti-manszijszki konferenciaelőadásában a helyi közönségnek lényegretörőbben és egyértelműen derűlátóan foglalja össze jövőképét, mondván „mert [ez a lélektani pillanat – HCs] mindenképpen a gyökereitekhez fog vonzani benneteket. Egy olyan hanti vagy manysi közösséghez fogtok csatlakozni, amely most van születőben” (Schmidt 1999).

6. Konklúzió

A városban élő obi-ugorok nyelvhasználatának kutatása, illetve általában a városi obi-ugorok vizsgálata során nehezen értelmezhető valamiféle „tisza”, „ideális” állapot dokumentálásának igénye, csakúgy, mint más nyelvek, kultúrák erre gyakorolt hatásának minősítése. Ennek következtében a városi nyelvészeti kutatásokba Schmidt Éva módszertanából nem emelhető át például az adatközlők kiválasztásának idős, egynyelvű beszélőket preferáló, szigorú szempontrendszere, és a vizsgálható, vizsgálandó témák sora is jelentős bővítésre szorul.

Dacára ugyanakkor a tudományterület (néprajz és nyelvtudomány), a kutatási terep (peremvidéki falvak és városok), az adatközlők (egynyelvű vagy csaknem egynyelvű idős falusiak és urbanizált körülmények között élő városi obi-ugorok) különbözőségének, nem is említve a vizsgálni kívánt nyelvi és egyéb jelenségeket, Schmidt módszertana számos tanulsággal szolgál a 21. századi városi obi-ugor környezetben nyelvészeti kutatást végzők számára is.

A városi kutatásokhoz is elengedhetetlen a szakirodalom (úgy a klasszikus források, mint a témareleváns elméleti munkák és esettanulmányok) átfogó ismerete, csakúgy, mint a tudományos normáknak és a vizsgált közösség igényeinek is megfelelő etikai normák betartása. Természetes igény az elérhető legmodernebb technikai eszközök lehető legszéleskörűbb használata, illetve az adekvát kutatási módszerek változatos alkalmazása.

Különösen fontos kiemelni a kortárs nyelvi helyzet jellemzését és közeljövő nyelvismereti, nyelvhasználati állapotának felvázolását. A politikai-társadalmi és gazdasági változások hatására kialakult kortárs nyelvállapotot kiindulópontnak tekintve megállapítható, hogy Schmidt Éva dokumentációs munkája és a városi nyelvészeti, különösen a szociolingvisztikai vizsgálatok ennek az origónak a közvetlen határán tevékenykednek és bizonyos értelemben végállapotot kutatnak: Schmidt Éva az európai kutatók által elsőként a 19. században megismert kultúra utolsó pillanatait, míg a kortárs városi nyelvkutatás a multietnikus urbanizált környezethez alkalmazkodni próbáló, revitalizáció-centrikus új identitás első lépéseit dokumentálja.

Nem meglepő tehát, hogy a két terület kutatási módszereiben a felszíni eltérések mellett mélyszerkezeti hasonlóságok is megfigyelhetők: a tapasztalt váratlan

jelenségekhez a kidolgozott koncepció mellett is alkalmazkodni tudás, egyáltalán, a mindent dokumentálni akarás perfekcionista igénye a véges készségek és lehetőségek tudatában, a módszertani és technikai újdonságok mielőbbi alkalmazása, a munkatársakkal egyenlőségen és kölcsönösségen alapuló kapcsolat, és a kutatót vendégül látó kultúra, közösség és egyének iránti tisztelet.

Irodalom

- Csepregi Márta (2002), Schmidt Éva 1948–2002. NyK 99: 309–318.
- Mácsai Boglárka (2017), Létezik-e városi kutatás az uralisztikában? FUD 24: 91–114.
- Nagy Zoltán (2016), Szibéria néprajza és a város: Akik kimaradtak az összefoglalókból. In: Szeverényi Sándor – Szécsényi Tibor (szerk.), Érdekes nyelvészet. Elérhető: <http://ling.bibl.u-szeged.hu/erdekes/05-NagyZ.pdf>
- Schmidt Éva (1985), V. N. Csernyecov vogul folklórhagyatéka. Ethnographia 96: 562–571.
- Schmidt Éva (1990), Pápay József osztják hagyatéka és néprajzi vonatkozásai. Megjegyzések a Pápay József osztják hagyatéka (Bibliotheca Pápayensis I.) kiadványhoz. Ethnographia 101: 326–331.
- Schmidt, Éva (1999), Решила говорить о языке. Konferenciaelőadás, Olzina, R. S. [Ользина, Р. С.] lejegyzésében.
- Schmidt Éva (2001a), Terepgondolatok az osztják nép és kutatása hőskoráról. Népi kultúra – népi társadalom 20. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, 99–120.
- Schmidt, Éva (2001b), Архетип „Архива”: размышления о новом типе учреждения и его актуальных проблемах. JSFOu 89: 267–280.
- Schmidt Éva (2005a), A folklórchívum alapításának előzményei. In: Sipos Mária (szerk.): 17–40.
- Schmidt Éva (2005b), A Belojarszkiji Északi-osztják Folklórchívum alapítása. In: Sipos Mária (szerk.): 41–57.
- Schmidt Éva (2005c), Az Obi-ugor Kutató Team 1992. évi tevékenysége. In: Sipos Mária (szerk.): 53–57.
- Schmidt Éva (2005d), Jelentés a belojarszkiji Északi-osztják Folklórchívum 1994. évi munkájáról. In: Sipos Mária (szerk.): 63–77.
- Schmidt Éva (2005e), Jelentés a belojarszkiji Északi-osztják Folklórchívum 1995. évi munkájáról. In: Sipos Mária (szerk.): 81–98.
- Schmidt Éva (2005f), Jelentés a belojarszkiji Északi-osztják Folklórchívum 1997. évi munkájáról. In: Sipos Mária (szerk.): 105–115.
- Schmidt Éva (2005g), Jelentés a belojarszkiji Északi-osztják Folklórchívum 1999. évi munkájáról. In: Sipos Mária (szerk.): 131–151.
- Sipos Mária (szerk.) (2005), Jelentések Szibériából. Schmidt Éva Könyvtár 1. MTA Nyelvtudományi Intézet – Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.

Szemle, ismertetések

Morris Halle (1923–2018)

Április másodikán futott körbe a nyelvészek levelező listáin a hír, hogy aznap reggel meghalt „a Halle”. Órákon belül röviden vagy hosszabban sorolta róla szóló emlékeit nyelvészek illusztris sora. Akik nem ismerték személyesen, azoknak is ismerősen cseng a neve a Csomszkihalléból (ami olyan, mint amilyen a szovjetvilág híveinek a Markszengelesz volt). Legismertebb művét ugyanis Noam Chomskyval közösen jegyzi. De erről kicsit később, először röviden összefoglaljuk Halle hosszú életét, és majd főbb könyvei között megemlékezünk erről is.

Morris Halle (Morris Pinkowitz néven) lettországi zsidó családba született 1923. július 23-án. A családjával együtt 1940-ben menekült az Egyesült Államokba. Itt Morris először mérnöknek tanult, majd belépett a hadseregbe, ahonnan 1946-ban szerelt le. A rákövetkező két évben a chicagói egyetemen mester fokozatot szerzett nyelvészetből. Ezt követően a Columbián tanult, Roman Jakobsontól. 1955-ben nősült és szerezte doktori fokozatát a Harvardon. 1951-ben már az MIT tanára és az marad egészen 1996-os nyugdíjba vonulásáig. Házassága még tovább tartott, felesége, Rosamond Thaxter Halle 2011-ben bekövetkezett haláláig. Sok további személyes részletet megtudhatunk Morris Halle életéről fiának, John Hallénak visszaemlékezéseiből (<https://johnhalle.com/morris-halle-1923-2018/>), amit e cikk írásának idején sajnos csak a Wayback Machine-on keresztül sikerült elérni.

Halle ott volt, amikor a fonológia elvetette azt az elképzelést, hogy a fonémák a nyelvi elemzés legkisebb egységei. Tanárával, a már említett, szintén Kelet-Európából, szintén a nációk elől menekülő Roman Jakobsonnal és egy az emberi beszéd akusztikájával foglalkozó svéd mérnökkel, Gunnar Fanttal közösen jegyzi az 1951-es *Preliminaries to speech analysis: The distinctive features and their correlates* című tanulmányt. Ebben bemutatják, hogy a beszédhangok kisebb elemekre, megkülönböztető jegyekre bonthatóak. Egy-egy beszédhang ilyen jegyekből áll, és ezek a jegyek határozzák meg a hangok természetes osztályait. A fonológiai szabályok valójában mindig ezeket a jegyeket manipulálják, nem az egyes hangokat. Ebben az első ilyen jellegű munkában a megkülönböztető jegyeket akusztikai tulajdonságaik alapján határozták meg. A későbbiekben (elsősorban az alább említendő Chomsky és Halléban) ezeket artikulációs tulajdonságokkal váltották fel, és ez maradt a meghatározó hagyomány a 20. század hátralevő részére. Ez több szempontból tévedésnek bizonyult, hiszen tulajdonképpen mindegy, egy-egy hangot milyen szájbéli beállításokkal hoz létre a beszélő, úgymint az számítás, a hallgató mit hall. Mégis csak a közelmúltban vető-

dött fel az igény, hogy a hangok artikulációs meghatározását elvetve visszatérjünk az akusztikus alapú jegyekhez.

1959-ben jelenik meg a *The sound pattern of Russian: A linguistic and acoustical investigation* című könyve. Ebben Halle rámutat, hogy az orosz esetében bajba kerül a strukturalista fonéma-elképzelés: nem igaz, hogy a kontrasztív fonológiai jegyeknek kivételes szerepük volna. Ahogy a magyarban, az oroszban is regresszív zöngésségi hasonulást találunk a zörejhangok között. Van azonban három zörejhang, amelyek nem állnak szemben zöngésekkel, a [tʃ] mellett nincs [dʒ], a [ts] mellett [dz] és a [x] mellett [ɣ]. Ennek ellenére ezek hárman ugyanúgy részt vesznek a zöngésségi hasonulásban, hasonulnak is és hasonlítanak is. Vagyis a zöngésségi hasonulásnak egyrészt működnie kell akkor is, amikor a morfofonémikus szintből – ezt Halle kapcsos zárójelek közé teszi – a fonémák szintje – perjelek között – jön létre, és például egy mögöttes [k]-ból [g] lesz (к земле {k zjemplje} → /g zjemplje/ 'földre'), de akkor is, amikor a fonémák szintjéről haladunk az allofónokéra, mert a fentebb említett három zörejhangot csak itt tehetjük zöngéssé (жечь бы /zjetʃ bi/ → [zjedz bi] 'égne'), hiszen a zöngés változatuk a fonémák között nem fordul elő. Halle tehát azt sugallja, hogy a fonémák szintjétől meg kellene szabadulnunk.

Noam Chomsky 1951-ben találkozott először Morris Halléval, amikor elkísérte a feleségét, Carole-t egy állásinterjúra az MIT modern nyelvek tanszékére. A jelöltnek, ahogy férjének utóbb elmesélte, egy szigorú európai úrral kellett beszélgetnie, aki – mint az talán sejthető – Morris Halle volt (Carole Chomskyt egyébként felvették a tanszékre). A „gyönyörű barátság kezdete” után 17 évvel, 1968-ban, éppen ötven éve jelent meg Chomsky és Halle híres közös műve, a *The sound pattern of English* (röviden SPE). Az angol fonológiát szigorú módszerességgel elemző tanulmány hosszú évtizedekig szinte minden fonológiával foglalkozó mű kályhájául szolgált. A morfofonémikus ábrázolás meglehetősen távol került benne a felszínitől, szinte a helyesírás sugallta képnek felel itt meg. A szerzők ki is mondják, hogy az angol helyesírás egészen pontosan leképezi azt, amit ők a mögöttes, morfofonémikus szintnek tartanak. Tehát például azt állítják, hogy a *hide* [hajd] 'elrejt' és a *hid* [hid] 'elrejtett' magánhangzója mögöttesen „ugyanaz” csak az előbbi hosszú és szabályok sora eltolja, míg végül [aj] lesz belőle. Sok más történeti változást beépít az SPE a fonológiába, többek közt például a veláris zárhangoknak már a kései latinban bekövetkezett „lágylását” (*sulcus* [səlkəs] 'barázda' – *sulci* [səlsaj] 'barázdák') is az angol fonológia részének tekintik. A kritikusainak egyik fő kifogása, hogy ezzel túlságosan elvonttá vált a morfofonémikus ábrázolás, alig van akadály, hogy bármiből bármit levezzünk. Az ellenérzésekből született a lexikális fonológia, majd az az álláspont, hogy ami a lexikonban történik (például az említett magánhangzó-eltolódás vagy a velárisok lágylása), annak a fonológiához nincs is semmi köze.

Az az elképzelés sem vált be, hogy a megkülönböztető jegyeket egy-egy hang kizárólagos tartozékának látja az elmélet. Így a hasonulás egy jegy értékének lemásolása egy másik hangra, a fentebb emlegetett orosz példán a [z] zöngés jegyének „+” értéke átmásolódik és felülírja az előtte álló [k] zöngés jegyé-

nek „-” értékét. Ezzel az a baj, hogy ugyanilyen erővel az is elképzelhető, hogy egy [-zöngés] hang előtt válik egy [-zöngés] hang [+zöngés]-sé, jöllehet ez teljesen valószínűtlen folyamat a természetes nyelvekben. A későbbi modellek ugyanazt a [+zöngés] jegyet vélik megjeleníteni a [k]-n is, ami eredetileg csak a [z]-hez tartozott. Ez már elfogadható magyarázattal szolgál arra, hogy miért csak zöngés hang előtt találunk zöngésedést. Erre a gondolatra épül a 1970-es és 80-as években kifejlesztett autoszegmentális modell, aminek már az 1940-es években voltak előzményei Angliában, de Chomsky mesterének, Zellig Harrisnak az ötletei között Amerikában is, az SPE-ből azonban ez a gondolat kimaradt. A szótagszerkezet beépítését is sokan hiányolták az SPE-féle ábrázolásokba, a rákövetkező két évtizedben komoly elméletek alakultak ki ennek a hiánynak a pótlására is. Azonban mára mintha megint ott tartanánk, hogy a szótagra és részeire való hivatkozást mellőzhetjük az elméletünkben, mert nem ad semmi olyasmit hozzá, amit nélküle is ne tudnánk magyarázni. Vagyis talán mégiscsak Chomskynak és Hallénak van igaza.

Ahogy a mestere, Roman Jakobson, úgy Morris Halle is sokat foglalkozott az emberi beszéd ritmusával. Már említettük, hogy szegmentális szinten több évszázaddal korábban lezajlott, a mai angolban már csak fossziliaként létező folyamatokat kódolt a morfofonémikus ábrázolásokba az SPE. A hangsúlyszabályokkal sem történt ez másképp. Ráadásul az autoszegmentális keretben különösen bajos a nyelv prozódiai szerkezetét egy-egy hanghoz tartozó tulajdonságoknak feltételezni, ahogy azt az SPE teszi. Itt is egy új modell megalkotásához vezetett az ellenérzés. A Jean-Roger Vergnaudval közösen írt, 1987-ben megjelent *An essay on stress* a metrikus fonológia részletes ismertetése után röviden bemutatja az új hangsúly-elmélet működését egy maroknyi nyelven, majd hosszabban az angolon.

Ismerőseinek leírásából kiderül, hogy a tanár és a tudós Halle talán legfontosabb mondata az volt: „Argue with me” (vitatkozz velem!), ne törődj azzal, hogy én a világ egyik legismertebb nyelvészeti tanszékének világhírű professzora vagyok, attól még lehet, hogy neked van igazad. És ez, mint láttuk, valóban előfordult. Mára alaposan megtépázták a *The sound pattern of English*-ben kidolgozott elmélet tekintélyét. A mai napig a fonológiában az új ötletek ismertetése gyakran úgy kezdődik, hogy elmondjuk, az SPE miért nem jó. Azaz Hallével, most már csak a szellemével vitatkozunk. Éppen ezért viszont vitathatatlan, hogy nagy szerepe volt ennek a műnek – és Morris Halle egész munkásságának – abban a fejlődésben, amely a nyelvészetet természettudománnyá – talán megkockáztathatjuk egyszerűbben: tudománnyá – teszi. De ne áltassuk magunkat, Halle (és persze Chomsky) ide vagy oda, még hosszú út áll előttünk.

**Sampsa Holopainen, Petri Kallio és Janne Saarikivi (szerk.):
Verba vagantur. Jorma Koivulehto in memoriam**
Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 2016. (MSFOu. 274) 712 o.

„Helsingin yliopiston germaanisen filologian emeritusprofessori Jorma Koivulehto kuoli kotonaan Helsingissä 23. elokuuta 2014. Häneltä jäivät jälkeen vaimo Marja-Liisa os. Pakarinen yli puolen vuosisadan ajalta, kaksi lasta, neljä lastenlasta sekä puolisen tuhatta lainaetymologiaa.” (Jorma Koivulehto, a helsinki egyetem germán filológiai tanszékének professzor emeritusa 2014. augusztus 23-án hunyt el helsinki otthonában. Felesége, Marja-Liisa Pakarinen, akivel több mint fél évszázadig élt együtt, két gyermek, négy unoka és mintegy félezer jövevényező etimológia maradt utána.)

Így kezdi Koivulehto tanítványa Petri Kallio az ismertetendő kötethez írt megemlékezést és méltatást (XII–XV l.). Koivulehto 1934-ben született Tamperében, a Helsinki egyetemen tanult, 1983. és 1997. között itt volt a germán filológia professzora. Koivulehto életének és munkásságának ismertetésétől eltekintek, mivel elhunyt után folyóiratunkban is jelent meg róla nekrológ (Riho Grünthal: In memoriam Jorma Koivulehto (1934–2014) NyK 111 (2015): 442–447). Itt még annyit említek meg Kallio írásából, hogy életében utolsó cikke (ez a mostani kötetben is olvasható) 2009-ben jelent meg. Utána felhagyott a kutatómunkával, amiben az is szerepet játszott, hogy takarékosági okokból (!) elveték egyetemi dolgozószobáját.

A vaskos kötet (XXIV + 712 lap) három részre osztható: bevezető (I–XXIV), Koivulehto 28+1 cikke (1–463. lap), bibliográfia és szómutatók (464–712. lap). A bevezető rész a Tartalomjegyzékkel kezdődik (V–VI. l.). Ezt követi a szerkesztők előszava (VII–XI. l.), amelyben bemutatják a kötetet, illetve köszönetet mondanak azoknak az intézményeknek és személyeknek, akik hozzájárultak a cikkek újraközléséhez. Kallio méltató írásáról már volt szó. Ezt követően Koivulehto két barátja, Unto Salo régész és Raimo Anttila nyelvész nyilatkozik barátságukról, Jorma természetéről, munkásságáról (XVI–XXIII. l.). A beszélgetéseket Janne Saarikivi jegyezte le. A XXIV. lapon pedig maga Koivulehto mosolyog ránk egy fényképről, amely még ereje teljében ábrázolja.

A könyv tudományos szempontból legfontosabb részét természetesen Koivulehto újraközölt cikkei alkotják. Itt említem meg, hogy 1999-ben, Koivulehto 65. születésnapjára is megjelent egy gyűjteményes kötet Klaas Ph. Ruppel szerkesztésében (Verba mutuata. MSFOu. 237.), amelyik német nyelvű cikkeket tartalmaz. Az ott megjelent írások ebbe a kötetbe természetesen nem kerültek be. A mostani kötetben a tanulmányok a megjelenés időrendjében és eredeti formában (vagyis az eredeti nyomdaképpel) és az eredeti bibliográfiával jelentek meg. Ezért aztán az egész kötetnek nincs saját irodalomjegyzéke. A könnyebb

azonosítás érdekében a szerkesztők a margón közlik az eredeti lapszámot is. Az ismertetésben használt lapszámok természetesen a *Verba vagantur* lapszámai.

Másik előzetes megjegyzésem a fenti +1 jelölésre vonatkozik. A kötet utolsó cikke ugyanis csak részben származik Koivulehtotól. A cikk írója, Petri Kallio elmondja, hogy halála előtt néhány évvel Koivulehto átadott neki egy közel 10 cm vastag kézzel írt papírköteget, amely negyven év alatt keletkezett etimológiai feljegyzéseit tartalmazta. Az nem derül ki, hogy az anyag hány etimológiát tartalmaz. Kallio mindenesetre tizenötöt közöl, egyszerűsített, könnyen áttekinthető formában.

Mielőtt a részletekbe mennénk egy kis statisztika a cikkek nyelvéről: kilenc német nyelvű, egy svéd, egy angol, a többi pedig finn. Ami a tematikát illeti az írók fele a finn germán jövevényszavaival foglalkozik, nyolc cikk különböző korú indoeurópai, illetve iráni jövevényszavakkal, három pedig a lappba került jövevényekkel. Érdekeséggé említem, hogy ez utóbbiak közül egy (*Alte Lehnwörter meteorologischen Inhalts: lappisch arve 'Regen'*) folyóiratunkban jelent meg: NyK 91 (1990): 168–171. Négy írás a fenti csoportok egyikébe sem sorolható. A tanulmányok felsorolásától és egyenkénti ismertetésétől eltekintek, ehelyett tematikus csoportosításban foglalkozom az itt közölt tanulmányok által felvetett egyes kérdésekkel. A kötet tartalomjegyzéke olvasható a helsinki Finnugor Társaság (Suomalais-ugrilainen seura) honlapján: <https://www.sgr.fi/sust/sust274>.

A fenti kis statisztika és még inkább Koivulehto bibliográfiájának áttekintése azt mutatja, hogy legfontosabb kutatási területét a finn nyelv régi germán jövevényszavai alkották. Vilhelm Thomsen klasszikus műve (*Den gotiske sprogklassens indflydelse på den finske*, 1869) után is sokan foglalkoztak ezzel a témával. Sőt könyvek készültek magának a kutatásnak a történetéről is: A. D. Kylstra *Geschichte der germanisch-finnischen Lehnwortforschung* (1961) és Tette Hofstra *Ostseefinnisch und Germanisch: Frühe Lehnbeziehungen im nördlichen Ostseeraum im Lichte der Forschung seit 1961* (1985). Ez utóbbi, mint Petri Kallio megállapítja (XIV. l.) „keskittyi melkein kokonaan Koivulehdon saavutuksiin” (szinte kizárólag Koivulehto eredményeire koncentrált). Megemlítendő még az utóbbi évtizedek terméséből A. D. Kylstra, Sirkka-Liisa Hahmo, Tette Hofstra és Osmo Nikkilä közös munkája a *Lexikon der Älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen* c. három kötetes etimológiai szótár (1991, 1996, 2012) „jota voidaan hyvin pitää Koivulehdon koulukunnan voimannäytteenä, vaikka hän ei itse siinä mukana ollutkaan” (melyet joggal tarthatunk a Koivulehto-iskola erőpróbájának, még ha ő maga nem is vett benne részt) – írja erről Kallio (XIV. l.).

Mivel több száz, igen régi germán jövevényszó mutatható ki a finnből (és a finnségi nyelvekből), nyelvtörténeti szempontból is fontos kérdés, hogy hol? és mikor? vették át ezeket a szavakat. A hol? kérdésre Koivulehto Kustaa Vilkuna néprajztudós szavaival válaszol (8. l.): férfiakból álló germán csapatok beköltöz-

tek a közfinn területekre, adót szedtek tőlük és évszázadokig eltartatták magukat az őslakosokkal. Ami az időpontot illeti, korábban Krisztus születésének idejére vagy az azt megelőző évszázadokra gondoltak, de Vilkuna, Unto Salo régész, Koivulehto és mások túl késeinek tartják ezt az időpontot, ők Kr. e. 1500-1000 tájára, vagyis a bronzkorra gondolnak.

Koivulehto egész életében arra törekedett, hogy jövevényszó kutatásaival alátámassza ezt a feltevést. A feladatot a nyelvész számára nehezíti, hogy sem az átadó, sem az átvevő nyelvnek nincsenek régi nyelvemlékei. A germánoknál a legkorábbi gót nyelvemlékek a Kr. u. VI. századból származnak, finn szövegek pedig csak a reformáció után a XVI. század első felében kerültek lejegyzésre. Vagyis mindkét esetben a nyelvtörténeti rekonstrukcióra vagyunk utalva. Az, hogy rekonstrukciókkal dolgozunk, már önmagában bizonytalansági tényező lehet.

Koivulehto első cikke e tárgykörben 1970-ben jelent meg „Suomen *laiva-sanasta*” (a finn *hajó* szóról) (1–6. l.) Miután cáfolja a korábbi etimológiai kísérleteket, felteszi, hogy a finn szó a **flauja-* ’hajó’ germán főnévből származik, amelyben metatézis történt. A metatézist azzal magyarázza, hogy az *-auj-* szekvencia nem fordul elő a finnben. Felhoz továbbá három példát hasonló metatézisre a germán jövevényszavakban. Ezekben azonban jelentéstani problémák vannak, bár szerinte egy ’koponya’ jelentésű szó minden további nélkül származhat egy ’lapos tál, tálca’ jelentésű germán szóból. Van egy olyan eset is, amikor hasonló körülmények között nem történt metatézis. Természetesen nem állítom, hogy Koivulehto etimológiája téves. Csak arra szerettem volna rámutatni, hogy vannak benne bizonytalansági tényezők, tehát talán nem tekinthető germán eredete olyan biztosnak, mint pl. a *kuningas* ’király’ szóé. Azt is meg kell említeni, hogy az új finn etimológiai szótár (SSA) megjegyzés nélkül elfogadja ezt a származtatást.

Következő cikkében (7–15. l.) azt állítja, hogy néhány korai germán jövevényszóban is megtörtént a finn hangtörténetből jól ismert *ti > si* változás. Ez azért fontos, mert korábban ilyeneket nem találtak, a balti eredetű szavak között viszont igen. És mindebből azt következtetést vonták le, hogy a balti jövevényszavak régebbiek, mint a germánok.

Egy 1982-ben megjelent cikkében két finn szó eredetével foglalkozik (*Rasia ja asia* = ’Doboz és dolog’; 67–86. l.) A *rasia* szót korai ősgermán **randja-* / **randia-* alakból származtatja, amelyet egyetlen svéd nyelvjárási adat: *rände* ’keri = äussere Schicht, Schneekruste, (Birken)rinde (vö. SSA 1: 345)’ alapján rekonstruál. Az ősgermán szó a *rand* ’széle vminek’ főnév származéka lenne. Ahhoz, hogy a mai finn szóhoz eljusson a következő bonyolult hangfejlődést kell feltennie: **randia-* > fi. **rantia* > **rańcia* > **raćia* > *rasia*; illetve **randja-* > **rantja* > **ratja* > **raćja* > **raćia* > *rasia*. Ezekre a hangváltozásokra nemigen van példa. Miért affrikálódott volna a *t*, amikor a finnre inkább a dezaffrikáció jellemző? Mennyi a valószínűsége ezek után ennek az etimológiának, amelyet az SSA ?-lel, de kommentár nélkül elfogad? Erre a kérdésre per-

sze úgy is reagálhatunk, hogy egy erősen vitatható származtatás is jobb a semminél. Koivulehto előtt ugyanis ezt a szót ismeretlen eredetűnek tartották.

Hasonló a helyzet az *asia* eredetével. Itt a mai svéd *ärende* 'dolog, teendő, kérdés' szóból indul ki. Eljut az össkandináv **uR-andia-* alakig, ezt pedig ősgermán **uz-andia-/uz-andja* alakra vezeti vissza. Ebből aztán az igekötőt leszámítva szerinte ugyanúgy alakult a szó alakja a finnben, mint az előzőé. Hogy miért az igekötő nélküli alakot vették át, arra Koivulehtonak két magyarázata is van, vagy volt a szónak az ősgermánban igekötő nélküli alakja is, vagy a kétnyelvű finnek fölöslegesnek találták az igekötőt. Úgy gondolom, hogy ebben az esetben a két magyarázat kevesebb mint az egy. Megemlítem még, hogy a finn *asia* szónak van bizonytalan finnugor származtatása is < fu. * at3. Úgy gondolom, ez sem kevésbé valószínű, mint a germán eredet. Koivulehto megemlíti a finn szó finnugor származtatását és az UEW-ben is van utalás a finnségi szavak esetleges germán eredetére. Az SSA (1: 86) első helyen az *ase-* tö származékának tartja, majd ezt írja: „Rinnastukset etäsukukieliin on tulkittava epävarmoiksi, huomioon arvoinen on sen sijaan germ alkuperän mahdollisuus.” (A távoli rokon nyelvi párhuzamok bizonytalanok tartandók, figyelemre méltó viszont a germán eredet lehetősége.)

A fenti példák bemutatásával nem akartam azt a látszatot kelteni, mintha a szerző munkássága csupa ilyen bizonytalan etimológiából állna. Hakulinen korszakos jelentőségű művében a régi germán jövevényszavak közé tucatjával kerültek be Koivulehto etimológiái (SKRK 4. kiadás: 357–362) és az SSA-ba is számos szószármaztatása bekerült, annak jeléül, hogy a finn nyelvészek ezeket elfogadhatónak tartják. Néhány példa Koivulehtonak az SSA-ba bekerült germán etimológiáira: *karsia* 'nyes' (lehetséges), *kenno* 'lép, méhsejt', *paula* 'kötél, zsinór' (?-lel), *teuras* 'vágómarha', *hauras* 'törékeny' (Itt Koivulehto etimológiája csak a szócikk irodalmában szerepel.) stb.

Többször is átolvasva a szerző germán jövevényszavakról szóló cikkeit egy vonatkozásban hiányérzetem támadt. Többször is említi ugyan a jövevényszavaknak régebbi és újabb rétegét, de nincs a kötetben egy olyan átfogó és részletes tanulmány, amely rendszerezve tárgyalná a velük kapcsolatos problémákat. Hogy szavaimat pontosabbá tegyem, a *Lainoja ja lainakerrostumia* (Jövevényszavak és -rétegek) (32–66. l.) c. tanulmányban néhány szóval kapcsolatban megemlíti egy-két hangtani kritériumot (54. l.), amelyek alkalmasnak tűnnek a régebbi és újabb réteg elkülönítésére. Tulajdonképpen a halála után megjelent *Die Urheimat der Germanen* (433–455) c. rövid összefoglalásában fejti ki rendszerezve a germán jövevényszavakkal kapcsolatos nézeteit, és sorol fel hat hangtani kritériumot a két réteg elválasztására. Véleménye szerint a jövevényszavak átvétele a Kr.e. 1700-500 közé datált skandináv bronzkorban (nordische Bronze-kultur) történt a Finn-öböl partvidékén. A régebbi réteg a korai közfinnbe (Frühurfinnische) került, a későbbi pedig a lappok kiválása után a közfinnbe

(Späturfinnische). A két alapnyelv határát mások nyomán Kr. e. 1000-re teszi. Ezek a megállapítások az említett dolgozat tulajdonképpeni témája szempontjából azért fontosak, mert ha helytállók, akkor a germán őshaza nem lehetett mástutt, csak Dél-Skandináviában.

Mielőtt rátérnénk Koivulehtónak az indoeurópai jövevényszavakkal kapcsolatos cikkeire, tegyünk egy kis őstörténeti kitérőt. A szerző többször is emlegeti a „folytonossági elméletet”, amelyet Christian Carpelan finn régész emlékkönyvében megjelent cikkében fejt ki: *Arkeologia, kielihistoria ja jatkuvuus-teoria* (Régészet, nyelvtörténet és a folytonossági elmélet; 356–368. l.). Az elmélet lényege, hogy a finnségiek elődei már a korai fésűs kerámia megjelenése (kb. 3900 BC) óta folyamatosan a mai Közép- és Dél-Finnország és Észtország területén élnek. Az elmélet elsősorban a régészekről származik, de általában és kisebb-nagyobb fenntartásokkal a finn nyelvtörténészek is elfogadják. Az elmélet jól illik Koivulehto elképzeléseivel, tehát itt is határozottan elutasítja az elméletet ért bírálatokat.

1983-ban jelent meg az első olyan cikke, amely az indoeurópai jövevényszavakkal foglalkozik: *Suomalaisten maahanmuutto indoeurooppalaisten lainasanojen valossa* (A finnek honfoglalása az indoeurópai jövevényszavak fényében); 87–112. l. Ebben kilenc jövevényszót tárgyal, amelyekről azt állítja, hogy „heijastavat indoeurooppalaisen kantakielen tasoa, mutta joiden siitä huolimatta täytyy l e v i k k i – kriteerin nojalla katsoa lainautuneen lähinnä Baltiassa tai Suomessa...” (az indoeurópai alapnyelv szintjét tükrözik, de amelyeket ennek ellenére az elterjedtségi kritérium alapján a Baltikumban vagy Finnországban kölcsönözöttnek kell tekinteni) (92. l.). Nézzünk erre egy példát: a finn *kylmä* ’hideg’ szónak közismert finn-permi etimológiája van, szabályos megfelelői megvannak az észten, lappban, mordvinban, cseremiszen, votjákban és zürjénben, vagyis az összes finn-permi nyelvben. Koivulehto, bár közli a finnugor megfelelőket is, a litván *geluma* ’erős hideg, fagy’ alapján felteszi, hogy a szó balti (?előbalti) eredetű és egy ’szúr, fáj’ jelentésű, végső soron indoeurópai ige származéka. Mi bizonyítja, hogy a képzett szó már a balti (előbalti) alapnyelvben megvolt, és hogy áll a dolog a jelentéssel? Ez utóbbi kérdés a szerzőt is foglalkoztatta, mint az idézet mutatja: „Vaikka periaatteessa olisi tietenkin mahdollista, että tämä liettuasta tavattava merkitys olisi nuorehko, on yhtä hyvin mahdollista, että se on jo ikivanha – ja tähän juuri viittaa vksm. sana” (Elvben lehetséges, hogy a litvánban jelentkező jelentés későbbi eredetű, de ugyanúgy lehetséges, hogy ősi – és éppen erre utal a korai közfinn szó; 106. l.). Ez a megjegyzés a semmitmondás (vagy ősi vagy nem) és a logikai bukfenc iskola-példája, hiszen azzal vél bizonyítani, amit bizonyítani kellene. Ami a finn szó rokon nyelvi megfelelőit illeti, azokat a szerző könnyedén elintézi: nyugatról keletre vándoroltak, és kész!

De miért is kellene egy finn-permi szónak minden áron jövevényszónak lennie? Koivulehto szerint azért, mert ha nem onomatopoeitikus eredetű, akkor

nem keletkezhetett csak úgy, kell idegen forrásának lenni. Ezt ki is fejti egy másik cikkében (383. l.). Koivulehto nézetéből viszont az következne, hogy szavak spontán keletkezésével a korábbi alapnyelvekben sem számolhatunk!

A fentiekén kívül is szép számban vannak Koivulehtonál olyan szavak, amelyeknek finnugor származtatása is van. Némiképp betekintést nyújt a szerző módszerébe a finn *hyvä* 'jó' szó esete. Az UEW szerint a szó *šenä alakból származtatható, biztos észti, lapp, mordvin és bizonytalan cseremiszi, votják, zürjén és magyar megfelelőekkel. Koivulehto korai ósíráni **tsiva-* alakból származtatja. Csak-hogy az iráni nyelvekben nyoma sincs az átadó nyelvi alaknak. Az óindben van ugyan egy *sivá-* alakú melléknév 'kegyes, jóakarátú, barátságos, kedves' jelentésben, amelyet különösen istenek jelzőjeként használnak. Ebből a finn szó nem származhat. A problémát azonban a szerző megoldja: „On vaikeata käsittää, että varhaiskantairanissa ei olisi kerran ollut samaa keskeistä erityisesti jumalia kuvaavaa adjektiivia kuin muinaisintiaassa.” (Nehéz megérteni, hogy a korai ósírániban valamikor ne lett volna meg ugyanez a – különösen az istenekre alkalmazott – melléknév; 416. l.) És erre a feltevésre alapozza Koivulehto az etimológiát.

Utolsó példám *Saamen ja suomen 'poro'* (A lapp és a finn 'rénszarvas'; 382–389. l.) c. cikkéből származik. A lapp *boazu* és a finn *poro* szavaknak van uráli, illetve finnugor etimológiája. Az UEW az alapalakot *poča formában rekonstruálja és finn, lapp, cseremiszi, votják, osztják és vogul, valamint ?-lel egy kamasszi folytatót tüntet fel. Koivulehto ezt is előiráni jövevényszónak tartja, az átadó nyelvi alakot nem rekonstruálja, de hosszan bizonygatja, hogy az átadó nyelvben szóbeljei *-*ts-* állt, amelyet finnugor oldalon *-*č-* vel helyettesítettek. Az átadó nyelvi jelentés szerinte '(pien)karja, yksityinen kesytetty kotieläin' (aprójószág, egyedi megszelídített háziállat) volt. Hogy ebből hogyan lett 'rénszarvas', azt nem részletezi. Illetve a jelentések különbségével kapcsolatban azt jegyzi meg, hogy az kulturális és gazdasági okokra vezethető vissza (385. l.).

A kötetben még két nagyobb tanulmány foglalkozik az indoeurópai jövevényszavak kérdésével: *Varhaiset indoeurooppalaiskontaktit: aika ja paikka lainasanojen valossa* (Korai indoeurópai kapcsolatok: idejük és helyük a jövevényszavak fényében; 209–238. l.), illetve *The Earliest Contacts between IE and Uralic Speakers in the Light of Lexical Loans* (277–305. l.). Ezekben egyrészt az eddig is ismert szakirodalomra támaszkodva bemutatja az indoeurópai jövevényszavak kronológiai rétegeit, másrészt számos új etimológiával gyarapítja különösen az árja és iráni eredetű szavak csoportját. Ezekről ezt írja: „Varsinaisia arjalaislainsanoja on yllättävän paljon, ja nimenomaan niistä monilla on aivan läntinen, jopa vain itämerensuomeen rajoittuva levikki. Tätä on mahdotonta selittää muuten kuin päättelemällä, että arjalaisia/iranilaisia heimoja on jäänyt ”länteen” (Meglepően sok a tulajdonképpeni árja jövevényszó, és éppen ezek közül soknak az elterjedése korlátozódik a balti-finnre. Ezt lehetetlen máshogy magyarázni, mint azzal a következtetéssel, hogy árja/iráni törzsek ma-

radtak „nyugaton”; 233–234. l.) Eléggé meglepő és más oldalról alá nem támasztható feltevés.

Az olvasónak az eddigiek után talán az a benyomása támadt, hogy a recensens elfogultan ítéli meg Koivulehto munkásságát. Hogy ezt a félreértést eloszlassam, hadd mondjam el, hogy általánosságban milyen hatást gyakorolt rám a kötet és szerzője. Először is lenyűgöző hatalmas tudása, mindent tud, mindent elolvasott, aminek írásai témájához a legkisebb köze van. Másodikként említeném filológiai alaposágát: minden lehetséges adatot, jelentést, hangtörténeti információt összegyűjt, és rendezett formában nyújtja át az olvasónak. Hallatlanul korrekt, az etimológiai ellen szóló esetleges tényeket, adatokat is lelkiismeretesen bemutatja. Végül azt is meg kell említeni, hogy csodálatos alkotó képzelete volt, ami lehetővé tette, hogy első látásra össze nem tartozó szavakat is etimológiai kapcsolatba hozzon egymással. Igaz, fantáziája talán olykor elragadta, lehetővé tette, hogy túlságosan nagyvonalúan kezeljen egyes problémákat. Ezekből az esetekből mutattam be néhányat a fentiekben. Ha feltesszük, hogy Koivulehto korábban említett ötszáz etimológiájának csak a fele bizonyul maradandónak (ez persze nem valószínű), a megmaradtak is olyan mennyiséget jelentenek, amelyre minden etimológus büszke lehetne.

Hadd idézzem végül Petri Kallio méltató sorait a hagyatékban maradt etimológiákat tartalmazó cikkből: „Lopuksi on todettava, että vaikka Koivulehto ehti julkaista parhaat etymologiansa jo elinaikanaan, hän oli etymologina niin omaa luokkaansa, että moni meistä vähäisemmistä etymologeista olisi onnellinen, mikäli koko uransa aikana pääsisi lähelle pelkästään tässä artikkelissa julkaistavien uusvanhojen etymologioiden määrää ja laatua” (Befejezésül meg kell állapítani, hogy Koivulehto ugyan még életében publikálta legjobb etimológiáit, de etimológusként külön osztályt képezett, ezért sokan közülünk kisebb etimológusok közül boldogok lennének, ha egész pályájuk során meg tudnák közelíteni az ebben a cikkben publikálásra kerülő régi-új etimológiák számát és minőségét; 456. l.).

Visszatérve a kötethez el kell még mondanom, hogy Jorma Koivulehto gondosan összeállított bibliográfiája a 464–477. lapokon található. Ebben a szerkesztők – nagyon helyesen – azt is jelzik, ha egy írás a jelen kötetben is közlésre került. Talán nem okozott volna túl sok munkát, ha a Verba mutuata-kötetben való megjelenést is feltüntették volna.

A terjedelmes szómutatót (478–712. l.) többek segítségével Sampsa Holopainen állította össze. A szómutató Koivulehto teljes etimológiai munkásságát felfeleli. Elkészítése heroikus és önfeláldozó munkát követelt, különös tekintettel arra, hogy a szómutatókat nem szokás tudományos teljesítménynek tartani. Néhány számadat, amelyek egyrészt az összeállítás nehézségét, másrészt Koivulehto szerteágazó érdeklődését mutatják: mintegy háromszáz szó képviseli az ősurált és belőle származott másodlagos alapnyelveket (finnugor, finn-permi stb.). A finnségi (balti-finn) nyelvekből mintegy kétezer szó szerepel a szómutatóban, a lappból hétszáz. Ez a szómutató tehát hasznos és szükséges segédeszköz mind-

azok számára, akik etimológizálással, illetve jövevényszó kutatással kívánnak foglalkozni. Koivulehto véleményét akkor is figyelembe kell venni, ha nem mindig tudjuk elfogadni módszereit, vagy nem értünk egyet megállapításaival vagy következtetéseivel.

A szerkesztők hatalmas és fontos munkát végeztek a kötet, a bibliográfia és a szótárak összeállításával. Méltó emléket állítottak mesterüknek. Közel negyven év termését látjuk itt együtt, és ezzel új dimenziót nyer Jorma Koivulehto személye és munkássága. És remélhetőleg arra ösztönzi a fiatalabb kollégákat, hogy folytassák munkáját.

Rövidítések

- SKRK = Hakulinen, Lauri (1979), Suomen kielen rakenne ja kehitys. (Neljäs, korjattu ja lisätty painos.) Otava, Helsinki. (A finn nyelv szerkezete és fejlődése. Negyedik, javított és bővített kiadás.)
- SSA 1 = Itkonen, Erkki – Ulla-Maija Kulonen (szerk.) (1992), Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1. Suomalaisen kirjallisuuden seura/Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- SSA 2 = Kulonen, Ulla-Maija (szerk.) (1995), Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 2. Suomalaisen kirjallisuuden seura/Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- SSA 3 = Kulonen, Ulla-Maija (szerk.) (2000), Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 3. Suomalaisen kirjallisuuden seura/Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- UEW = Rédei, Károly (Hrsg.) (1988–1991), Uralisches Etymologisches Wörterbuch. I–III. Budapest – Wiesbaden.

CSÚCS SÁNDOR

Három körösztyén leány. Az első magyar nyelvű dráma. Közreadja Dömötör Adrienne Balassi Kiadó, Budapest, 2018. 127 o.

Filológiai mélyfúrás. Leginkább ez a megjelölés illik Dömötör Adrienne (és Szentgyörgyi Rudolf) könyvére. Adva van ugyanis egy mindössze 40 oldalra terjedő könyvecske, kézzel írva, bizonytalan időből, kódexnek nevezve (Sándorkódex). A kódexnek van modern kiadása is, ez Pusztai István nevéhez fűződik (1987). A vegyes tartalmú könyvecske 21. oldalán kezdődik egy történet, mely a 31. oldalon be is fejeződik: a három keresztyén leány hitvallásáról és mártíromságáról szóló történet. Dömötör Adrienne könyve ezt a történetet járja körül.

A könyv négy fő egységből áll. Az első egységben először a 10 oldalnyi szto-ri korabeli (16. század eleji) kiejtését tükröző szövegátírás olvasható. Mivel a

kódex egyetlen kéz munkája, továbbá mivel helyesírására főként a mellékjeles helyesírás jellemző (amely megkönnyíti a kritikus hangok, leginkább az *ö, ő* és *ü, ú* valószínűleg helyes olvasatát), az átírás híven tükrözi a korabeli kiejtést. Dömötör Adrienne természetesen tudja, hogy egy ilyen, a korabeli ejtést tükröző átírás kényes és veszélyes vállalkozás, ahol a kiejtés elve, a szóelemzés elve és a leírt szöveg egyes sajátosságai ütköznek, s emiatt a közlő egyes megoldásai következetlennek tűnhetnek. Így pl. két egymást követő mondatban szerepel a *tűzben* szó [18. és 39. oldal] kétféle mellékjeles betűvel, s ezt a közlő *tőzben* és *tűzben*-ként írta át, vagyis itt a leírt szóalakot tartotta tiszteletben. Ezzel szemben az ugyanitt szereplő *el aluttak* az átírásban *elaludtak* lesz, az *engecz* az átírásban *engedsz*-ként látható. Az eredetiben *vessetqth*-ként írott szót kijavítva *vessétök*-ként írja (ugyanitt) – vagyis ez esetben a tévesztés kijavítása mellett döntött.

A kiadvány következő részében a történetet tartalmazó Sándor-kódex lapjainak fényképét találjuk, betűhű átírással (24–45. oldalak). Ez a rész megadja a lehetőségét a filológiai elemzésnek és a szövegátírás ellenőrzésének. Szükséges lépés tehát a tudományos szakszerűség érdekében.

Mivel a Sándor-kódex különböző eredetű írások fordítása, a Három körösztýén leány esetében is fontos a latin alapszöveg ismerete. Ezt ugyanis a 10. században Hrosvita Gandeshemensis írta meg *Passio sanctorum virginum Agapis, Chioniae et Hirenae* címen. A következő egységben e szövegnek először a magyar fordítását kapjuk (49–57), majd a kézirat fotómásolata következik a latin szöveg átírásával és filológiai jegyzetekkel (60–79), melyet a latin nyelvű kézirat 1501-es nyomtatott szövegkiadásának fényképe és az eredeti kézirat, illetőleg az első nyomtatott változat közötti eltérések jegyzéke egészít ki (83–91). Ez az egység (49–91) Szentgyörgyi Rudolf munkája. Mire jó ez a sok szempontú aprólékosság – kérdezhetnénk. Elsősorban arra, hogy segítségével összevethessük a magyar nyelvű fordítás és a latin alapszöveg közti különbségeket, megtaláljuk az ismeretlen fordító sajátos megoldásait, kiegészítéseit. Erre Dömötör Adrienne tesz is kísérletet, összehasonlítva a két szöveget, megállapítja a tartalmi azonosságot, de a magyar nyelvű fordítás átdolgozás-jellegét is (103–108).

A kötetet Dömötör Adrienne tanulmánya zárja (95–122), címe: Az első magyar nyelvű dráma. A cím mintegy magában foglalja a szerző álláspontját: valóban drámáról van szó a történetben, még ha dramatizált megjelenítésben esetleg soha nem is adták elő. A tanulmány két részre osztható, az első részében általános bevezetést kapunk a kódexirodalomról, ebben a Sándor-kódex helyéről: tartalmi és formai jellemzőiről, mindarról a problematikáról, ami az írásművet jellemzi. Dömötör Adrienne a vonatkozó szakirodalom alapos ismeretével közli az eltérő feltevéseket a kódex születésének helyéről, arról, hogy mely olvasói rétegnek szánták, s hogy milyen céllal lettek összeválogatva a benne levő olvasmányok. A Három körösztýén leány kapcsán szól annak szerzőjéről, Hrosvita egyéb drámáiról és alkotói elképzeléséről. Arról is, hogy mi volt az oka annak, hogy mintegy fél évezred távlatából egyszer csak fényre kerül a három mártír leány történetének Hrosvita által írt szövege. A megoldást egy humanista, Konrad Celtis (1459–1508) szerepe jelenti, aki megtalálta, majd nyom-

tatásban kiadta 1501-ben Hrosvita írásait, sőt II. Ulászló titkárának vendégeként Budára is ellátogatott. Megvan tehát a közvetítő a latin eredeti mű és a magyar fordítás fél évezrednyi időbeli különbségének áthidalására. Dömötör három kérdést fogalmaz meg, melyekre a tanulmány további részében keres választ: mivel magyarázhatók az eltérések a latin eredeti és a magyar változat között, egy vagy több személy áll-e a fordítás és a részleges átdolgozás mögött, tekinthető-e drámának a magyar nyelvű szöveg (99).

Dömötör Adrienne a magyar szöveg megalkotásának három fázisát feltételezi: először egy korabeli latin nyelvű átdolgozás megalkotását látja valószínűnek, majd a magyar nyelvű fordítást, s végül harmadikként a kódexbe való bemásolást. Az eredeti latin és a magyar nyelvű szöveg különbségeinek egy része is az átdolgozással és ennek magyar területen történő megvalósulásával függhetnek össze: a történet indító része ezért helyeződik a török császár udvarába.

A tanulmány következő részének fő kérdése: nevezhetjük-e drámának vagy inkább csak (amint Horváth János írja) „dialogizált legendának” (1931: 178) a Három körösztyén leány történetét. Dömötör Adrienne számba veszi a szakirodalom megállapításait, érveit mind a dráma-jelleg mellett, mind ellenében. Magát a dráma fogalmát többféleképpen foghatjuk fel, a formai jegyek (napjainkban is) gyakran elsikkadnak, a dráma lényegében attól dráma, hogy „szituációkból építkezik, amelyek változása hatással van a szereplők közötti viszonyrendszer egészére, befolyásolva további sorsukat” – írja a szerző (116). Ez a dráma-meghatározás érvényesíthető a középkori legendafeldolgozásokra, melyek a mirákulumnak nevezett misztériumjátékok körébe tartoznak. És ebbe a sorba illeszthető a Három körösztyén leány története is, függetlenül attól, hogy valódi előadása vagy szereplőkre kiosztott felolvasása megtörtént-e vagy sem.

A kötetet egy kétoldalas bevezető nyitja, melynek címe: A könyv témájáról. Ez a bevezető bemutatja, hogy a kötet egyes részei mit tartalmaznak. Talán szerencsésebb lett volna, ha a szerző tanulmányát két részre bontja, és ennek első részét (95–103, mely a kódexnek és a Három körösztyén leánynak a filológiai bemutatását célozza) a kötet bevezetőjeként szerkeszti be. Ebben az esetben az olvasó könnyebben megértené a kötet szövegeinek sorrendjét és elrendezését. Fájón hiányzik továbbá a Sándor-kódex idézett szövegének nyelvtörténeti-dialektológiai elemzése, a szövegnek a korszak magyar nyelvállapotába való behelyezése.

Irodalom

Horváth János (1931), A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Pusztai István (1987), Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A bevezetést és a jegyzeteket írta Pusztai István. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

HEGEDŰS ATTILA

Kontra Miklós et al.: Szeged nyelve a 21. század elején
Gondolat Kiadó, Budapest, 2016. 295 o.

24 évvel ezelőtt, amikor Szegedre érkezve megkezdtem egyetemi tanulmányaimat, annyit tudtam csak a város nyelvéről, mint amennyit az ország más részein élők általában tudni szoktak: hogy *ö-ző*. Bizonyára így voltak ezzel a kötet szerzői is, akik mindhárman máshonnan kerültek a Szegedi Tudományegyetemre, így nem az ottani dialektus az alapnyelvük. A budapesti Kontra Miklósnak a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI; 1. pl. Kontra – Borbély 2010; Váradi 2003) és a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat (MNSZV; 1. Kontra [szerk.] 2003) után ez a harmadik nagyszabású magyarországi szociolingvisztikai vállalkozása. Az ajkai születésű Németh Miklós nyelvtörténészként behatóan tanulmányozta a XVIII. századi szegedi írnokei nyelvváltozatot (Németh 2004, 2008), s ennek kapcsán a történeti szociolingvisztika módszertani kérdéseit (l. még pl. Németh 2013). A szintén dunántúli Sinkovics Balázs hasonlóképpen nyelvtörténeti és szociolingvisztikai érdeklődésű. Az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) által támogatott „SZÖSZI” (Szögedi Szociolingvisztikai Interjú) projekt interjúkra támaszkodik, mint annak idején a BUSZI; a könyv az interjúk feldolgozásának első eredményeit mutatja be.

A számok nyelvén: a 165 elkészült interjúból 60-at dolgoztak fel (95 órányi hanganyag), ami a két „szélső” korosztály: a legfiatalabb (15–17 éves diákok) és a legidősebb (60 év fölöttiek) nyelvhasználatának összevetésére nyújt lehetőséget (30-30 interjú). Olyan látszólagosidő-vizsgálatról van tehát szó, amely magában hordozza egy majdani valóságosidő-vizsgálat ígérését is (54. old.; vö. Kontra 2012). Az *ö-zésre* és a tájszavakra összpontosító elemzés az előre sejthető végkövetkeztetésre jut: ezek a nyelvjárási sajátságok visszaszorulóban vannak. Szociolingvisztikai szemmel a népesség összetételének az elmúlt évtizedekben végbement változásait nyomon követve és a megszokott független változókat (életkor, iskolázottság stb.) fölveve a nyelvi attitűdök – a fiatalabbaknál a standard nyelvhasználat színterein tapasztalható negatív megítélés (stigmatizáció), az idősebbeknél a rejtett presztízs – fölfejtésére kell elsősorban törekedni, ez együttesen a mai nyelvi helyzetkép magyarázatának kulcsa. Külön érdekesség, hogy a 60 interjúban a város neve tulajdonnévként vagy melléknevesítve 980-szor fordult elő, s ebből mindössze kb. 8% hangzott *ö-vel* (*Szöged(ön)*, *szögedi(es)*, *szögediesen*) – 68 előfordulás az idősektől, míg csupán 10 a fiataloktól. Sokatmondó adat, bár a tulajdonnevek státusa azért némiképp más, mint a közszavaké – pár évvel ezelőtt, egy tanulmányi kiránduláson az Őrség néhány településén arra lettem figyelmes, hogy adatközlőink közül többen a *Vasvár* változatot használják a nyelvjárási tankönyvek alapján várt *Vazsvár* helyett, miközben a *v* minden más esetben zöngésítette az előtte álló zöngétlen zörejhangot a beszédjünkben.

Bár, ahogy a szerzők hangsúlyozzák, Szeged nyelvhasználatának átfogó felmérésére a 2010-es évek elejéig nem került sor, Bálint Sándor *Szegedi szótára* (1957), más szegedi tárgyú munkáival együtt, addig is gazdag forrásanyagnak számított, amely – egyetértek a szerzőkkel – újabb (digitalizált) kiadást is megérdemelne, kiegészítve az eltelt bő fél évszázad lexikában bekövetkezett változásainak dokumentálásával. Emellett természetesen a dialektológiai szakirodalom is felvázolja Szeged hagyományos nyelvjárási képét a 19. század 80-as éveitől kezdve, amit a könyv 3. fejezete át is tekint. (Kis esztétikai hiba, hogy a 3. fejezetnek ugyanaz a címe, mint 3.2. és 3.2.3. számú alfejezetének.) Igaz, hogy a város nem volt nevesítve a MNyA. kutatópontjai között, de a közeli Algyő, Tiszasziget, Földeák igen, ahogy Kiskundorozsma is, amely ugyan 1973 óta közigazgatásilag Szegedhez tartozik, ám köztudattan palócos-jászos nyelvjárás-sziget önálló identitástudattal (Szabó 1995; Németh 2017), ezért másképp kell kezelünk, mint Szeged történeti városrészeit. Eltekintve attól, hogy a MNyA. és általában a magyar nyelvjáráskutatás a tősgyökeres falusi földműves lakosság nyelvére koncentrált, városok csak elvétve és külön magyarázattal szerepeltek a kiválasztott települések között (l. Deme – Imre [szerk.] 1975), tradicionálisan Szegedre is érvényesek a fősorolt környező falvak alapvető hangtani-alaktani vonásai (l. pl. Imre 1971: 343), amelyeket a standarddal/köznyelvvél kontrasztba állítva szokás megadni: a már emlegetett és emblematikusnak tartott *ö*-zés, az *ë* megléte (*e-ë* fonémaellentét, de az *ö*-zés miatt az *ë* ritkább, kötöttebb előfordulásával), az *l*, *r* (és esetleg a *j*) mássalhangzók nyújtó hatása, sőt zárt szótagban kiesése (*kirabóta*, *püföte*), *a* és *e* után nemritkán *ā*-t és *ē*-t eredményezve, egyes morfémaokban különösképpen (*ollóvā*, *ëfārad*). A nyújtó *-r* utáni *-t* is kiesik az *-ért* ragból (pl. *mié*) és a *mert*-ből (*mē*). A köznyelvben háromalakú, kerek ségi harmóniát is mutató toldalékok kétalakúak: az *-e*-t tartalmazó ajakréses tag hiányzik, helyét az *ö*-ző tölti be (*pénzekhöz*, *helyezkődik*), a *-k* többesjel, az *-m* személyrag, a *-t* tárgyrag, az *-n* határozórag stb. magánhangzós alternánsai közül szintén hiányzik az *e*-s (*viszöm*, *nézök*, *internetöt*, *székön*). A *-hoz/-höz* lehet *-hó/-hő* is, vagy *-hon/-hön* (*-hun/-hün*), a MNyA. alapján nem szokatlan az *ü*-zés, *ú*-zás (*üket*, *kitű*, *házbú*, *Sándoréktű*). Az *és* kötőszó helyett a beszélők kedvelik a *mög*-öt, tagmondatok között az *oszt*-ot is. A tájszavak közül viszonylag ismert a *szárma* ('töltött káposzta'), a *paszúr/paszuly* ('bab'), a *garaboly* ('fonott füles kosár'), a *rica/tányérica* ('napraforgó'), a *gyökér* ('petrezselyemgyökér, fehérrepa') vagy a *gönye* ('vézna, gyenge'). S ez persze nem minden (pl. némi *i*-zés, *ü*-zés is előfordul), de alkalmasint a legfontosabb.

Érdekes egybeesés, hogy Kristóné Fábrián Ilona (2014) is a közelmúltban foglalta kötetbe a szegedi és Szeged környéki nyelvhasználat tárgykörében évtizedek óta végzett empirikus kutatásait. P. Lakatos Ilona (2018) összeköti a két mű recenzióját (mondani sem kell, egyik sem csorbítja a másik érdemeit), itt azonban a SZÖSZI-kutatásra fogok koncentrálni, megjegyezve, hogy a lényegesen szélesebb szakirodalmi háttérrel és komplexebb módszertannal dolgozó Kontra – Németh – Sinkovics szerzőhármás korrekt módon, a megfelelő szöveg helyeken röviden hivatkozik (a született szegedi) Kristóné eredményeire. Ők maguk azt a

módszertani fogást alkalmazták, hogy *ö-ző* fiatal terepmunkásokat – említjük meg a nevüket is: Bagi Anita, Berente Anikó, Csák Luca – küldtek az alanyokhoz, akik megszólalásaikkal szándék szerint inkább „előcsalogatták” a vernakuláris változatot, mintsem elidegenítették attól a kérdezetteket (l. a megfigyelői paradoxon problémáját). Hogy ez a törekvésük a kívánt hatást érte-e el, abban maguk a szerzők sem teljesen biztosak (89. old.). Mindenesetre az vezérelte őket, hogy a standard *e-ző* terepmunkás esetleg implicit módon működésbe hozhatja az *ö-zéssel* kapcsolatos negatív attitűdöt (ha van ilyenje, vagy érzékel ilyet az adatközlő), azaz nem vagy kevésbé lesz *ö-ző* a rögzített anyag, illetőleg aki amúgy sem szokott vagy nem is tud *ö-zni*, azt a dialektusban megszólaló terepmunkás nemigen fogja „rávenni” erre (55. old.). A nem *ö-ző* interjúalanyok között akadtak olyanok, akik nemcsak megsejtették a terepmunkás *ö-zésének* szándékosságát, de szóvá is tették (89. old.), vagyis a módszertani trükk akár átlátszóvá is válhat. Már eddig is élénk visszhangot keltett a nyelvjárásban beszélő terepmunkás ötlete (55. old.), számos érv szól mellette és ellene. Hasznos adalék a vitához az az *e-ző* kontrollinterjú, amelyről Németh, Bagi és Molnár (2016) számol be. Kis Tamás (2017: 196) is idézi a meglepő konklúziót: „az adatközlő nagyjából 5%-kal nagyobb arányban *ö-zött* az *e-ző* terepmunkással beszélgetve, mint az *ö-zővel*. A megkettőzött interjú tehát azt bizonyítja: a terepmunkás *ö-zése/e-zése* nem befolyásolja a várt irányban az adatközlő nyelvhasználatát, sőt kis mértékben ellentétes a hatás” (i. m. 120). Az is lényeges, hogy az *ö-ző* terepmunkás szegedi-e (vö. P. Lakatos 2018: 108), ugyanis nem egységes a „szegedi nagytáj” *ö-zése*: a legtöbbit emlegetett, mert gyakorisága miatt feltűnő különbség talán az, hogy Makón, Hódmezővásárhelyen stb. *sömmit, sönkit* mondanak, Szegeden, Deszken stb. viszont *sëmmít, sënkit* (Bagi Anita és Csák Luca „vásárhelyiek”, Berente Anikó jakabszállási; 72. old.). Néhány alany észre is vette, hogy a terepmunkások nem szegediek. A terepmunka során előfordult váratlan, szélsőséges helyzetek (pl. a hazaérkező feleség féltékenységi jelene, házassági ajánlat) egy része talán kiküszöbölhető lett volna azzal, ha a terepmunkás egy ellenkező nemű munkatárssal együtt keresi fel az adatközlőket.

A kvantitatív szociolingvisztikai vizsgálatok mindig törekszenek a reprezentatív mintavételre. A SZÖSZI esetében ez nem sikerült maradéktalanul: vannak alul- és felülreprezentált életkori csoportok (a 60 év fölötti korosztály és a felsőfokú végzettségűek felülreprezentáltak a mintában), de például a férfi-nő arány megfelel a városon belüli, 2005-ben mért megoszlásnak (45% férfi, 55% nő). A 4. fejezet precízen végigköveti, miért alakultak így a belső mutatók, minden lényeges adatot táblázatba foglalva. Bár a leszűrt tanulságokat valószínűleg nem befolyásolja lényegesen, úgy gondolom, utólag még ki lehetne egyensúlyozni a SZÖSZI-t minden tekintetben további interjúkkal, amennyiben egy-két éven belül elkészülnének (vö. 73. old., utolsó bek.). A szociolingvisztikai interjú módszerének bemutatásánál a nyelvjáráskutatók nyilván szívesen látnának néhány releváns hivatkozást a nyelvjárásgyűjtés módszertani irodalmára is, hiszen sok a hasonlóság (pl. a megfigyelői paradoxon leküzdése, az alapnyelvi változat előhívása, életrajzi adatok, fiatalkori élmények, egyes nyelvi változók külön tesztelé-

se). Ezzel együtt nem véletlenül dicséri P. Lakatos Ilona (2018: 107) azt a kutatói magatartást, hozzáállást, alázatot, amely nem leplezni, bagatellizálni igyekszik a módszertani problémákat és hiányosságokat, hanem részletekbe menően feltárja az összes dilemmát, amellyel a szerzők munkájuk során szembesültek, tisztázva egyúttal az eredmények érvényességi körét és tudományos értékét, megbízhatóságát. Önkritikusan elismerik például, hogy a tájzólalista összeállítása nem a legszerencsésebben sikerült (az *elmék* 'elmegek', a *bölcsködik* 'okoskodik' és a *palincs* 'mérleghinta' helyett utólag más szavakat tettek volna rá). Az interjú felépítése jól átgondolt, változatos, informatív (64–72. old.). A riportterés a cipőfűzőteszt nemcsak hasznos, hanem szellemes is. Az ügynökteszt rövidebb változata, ahogy a 69. oldalon leírják, talán kevésbé.

Az *ö*-zésnek a vizsgálat középpontjába állítása egyfelől kínálja magát, közelebbről nézve azonban nem is annyira vitán felül álló. Két példa: (1) A szerzők idézik Péter László (1959: 134) szellemes illusztrációját a hódmezővásárhelyi, makói és szőregi tájzólás eltéréseire: „A szőregi a földreejtett *cserösznyébű* *ëggy szömet vösz fö*, a makai a *csörösznyébül* *ëggy szömöt*. A vásárhelyi is *szömöt vösz föl*, s nála a többesszám [sic!] is *szömök*, míg Szőregen és Makón *szömek*. [...] Aki *vétközött*, az Vásárhelyt *vétkös*, Szőregen *vétkes*; ott a *képet* akasszák [sic!] falra, itt a *képet*; ott a *högyöt* nézik a *képrül*, itt a *högyet* a *képrü*” (75. old.). Látható, hogy nemcsak az *e~ö* váltakozásban talál Péter különbséget, hanem az *-l* kiesésében és nyújtó hatásában is (*cserösznyébű*, *képrü*). (2) Tanulmányos, hogy a lejegyzett diákinterjúból a 12 éves lány (nota bene: ő nem része a SZÖSZI-mintának, hiszen fiatalabb, mint a legelső, 15–17 éves korcsoport; 42 éves édesanyja született szegedi, a vele készített interjú mellé, esettanulmány készítéséhez vették fel a lányával is az interjút) azt mondja, hogy ő nem „vérbeli szegedi”, „nem *ö-vë*” beszél, miközben nem tudatosul benne, hogy az *ö-vë* mellett sorra produkálja a *rosszú*, *akkó*, *amikó*, *igazábó*, *fagyvizóná*, *hídná*, *ëjöttünk* nyelvjárási alakokat, amelyek legalább ugyanolyan karakteres jellemzői a szegedi beszédnek, mint az *ö*-zés, csak nincsenek stigmatizálva – talán részben azért, mert az *-l* kiesése más dialektusokban is megszokott (igaz, más hangtani helyzetben) a *zöd*, *nyóc*, *kúcs*, *vögy* stb. szavakban –, s ezáltal észrevétlenebbek, mint az *ö*-zés (a stigmatizálódás esetlegességéről l. Kenesei 2005: 7–8). A lejegyzésről magáról annyit mindenképp el kell mondani, hogy jóval egyszerűbb, elnagyoltabb, mint a hazai dialektológia egyezményes hangjelölési rendszere – jelölik az *ë*-t, az *ā*-t és az *ē*-t, ami a szegedi anyagban elengedhetetlen, de nem jelölik például a félhosszú ejtést vagy a standard hangzónál magasabb, alacsonyabb nyelvvállást, pedig egy gyakorlott nyelvjáráskutató – főleg az idősebb korosztály beszédében – talán meghallaná ezeket is a hangfelvételeken. A félhosszú-hosszú különbséget mindenképp jelölném, mert érdekes lehet az *-l*, *-r* nyújtó hatása szempontjából. Arra is kíváncsi lennék, hogy a *jó* ('jó') és a *jó* ('jól') *ó*-ja, az *azé* ('azé') és az *azé* ('azért') *é*-je stb. között van-e hosszúságbeli különbség, azaz kell-e számolnunk a félhosszú és hosszú mellett esetleg extrahosszú magánhangzókkal is.

Kontráék világos hipotéziseket fogalmaznak meg úgy a vizsgált nyelvi változókra, mint az adatközlőkre nézve, és szisztematikusan ellenőrzik ezeket – de nem mindegyiket. Az *ĕ*-zés és *ö*-zés kapcsolatára vonatkozó hipotézisek és még néhány vélelmezett (egyébként nagyon valószínű) implikációs összefüggés (80–81. old.) tárgyalása elmarad. A ténylegesen vizsgált hipotézisek egyike-másika végül nem igazolódik be, amire mindig megpróbálnak magyarázato(ka)t találni. A fentiek alapján kiegészíteném hipotéziseiket azzal, hogy a nem „gyütmönt” *e*-ző szegedieknél is hajlamos kiesni és nyújtani az *-l* és az *-r* ott, ahol az *ö*-zőknél szokott. Sarkosan fogalmazva: az *-l*, *-r* kiesése és nyújtó hatása az *ö*-zésnél is stabilabb jellegzetessége a szegedi nyelvjárásnak. Hogy a 15–17 éves korosztály későbbi nyelvi tapasztalatai hogyan alakulnak, nem tudhatjuk, de nem zárhatjuk azért ki, hogy a Szegeden maradók egy része utóbb, elhagyva az iskolát, valamelyest „visszatalál” a szegedi nyelvi gyökerekhez. Ezért is lesz fontos megismerni a két közbülső korosztály adatait. A város és a városrészek sokféle nyelvi áramlata nap mint nap találkozik a nyelvhasználat különböző szinterein, és a nyelvi attitűdök idővel változhatnak.

A szerzők gondolatmenetüket végig deskriptív mederben tartják, legföljebb a sorok között bujkál (és a terepmunkások viselkedését jellemzi) a nyelvi pluralizmus és vernakularizmus ideológiája (vö. Lanstyák 2009). Megjegyzem, a szélsőségesen standardellenes nyelvi ideológiáknak aligha van szociálpszichológiai realitása, ami a másik végletről, a standardizmusról is elmondható. A nyelvész persze a nyelvi változatosságnak örül – kiváltképp, ha dialektológus vagy szociolingvista. A Szeged városrészeit ábrázoló térképbe (272. old.) több pontatlanság is becsúszott – hogy stílszerűen csak egyet emeljek ki, „Felsőváros” nincs, Fölsőváros van, ahogy másutt a könyvben helyesen szerepel. Egyébként nagyon szimpatikus, hogy a szerzők (majdnem kivétel nélkül) végig az *ö*-ző változatokat használják a standardban is nyelvi változónak tekintett alakpároknál. Kérem, nézzék el, hogy ebben itt nem követtem maradéktalanul őket – az én alapnyelvem ugyanis az abaúji *e*-ző dialektus, amelyben igen „keves” az *ö*, az *ĕ*-t is Szegeden tanultam meg „mőghallani”, és inkább csak írásban, nyelvészeti megfontolásból szoktam rá a „fől”-özésre olyan magánhangzó-környezetben, amely tényleg zavaróan „mekegő”. Odahaza azonban fesztelenül mekegek, és őrzöm a jellegzetes abaúji tájszavakat – mert ez így van rendjén. S ha már a magamfajtákat az *ö*-ző szegediek nyomán „mekegő”-nek nevezi, szelíd iróniával észrevételezem, hogy a könyv mint „nyelvi korpusz” standardon belüli *ö*-ző preferenciája mellett a *-ható(a)k/-hető(e)k* változó nem mindenütt következetes használatát mutatja: talán annak függvényében, melyik fejezet melyik szerző munkája?

Ahogy a szegedi kollégák fogalmaznak, a SZÖSZI-korpusz „adatainak teljes nyelvtudományi földolgozása évtizedekre feladatot kínálhat a nyelvészeknek” (53. old.). Már is látszik, hogy az interjúk milyen széles körű nyelvészeti feldolgozásra alkalmasak: elég belepillantani a MNYj. 2017. évi kötetébe, valamint a közelmúltbeli élőnyelvi és dialektológiai konferenciák anyagába. Pragmatikakutatóként a kontextusnak a nyelvi választásokra gyakorolt befolyására (vö.

Molnár – Sinkovics 2015), valamint a nyelvhasználóknak az *ő*-zéssel összefüggő nyelvi énmegjelenítési/arculatmegmunkálási törekvéseire fókuszálnék (vö. Nemesi 2011/2016). A könyv ékes bizonyítéka annak, hogy a szociolingvisztikai és a dialektológiai szemlélet, módszertan és elmélet nem egymás riválisa, hanem szerves kiegészítője az élőnyelv kutatásában. Könnyen befogadható, sallangmentes nyelvezete a szakmán kívüli közönség számára is élvezhetővé teszi olvasását. Kívánatos lenne, hogy a különlegességeket is tartalmazó Szeged Nyelve Hangarchívum 400 órányi anyaga szabadon hozzáférhetővé váljon valamilyen adathordozón, mint ahogy a még mindig, ez esetben is alapvető forrásmunkának számító MNyA. digitalizált változatát szükséges volna minél rövidebb időn belül bárki számára könnyen elérhetővé tenni, mégpedig a legméltóbb helyen, felhasználóbarát változatban. S ezután következhet – mert már nagyon időszerű – az új nyelvatlasz és a (nagy)városi dialektológiai-szociolingvisztikai kutatások folytatása.

Irodalom

- Bálint Sándor (1957), Szegedi szótár I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme László – Imre Samu (szerk.) (1975), A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Imre Samu (1971), A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kenesei István (2005), A nyelvelmélettől a nyelvművelésig. A nyelvészet egységéről és változatosságáról. Magyar Nyelvőr 129: 1–12.
- Kis Tamás (2017), Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs: Szeged nyelve a 21. század elején. Budapest, Gondolat Kiadó, 2016. (296 oldal). Magyar Nyelvjárások 55: 191–198.
- Kontra Miklós (szerk.) (2003), Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kontra Miklós (2012), Mai magyar nyelvi változások (látszólagos- és valóságosidő-vizsgálatok). NyK 108: 357–380.
- Kontra Miklós – Borbély Ildikó (2010), A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) egydimenziós tesztadatai. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Kristóné Fábrián Ilona (2014), A szegedi nyelvhasználat az ezredfordulón. JATEPress, Szeged.
- P. Lakatos Ilona (2018), Két könyv Szeged nyelvéről. Magyar Nyelv 114: 102–110.
- Lanstyák István (2009), Nyelvi ideológiák és filozófiák. Fórum Társadalomtudományi Szemle 11: 27–44.
- Molnár Mária – Sinkovics Balázs (2015), Nyelvjárás a nyilvános térben – Egy közéleti szereplő beszédeinek nyelvjárásiassága. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), Nyelvelmélet és dialektológia 3. Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba. 211–222.
- MNyA. = Deme László – Imre Samu (szerk.) (1968–1977), A magyar nyelvjárások atlasza I–VI. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Nemesi Attila László (2011/2016), Benyomáskeltési stratégiák, énmegjelenítési taktikák. In: *uő*, *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció. Hét tanulmány*. Loisir Kiadó, Budapest. 91–134.
- Németh Miklós (2004), *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írónoki nyelvhasználatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Németh Miklós (2008), *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében. Nyelvi változók a XVIII. században*. SZTE Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- Németh Miklós (2013), *Történeti szociolingvisztika – három évtized mérlege*. In: Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. Gondolat Kiadó, Budapest. 304–323.
- Németh Miklós (2017), *Egy nagyvárosba olvadt nyelvjárásziget: Szeged-Kiskundorozsma*. *Magyar Nyelvjárások* 55: 51–61.
- Németh Miklós – Bagi Anita – Molnár Mária (2016), *Létezik-e olyan, hogy „az adatközlő nyelvhasználat”? In: Kozmács István – Vančo Ildikó (szerk.), Sztenderd – nem sztenderd. Variációk egy nyelv változataira. Válogatás a 18. Élőnyelvi Konferencia (Nyitra, 2014. szeptember 18–20.) előadásából. 1. Antológia Kiadó, Lakitelek. 117–127.*
- Péter László (1959), *Az ő-zés kérdéséhez*. *Magyar Nyelvjárások* 1: 118–135.
- Szabó József (1995), *A dorozsmai nyelvjárás*. In: Kövér Lajos – Tóth Sándor László (szerk.), *Kiskundorozsma. Tanulmányok*. Somogyi Könyvtár, Szeged. 540–573.
- Váradi Tamás (2003), *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú*. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 339–359.

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ

Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*
Osiris Kiadó, Budapest, 2017. 1152 o.

Közel másfél évtized távlatából immár kijelenthető, hogy a DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely 2005-ös megalakulása egyszerre volt jele és előmozdítója egy új szemlélet megerősödésének a magyar nyelvtudományban. Az ELTE-n létrejött műhely – amely az aktuális célkitűzéseknek megfelelően hol szűkebb, hol szélesebb körben működik – szellemi közegéből az utóbbi években számos elméleti (l. Tolcsvai Nagy – Ladányi szerk. 2008) és leíró jellegű (l. Keszler – Tátrai szerk. 2009; Tolcsvai Nagy – Tátrai szerk. 2012) tanulmánykötet látott napvilágot, miközben tagjai kézikönyveket, „bevezetéseket” jelentettek meg (Tátrai 2011; Tolcsvai Nagy 2013). Az *Osiris Nyelvtan* (ahogy a kötet önmagára hivatkozik), amely szerzőit és lektorait tekintve elsősorban a műhely szűkebb körének munkája, nem csupán a nemzetközi funkcionális irányzatok elméleti és módszertani apparátusának alkalmazása, hanem kritikus feldolgozása és magyar

nyelvre való kidolgozása. Jelen írás a kötet vázlatos bemutatásán túl elsősorban azt vizsgálja, hogy az Osiris Nyelvtan megközelítése a kötet tanúsága szerint mennyiben lehet képes új eredményeket hozni a magyar nyelvészetben, továbbá, hogy az egyes fejezetekben (Bevezetés, Hangtan, Jelentés, Alaktan, Mondattan, Pragmatika) a potencialitáson túlmenően mennyire sikerült valóban új eredményeket kidolgozni; végezetül pedig, hogy mennyire sikerült a szerzőknek elérniük a kitűzött szakmai célokat a belső összhang tekintetében.

Mindenekelőtt érdemes körvonaloznunk ezt a korábbi magyar grammatikákra nem vagy csupán részlegesen jellemző megközelítést (vö. Hegedűs 2004), amit a kötet végig következetesen igyekszik érvényesíteni. Az Osiris Nyelvtan már az Előszóban hangsúlyozza erős nyelvelméleti elkötelezettségét, a formalizmussal szemben képviselt funkcionálizmust: „Az ember nyelvi képességének e felfogás szerint nem az a lényege, hogy szerkezetileg jól formált, grammatikailag hibátlan mondatokat tudunk előállítani, hanem hogy képesek vagyunk saját figyelmi és értelmezői tevékenységünket másokéval összehangolni, nyelvi szimbólumok segítségével komplex jelentéseket létrehozni, mégpedig mindig valamilyen beszédhelyzetben, meghatározott nyelvhasználati körülmények között” (20. oldal). A kötet – leíró nyelvtanoktól kissé szokatlan módon – a nyelvi megismerésre vonatkozó elméleti háttérfeltevéseit újra és újra deklarálja, ami annyiban korántsem meglepő, hogy olyan nyelvészeti irányzatokra épül, amelyek nyelvtudománytörténetileg részben a formális/generatív modellekkel szemben, azok alternatívájaként jelentkeztek. Ezen funkcionális irányzatok közös alapvetése forma és jelentés, rendszer és használat, nyelvi tudás és világról való tudás lényegi összetartozása; a rendszer a használatból absztrahálódik, és egyszersmind vezérli és szankcionálja is a használatot. Az Osiris Nyelvtanban a funkcionális modellek közül leginkább a kognitív nyelvészeti irányzatok elméleti kerete érvényesül, ami egyúttal magával vonja a kötet interdiszciplináris beágyazottságát, a kognitív tudományon belül pedig a modularizmussal szemben képviselt holizmust, amely szerint a nyelvtudás nem csupán a megismerés része, de nem is választható el az elmeműködés egyéb aspektusaitól, azokkal egységes, összefüggő rendszert alkot. A holizmus diszciplináris vonatkozásában (szemben az ún. „kis modularitással”) a nyelv nem elemek (lexikon) és azokon alkalmazott szabályok (grammatika) halmaza, hanem olyan kognitív szokásrendszer, amelyben a nyelvi egységek hálózatosan felépülő, aktiválható sémákba szerveződnek. Kiemelendő, hogy e keretben a kötet felépítését is meghatározó hagyományos részdiszciplinák nem modulokként vagy szintekként értelmeződnek, hanem a grammatikai kontinuumon éles határokkal nem rendelkező nyelvtudományi perspektívákként, amelyek a nyelvi tudásunk különböző (hangtani, alaktani stb.) aspektusainak megragadására irányulnak – más kérdés, hogy mindezt az Osiris Nyelvtan nem teszi explicitté, az egyes részdiszciplinákra egyszerűen mint a nyelvtani leírás fő területeire hivatkozik. Ebben minden bizonnyal közrejátszik a kötet nyelvleírasi tradíciókhoz fűződő hangsúlyozottan erős viszonya, aminek eredményeképpen már maga a kötet címe (Nyelvtan) és felépítése is (Hangtan –

Jelentéstan – Alaktan – Mondattan – Pragmatika) a hagyomány és a gyökeres szemléletváltás szintézisét hirdeti.

1. Bevezetés A fejezetek nyelvre és megismerésre vonatkozó elméleti háttérfeltevéseit a Bevezetés tárgyalja. A Tolcsvai Nagy Gábor által írt fejezet egyik célkitűzése az Osiris Nyelvtan általános jellemzőinek ismertetése. A felsorolást lényegében néhány egymással is összefüggő elv szervezi: a prototípuselv, azaz a központi elemekre való fókuszálás mellett a nyelvi dinamizmus egyik legfontosabb megnyilvánulásaként értelmezett variabilitás és folyamatos változás beépítése a modellekbe; a sémaelvűség, azaz az elvont mintázatokról való valószínűségi alapon, tendenciaszerűen kiemelkedő nyelvi szerkezetek mellett az ugyancsak valamilyen motiváltság révén kevésbé szabályszerű, „rendhagyó” és/vagy „újító” megvalósulások rendszerszerű értelmezése, egyúttal a szabálynak való alávettség helyett a szociokulturálisan meghatározott adekvátság hangsúlyozása; a hálózatelvűség, azaz a sémák és elemek egymással való különböző mértékű alaki és funkcionális összefüggéseinek kutatása; a jelentésközpontúság, vagyis annak szem előtt tartása, hogy az adott szerkezet miként járul hozzá a jelentésalkotáshoz, megismeréshez; és nem utolsósorban a használatalapúság, aminek velejárójaként az Osiris Nyelvtan elsősorban korpuszadatokra támaszkodik. Ezen elvekből adódóan a nyelvtan a különböző megvalósulásokat, nyelvi adatokat nem idealizálja. Természetesen fontos része a módszertannak a nyelvi adatokból történő általánosítás, maga a leírás is általában a prototipikus jelenségekből indul ki, az általánosítás azonban soha nem lehet abszolút vagy a teljesség igényével megfogalmazott leegyszerűsítés. Módszertana nem tisztán deduktív, lényege az elméleti megfontolások, modellezési eljárások és az adatok folyamatos egymásra vonatkoztatásában rejlik, azaz „az elmélet és az empiria kölcsönviszonyát érvényesíti” (24. oldal).

A Bevezetés mindössze 48 oldalán olvasható a társas-kognitív szemlélet legáltalánosabb értelemben vett, legtágabb összefüggésbe helyezett nyelvelméleti modellje is. Az emberi kommunikáció triadikus modelljének legfontosabb tényezői egyrészt az interszubsztitívitás, amelynek értelmében a beszélő és a hallgató összehangolják megismerő tevékenységüket, közösen hozzák létre a kommunikációs folyamatot, másrészt pedig a figyelemirányítás, minthogy a közös figyelmi jelenetben a beszélő nyelvi szimbólumokkal a hallgató figyelmét egy referenciális jelenetre irányítja. Mindennek közege a szöveg- vagy diskurzuszvilág és a legtágabb értelemben vett kontextuális tényezők (tér- és időviszonyok, interperszonális viszonyok, mentális állapotok stb.). A modell alapvetésének tekinthető tehát, hogy a nyelvi kifejezések az emberek komplex együttműködő tevékenysége által meghatározottak, a nyelvi megismerésnek diszkurzív alapjai vannak. Jellemző – és egyúttal nyelvtanoktól meglehetősen szokatlan –, hogy az első nyelvi példa a kötetben egy szituációba ágyazott párbeszéd két fordulója, amit a szerző a figyelemirányítás szempontjából elemez. A Bevezetés arra is felhívja a figyelmet, hogy a referenciális jelenetnek nincs köze a logikai

jelentésfogalomhoz, a beszélő és a hallgató a figyelmi jelenetben mindenekelőtt konceptualizálók – tapasztalati alapon ugyan, de a nyelvi kifejezések lényegüket tekintve fogalmi tartalmakat konstruálnak a figyelemirányítás során, tehát a nyelvhasználók a valóságot nem nyelvi eszközökkel tükrözik, hanem a nyelv közegében fogalmilag feldolgozzák és megalkotják. A jelenetek elemző megértésének, konstruálásának több módozata van. A Bevezetés e módozatok pszichológiai meghatározottságára koncentrál, azaz arra, hogy az elmeműködés általános jellemzői (absztrakció, séma, kategorizáció, profilálás, feltűnőség, perspektívaváltság) milyen tudásszerkezeteket és jelentésképzési dinamizmusokat feltételeznek. A mentális képességek azonban végső soron nyilvánvalóan környezeti és biológiai tényezők összejátékából alakulnak ki, ezért e tényezők összességét a nyelvi megismerés testesült, fiziológiai alapjainak nevezik.

A Bevezetés külön-külön és egymással összefüggésben is tárgyalja a nyelv diszkurzív és fiziológiai alapjait. A szakirodalmi hivatkozások száma (lábjegyzetben 184 szakirodalmi hivatkozás szerepel) is arról tanúskodik, hogy roppant mélységű elméleti apparátust mozgósít, vagyis először vetődik fel a kérdés az egész kötetre vonatkozóan, hogy kiknek is szól valójában. A Bevezetés a tudományos teljesítmény tekintetében rendkívüli perspektívát nyit és egyszersmind komoly követelményeket támaszt az olvasóval szemben. Az Előszó tanúsága szerint az Osiris Nyelvtan a beszélőkhöz kívánja közel hozni a nyelvet, ami a szerkezetek funkcionális, kommunikációs helyzet felőli megközelítésében valóban megnyilvánul. Tény azonban, hogy mind a holizusból fakadó interdisciplináris beágyazottsága, mind a nem bevezetett, hanem máris részben újraértelmezett nyelvészeti terminusok (pl. alany, ige) használata megnehezítheti a Bevezetés befogadását a nem nyelvész képzettségű olvasók számára. Ahogy a viszonylag gyakori negatív megfogalmazás is érzékelteti, a kötet nem titkoltan új nyelv- és nyelvtudományiszemléletet kíván meg. E vállalkozás, miszerint a kötet „a nyelvtudományban korábban is alkalmazott kategóriákat megvizsgálja és koherensen újraértelmezi” (25. oldal), különösen nagy kihívás, hiszen feltételezi az olvasók részéről az egyes terminusok hagyományos értelmezésének ismeretét. Összességében a Bevezetés tehát nem csupán egyfajta „megértés-ösvény” a kötet többi fejezetéhez, de az egyes fejezetek is visszavezetnek hozzá.

2. Hangtan A Markó Alexandra által írt második, Hangtan című fejezet legalább három olyan jellemzővel bír, amelyek révén az Osiris Nyelvtan máris jelentősen eltér a korábbi leíró jellegű magyar grammatikáktól: 1) a fonológia és a fonetika egyaránt részét képezi (sőt, utóbbi a dominánsabb); 2) az első „nagy” fejezet (vö. ÚMNY. 2003); 3) illetve, egyáltalán szerepel a nyelvtanban (vö. Mgr. 2017). A második és harmadik jellemző egyértelmű metatudományos állásfoglalás a tekintetben, hogy a hangtan nem csupán szerves része a nyelvtannak, de a kötet élén való szerepeltetése azt is jelzi, hogy egyik hagyományos leírási tartománynak (pl. mondat) sincs primátusa vele szemben. Kétségtelenül az első jellemző veti föl a legfontosabb kérdéseket, amelyekre a fejezet igen

meggyőző válaszokat ad elsősorban a fonetika és a fonológia viszonyrendszerének dinamikus értelmezésével.

Már az első bekezdésében olvashatunk a fonetika és a fonológia hangtani leíráson belüli érvényességi körének meghatározásáról: egészen általánosan a fonetika a beszédhangzás akusztikai, artikulációs és percepciós aspektusának kísérleti módszerekkel történő kutatásaként értelmeződik, míg a fonológia a hangzás elméleti reprezentációjának kutatásaként. E meghatározás feltehetően bármilyen nyelvtenban megállja a helyét, az azonban már korántsem egyértelmű, hogy milyen viszonyban van egymással a két terület, vannak-e egyáltalán közös ügyeik.¹ E viszony dinamizmusa először a beszédhang és a fonéma terminusának korántsem dichotomikus, sőt még csak nem is éles megkülönböztetésével válik egyértelművé: mindkettő a beszéd szegmentális aspektusához kötődő, elvonatkoztatott séma, előbbi a folyamatos beszédből absztrahált „prototipikus artikulációs-akusztikai-percepciós konfiguráció” (76. o), ahol az absztrakció alapja az, hogy a nyelvi hangzás egyes részeit bizonyos – a folyamatos beszédben természetesen tökéletesen soha nem megvalósuló – tulajdonságok és működési elvek kötik össze; míg a fonéma a beszédhangokból absztrahált, tehát azoknál is magasabb szinten elvonatkoztatott séma, azonos szerepű beszédhangok funkcionális kategóriája, amelyeknek funkcionalitása elsősorban a minimális párokban megfigyelhető jelentés-megkülönböztető szerepükből fakad. A nyelvhasználóknak tehát fizikai természetű, fiziológiai képességek által meghatározott artikulációs és percepciós beszédtapasztalataik vannak, amelyekkel az (artikulációs, akusztikai, percepciós) fonetika foglalkozik, a fonológia pedig azt kutatja, e tapasztalatok hogyan épülnek be a nyelvi tudásba. A fejezet során a fonetika és a fonológia, a beszédhang és a fonéma értelmezése kellőképpen redundáns módon újra és újra előkerül, és egészen nyilvánvalóvá válik, hogy az Osiris Nyelvtan a nyelvet nem pusztán mint tudást közelíti meg, de annak bemutatására is nagy figyelmet fordít, hogy mik ennek a tudásnak az – ebben a fejezetben elsősorban fiziológiai – alapjai.

A fonetikai stúdiumokba bevezető alfejezetek az akusztikum és a percepció közötti összefüggés kvantális jellegének hangsúlyozásával mutatnak a reprezentációs szint felé, ahol már a beszéd szegmentális és szupraszegmentális aspektusa is szimbolikusan értelmeződik. Az ezt tárgyaló alfejezetek (6. A beszédhangzás reprezentációja: A beszéd prozódiaja, 7. A beszédhangzás reprezentációja: a beszéd szegmentális szerkezete) tekinthetők a Hangtan valódi tétjének. Nem hagyományos fonológiai fejezetekről van ugyanis szó, a reprezentáció leírása az akusztikumra, az artikulációra és a percepcióra épül. A prozódiai jelenségek kapcsán a szerző megállapítja és számos fonetikai kiindulású kísérlettel alátámasztja, hogy mindenekelőtt a feldolgozáshoz köthető nyelvi reprezentációk,

---

¹ L. az Új magyar nyelvten Siptár Péter által írt, lényegében fonológiai meghatározottságú Hangtan fejezetében az erre a kérdésre adandó válasz nemleges, a szerző felfogásában a fonetika és a fonológia közötti viszony az éretn és a közgazdaságtan közötti viszonyhoz hasonló.

amelyek részben függetlenek az akusztikai ingertől. A beszédhangok reprezentációjának bemutatása ugyancsak fonetikai háttérük felől történik. A magánhangzók és mássalhangzók közötti fokozati, prototípusalapú különbség hangsúlyozása később a fonológiai reprezentációk, a szótagok tárgyalásánál is fontos szerepet kap, l. „A /r/ magánhangzószerű voltát több nyelv kihasználja, ahol a pergőhang szótagmaghelyzetbe kerülhet” (195. oldal). Az első, magyar hangrendszerre vonatkozó táblázat (173. oldal) a köznyelvi beszédben elhangzó mássalhangzókat veszi számba fonetikai szinten, erre épül a magánhangzó és mássalhangzó fonémák absztrakt tulajdonságainak bemutatása (185. és 191. oldal). A magyar fonológiai rendszer kapcsán megjegyzendő, hogy a szerző Siptár (1994/2016) nyomán elveti a dz fonémaszintű értelmezését. Alapvető szemléleti különbség ugyanakkor, hogy a hagyományos fonológiai jelenségeket nem szabályelvűen közelíti meg a fejezet, nem a jelenségek háttérében meghúzódó szabályokat feltételez, hanem olyan mintázatokat térképez fel, amelyeket a beszédhangok mint a fonémák megvalósulásai és koartikulációjuk motivál.

A Hangtan fejezet roppant izgalmas nyitánya az Osiris Nyelvtannak, a nyelv Bevezetésben emlegetett fiziológiai alapjai a hangzó nyelvre vonatkozóan a maguk teljességében kerülnek leírásra, a fonetikai megalapozottság és a fonológiai tudás viszonyrendszerének minden szempontból igényes modellje bontakozik ki előttünk, még ha e fonetikai alapok és a rájuk épülő fonológiai szint kidolgozottsági foka jelentősen el is tér egymástól. Más szóval, a Hangtan szemlélete elsősorban modellértékű, és nagy távlatokat nyithat a magyar fonológia számára.

3. Jelentéstan A hangtani fejezet után nem haszontalan felidézünk a kognitív nyelvten teoretikusának, Ronald Langackernek a szavait, aki a megismerés és a nyelv viszonyát a fizikai beszédszervek és a beszéd viszonyával állítja párhuzamba: „Nem gondolom, hogy létezik valami sajtáságos tartalom, ami speciálisan nyelvi lenne. [...] A beszédet a tüdővel, a hangszálakkal, a szájjal, az orral, az ajkakkal, a nyelvvel, a fogakkal stb. produkáljuk. De ezek a beszédszervek mind egyéb okok miatt, a beszédétől függetlenül léteznek.” (Andor 2005: 38) Ennek analógiájára az elsősorban Tolcsvai Nagy Gábor által írt Jelentéstan (a 18. és 19. alfejezet szerzője Kugler Nóra) a nyelvi rendszert az ember mentális világába helyezi. A Jelentéstan 292 oldalával az Osiris Nyelvtan legterjedelmesebb fejezete – befogadását a hosszabb alfejezetek végén található tömör összefoglalások könnyítik meg –, bizonyos szempontból pedig a kötet központi fejezetének is tekinthető. Itt kap helyet a szófajtan, és a kontinuumelv szellemében a grammatikai elemek (pl. esetragok) jelentésétől a mondatjelentésen keresztül a diskurzus vizsgálatáig a teljes nyelvi rendszerre vonatkozó általános megállapításokat olvashatunk.

A jelentéstani fejezet pusztán meglétén túl is okozhat meglepetést az elsősorban formális nyelvtenok ismerőinek, ugyanis a jelentés szerkezeti és műveleti jellemzőinek bemutatása a nyelvi rendszer formai jellemzőinek bemutatásával párhuzamosan történik – ennek oka a Jelentéstan szemiotikai kiindulása, amely

szerint minden nyelvi jel kétpólusú, egy fonológiai és egy szemantikai struktúra szimbolikus egysége. Ebből a kiindulópontból határozhatók meg a leírás alapegységei: a szimbolikus nyelvi kifejezés; a több elkülöníthető részből álló nyelvi szerkezet; a további szimbolikus viszonyokra nem bontható nyelvi elem; és az elemekre bontható, de begyakorlott, konvencionalizált, ezért egészlegesen feldolgozott és előhívott nyelvi egység. A fejezet tehát elsősorban a langackeri kognitív nyelvtanra épít, amely természetesen különbséget tesz a nyelvi kifejezések jelentésének részletezettségében és szerkesztettségében, de amelynek keretében a nyelvnek nincsenek „üres” vagy aszemantikus tényezői, a nyelvten lényegében – szemantika.

A fejezet e szemantika alapjainak kifejtésével kezdődik: a jelentés tapasztalati alapú, fogalmi természetű és a nyelvi megismerés is a Bevezetésben már érintett absztrakció, sematizáció és kategorizáció műveletére épül – pl. a főnevek jórészt elvont tulajdonságok alapján absztrahált (fogalmilag elkülönített), majd sematizált (rögzített) entitások, amelyek aztán prototípusalapú kategóriákként funkcionálnak. A nyelvi kifejezések dekontextualizált jelentése típusjelentés, amelynek általában csak egy része aktiválódik vagy kerül a figyelem középpontjába a használat során. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a szavak jelentése számos alszerkezettel bír, amely alszerkezetek között vannak centrálisabbak (fontosabbak), továbbá a grammatikai elemek jelentése is szerkezetes. A nyelvi és nem nyelvi tudás összefüggésrendszere is nagy hangsúlyt kap, hiszen a kifejezések jelentését is meghatározza, hogy a fogalmak más, asszociált fogalmakkal együtt, fogalmi tartományokban aktiválódnak, illetve olyan tudáskeretekben, amelyek egy központi fogalom körül szerveződnek. Ezen túlmenően a fejezet azt is bemutatja, hogy még elvontabb és általánosabb ún. idealizált kognitív modellek, képi sémák is szervezik a megismerésünket.

A szófajtani alfejezetek a leginkább leíró jellegűek, a potencialitáson és elméleti megalapozáson túlmutató eredményeket közölnek. A lexikai kategóriák jelentésstanban való szerepeltetését az indokolja, hogy a szófajok a kognitív nyelvtenban szemantikailag meghatározott prototípusalapú kategóriák, de nem elsősorban jelentésük tartalmi oldala, hanem annak szerkezete a meghatározó tényező. Így pl. az ige folyamatszerű (*esik*), a főnév pedig dologszerű (*eső*) konstruálásra szolgál. E két kategória központi jelentőségű, mivel megismerésünk működését meghatározza, hogy a világbeli jeleneteket dolgok között létrejövő temporális viszonyokként dolgozzuk föl – ez meghatározó szempont lesz később a fejezetben a mondat jelentésének tárgyalásakor, ugyanis a kognitív nyelvészet a lexikai kategóriákat és egyúttal mondatban való funkcionálásukat e tapasztalati alapú megismerési mechanizmusra vezeti vissza. Az ige jelentéséről szóló alpont a szerző munkásságát ismerve nem meglepő módon a szófajtan legkidolgozottabb része, a leírás valószínűleg az ige minden lényegi tényezőjére (igefajták, igenemek, aspektus, tranzitivitás, aktív-passzív skála, igekötőzés, segédigés konstrukciók stb.) kiterjed, ehhez a főnévi jelentés egyébként szintén alapos feldolgozása és számos, magyar nyelvtenokban eddig nem vagy csupán érintőlegesen

szereplő szempontja (belső összetettség, körülhatároltság stb.) sem mérhető (az igei rész 42 oldal, a főnévi 9).

A Kugler Nóra által írt, evidencialitást és modalitást tárgyaló alfejezetek akár a mondatjelentéssel foglalkozó alfejezetnek is részét képezhették volna. Igaz, a többségében korpuszokból származó példamondatok tanúsága szerint evidencialitás- és modalitásjelölők lehetnek idiomatikus kifejezések, módosítószók és grammatikai konstrukciók is. A témában kevésbé jártas olvasó is hamar beláthatja, hogy a mondatok dekontextualizált, a konceptualizáló beszélő és hallgató figyelembevétel nélküli elemzése szinte elképzelhetetlen lenne. A kötet végén szereplő, a dologfolytonosság és eseménysor diskurzusban való konstruálását vizsgáló utolsó alfejezet egyfajta szövegtani kitekintésként is értelmezhető, ami egyúttal visszacsatolást jelent a Jelentéstan egyik alapozó megállapításához, miszerint a jelentés szövegben funkcionál, így a nyelvtani leírás valójában szövegekből elvont nyelvi kifejezések típusleírása.

A fejezet nagy hiányt pótol az újabb magyar nyelvtanok összevetésében, amelyek egyébként lényegében egytől-egyig tartalmaztak egyfajta látens, tisztázatlan szemantikát. A Jelentéstan ezt az űrt óriási elméleti apparátust kínálva tölti be. Lényegében minden fontos szemantikai kérdést (explicit és implicit jelentés, referencialitás kérdése az episztemikus lehorgonyzás keretében, jelentésváltozás) érint, számos hagyományos fogalmat (metafora, metonímia, polisziémia, szinonímia, szócsaládok) koherensen újraértelmez. Hiányérzetünk leíró szempontból legfeljebb a további kutatási perspektívákat nyitó szófajtani részek egyenetlensége (és hiányossága) miatt lehet.

4. Alaktan A Ladányi Mária által írt 157 oldalas Alaktan fejezet a kötet talán legtömörebben kidolgozott, a laikusabb olvasók számára leginkább befogadható része. Ezt a szerzőre egyébként is jellemző letisztult stílus, a bonyolult megfogalmazásokat kerülő, mégis pontos leírás mellett az is elősegíti, hogy a kötet – többi fejezethez mérten – valószínűleg legkevésbé „felforgató” fejezete, még ha sémaelvűsége mellett számos aspektusa (stilisztikai, pragmatikai kérdések) az újdonság erejével is hat. Az Alaktan kifejezetten rövid, arányosan szerkesztett alpontokra épít, a fogalmait mindig nagy körültekintéssel vezeti be (ez a kötetről nem mindig mondható el), minden alfejezet rövid összefoglalással zárul.

Az alaktani leírás tárgyaként a szerző a morfológiai szót határozza meg, amely kategóriába az ún. alapalakok is beletartoznak. Ezek a formális nyelvtanokban absztrakt zéró morfémával „ellátott” formák a konceptualizáció kiindulópontjául szolgáló, alakilag és szemantikailag is jelöletlen (nem vonatkoztatottak) alapalakok. Az alapalak tehát kitüntetett, pl. az inflexiók mintázatának esetében sem viszonyított forma – éppen ellenkezőleg, a viszonyítás alapját képezi.

Az alapos, tipológiai megfontolásokat is tartalmazó bevezető gondolatok olvasása során csupán azt furcsállhatjuk, hogy míg az alaktan szintaxishoz, lexikonhoz és a kötetben jelentéskategóriákként meghatározott szófajokhoz fűződő viszonyáról olvashatunk, a fonológiával való kapcsolatáról nem esik szó – mi-

közben az olvasó a rendhagyó igei és névszói tőtípusok bemutatásakor azonnal számos hangtani vonatkozással szembesül, és a fejezet általánosságban véve is sokkal inkább morfofonológiai, mint morfoszemantikai irányultságú. Ezen irányultsággal kapcsolatban egyébként a szerző többször is a Jelentésben fejezetre hivatkozik. Így pl. az inflexióval kapcsolatos műveletek szemantikai háttere, a lexikai kategóriák jelentése is ott szerepel (ami annyiban érthető, hogy például a főnévi lehorgonyzásnak fontos részét képezi a morfológiai szón túlmutató névelő). Ugyanakkor a szokásosnál így is jóval több jelentéstani szempont kerül előtérbe a fejezetben pl. a szóalakok szemantikai áttetszőségének tárgyalásával, a toldalékok sorrendje kapcsán a szemantikai relevancia szerepének hangsúlyozásával, miképpen a szerző az összetételek és a derivátumok tárgyalásakor is fölhívja a figyelmet a szerkezeti jelentésre, azaz magának a konstrukciós sémának a megvalósulásoktól elvonatkoztatott jelentésére.

Az Alaktan legizgalmasabb része vélhetően az összetett morfológiai egységekkel foglalkozó, több nyelvelméleti (dressleri, bybee-i, pierce-i, langackeri stb.) irányzatot sikeresen szintetizáló alfejezet, amely egy jelöltségelméletet is magába foglal. E jelöltségelmélet megkülönbözteti a szemantikai jelöltség és jelöletlenség fogalmát, amely annak függvénye, hogy egy nyelvi megismerésben is szerepet játszó viszonyban (pl. egyes szám – többes szám, cselekvő – elszenvedő – átélő) az adott szemantikai tartalom fogalmilag közvetlenül feldolgozható, azaz jelöletlen vonatkozási alap, vagy fogalmilag közvetetten feldolgozható, vonatkoztatott, tehát szemantikailag jelöltnek tekinthető. Ez morfológiailag azért jelentős, mert a szemantikai jelöltség és jelöletlenség nyilvánvalóan motiválja a nyelvi konstrukciók alaki jeggyel való ellátottságát, illetve alaki jegy nélküliségét. Ebben az értelemben alakilag jelöletlen az alaki jeggyel akár rendelkező, akár nem rendelkező, de az általános preferenciaelveknek megfelelő, ezért könnyen feldolgozható morfológiai konstrukció, míg alakilag jelölt az, amely a kognitív hierarchiáknak nem felel meg (ilyen pl. az angol többesszámú *sheep*). E jelöltségelmélet tehát arra fekteti a hangsúlyt, hogy a kognitív hierarchiáink motiválják a nyelvi megismerésünket, bár a szerző utal arra, hogy mindennek tipológiai vonatkozásai is vannak. Nem kétségbe vonva a jelöltségelmélet komplexitását és kidolgozottságát, megjegyezhetjük, hogy a nyelvi megismerésünk is motiválja a fogalmi reprezentációk feldolgozását, így akár kognitív hierarchiáinkat is: az ergatív nyelvekben például éppen a szemantikailag jelöletlenség tartott cselekvő lesz alaki jeggyel ellátott, míg a szemantikailag jelöltebbnek számító elszenvedő nem, vagyis a szemantikai és alaki jelöltség és jelöletlenség meghatározása nem feltétlenül abszolút vagy egyirányú.

A morfológiai kulcsfogalmak kapcsán a fokozati jellegű produktivitás és az azt magába foglaló kreativitás kapcsán esettanulmányként számos szuffixum bemutatásra kerül, sok alkalmi szó, különböző regiszterből származó példa, neologizmus vagy egészen periférikus elem (pl. *-arium* szuffixum) szerepel a fejezetben. A gondolatmenet a versengő, erős sémák vizsgálata felől az egyedi mintázatokig, az egyetlen összetett szerkezetű szón alapuló alakokig halad. A morfológiai blend kapcsán talán említést érdemelt volna, hogy csupán tágabb, funk-

cionális értelemben nevezhetjük e vegyítéseket morfológiainak, hiszen komponenseik többnyire nem disztribúciósan feltérképezhető morfémák, hanem a fonémák és morfémák nyelvi szintje közötti egységek.

Az Alaktannak jelentős részét teszi ki a produktív szóképzési mintázatok derivációs morfémák felőli leírása, és maguknak a morfémáknak a sematikus jelentését, morfofonológiai jellemzőit számba vevő listázása, itt kapnak helyet például (derivátumként) az igenevek is. Ez a hatalmas, majdhogynem minden előzmény nélküli munka az elkövetkezőkben minden bizonnyal bármilyen funkcionális szemléletű, képzőkre irányuló vizsgálatnak kiinduló- és hivatkozási pontjául szolgál majd, azonban teljes körű leírásnak természetesen nem nevezhető.

Összességében az Alaktan nagy hangsúlyt fektet arra, hogy az elméleti alapok kifejtése mellett a magyar morfológia – bizonyos mértékig modellfüggetlen – már meglévő eredményeit és a szerző korábbi, mintaadó esettanulmányait is beépítse a leírásba. A fejezet funkcionális szempontból azonban sokkal inkább új eredmények leírásának lehetőségét teremti meg a sémaelvű morfológiák elméleti alapjainak koherens feldolgozásával, mintsem, hogy valóban új eredményeket hozna. Ez azonban kevésbé a – teljes joggal elsősorban saját munkáira támaszkodó – szerző felelőssége, inkább a magyar nyelv funkcionális kognitív alaktani leírásának roppant ígéretes, ám egyelőre kissé kezdetleges állapotát mutatja.

5. Mondattan A Mondattan című fejezet 232 oldalával a kötet második legterjedelmesebb része. Az Imrényi András által írt első nagy alfejezet az elemi mondattal, míg a Kugler Nóra tollából származó második és harmadik a mondattípusokkal és az összetett mondatokkal foglalkozik. Az Osiris Nyelvtanban valószínűleg ez a fejezet viszonyul a legkomplexebben a magyar nyelvtanírói hagyományhoz. Egyfelől a hagyományos leíró mondattan bizonyos eredményeire épül, annak terminológiáját végig alkalmazza, másfelől viszont szervesen illeszkedik a funkcionális kognitív nyelvelméletbe. A függőségi és konstrukciós nyelvtanok megközelítését egyaránt érvényesíti, ám mindig igen körültekintően, a magyar példaanyagból kiindulva, így kifejezetten a magyar mondatok elemző megértésének lehetőségét teremti meg.

Az elemi mondat komplex értelmezése szerint egyfelől a hangtani fejezetben megismert hangzásegység, másfelől a legkisebb közlési aktusként funkcionáló nyelvi kategória, illetve figyelemirányítási egység, amely prototipikusan egy lehorgonyzott folyamatra irányítja a figyelmet. Az Osiris Nyelvtan szintaxisa és morfológiája osztozik abban, hogy sémák és megvalósulások viszonyrendszerében gondolkodik, ám míg utóbbi szó nagyságú forma-jelentés sémákat térképez fel a megvalósulások viszonylatában, addig előbbi nagyobb szerkezeteket. A szintaxis mint nyelvtudományi perspektíva meghatározása a lexikon–szintaxis kontinuumon tehát a konstrukció forma-jelentés párként való meghatározásából indul ki – a mondattan a szó méretű konstrukcióknál nagyobb és elvontabb szer-

kezetforma–szerkezeti jelentés párokra összpontosít. A Mondattan gondolatmenete annyiban szintén összevethető a kötet alaktani fejezetével, hogy a leírás itt is a vonatkoztatási alap, az alapbeállítású szerkezet megállapításával kezdődik – ez a magyar nyelvben a semleges pozitív kijelentő mondat. Az alapbeállítás – ahogy az alaktanban az alapalak – motivált, minthogy egyértelmű fiziológiai és diszkurzív tényezőkre vezethető vissza. A szintaxis rendszerszerűségét a szerzők hálózatelvűen fogják föl kétféle értelemben is: egyfelől a mondattípusok prozódiai, funkcionális, alaktani, szórendi stb. jellemzőik alapján hálózatosan kapcsolódnak az alapbeállításához, másfelől Imrényi András meggyőzően mutatja be, hogy a magyar elemi mondatok belső szerkezete is hálózatként írható le leginkább. E hálózat ráadásul háromdimenziós, minthogy az elemi mondat fentebb ismertetett komplexitásából következően egyrészt prototipikusan egy folyamat ábrázolására szolgál (D1 dimenzió), másrészt viszont közlési aktusként is funkcionál (D2), illetve kontextusba ágyazott üzenetként értelmeződik (D3). D1 dimenzióban leginkább a függőségi vagy valenciás nyelvtanok megközelítése érvényesül, azonban az elemzés nem a magyar leíró hagyományban megszokott módon történik, hanem ágrajzok helyett horizontálisan, a hálózat elemei közti mondattani (alanyi, tárgyi, határozói, jelzői) viszonyok ábrázolásával, a szórendiséget sem figyelmen kívül hagyva. A leírás központi eleme a magmondat, a teljes mondat folyamatjellegű profilját meghatározó igei egység, amely önmagában alkalmas a folyamat lehorgonyzására. D2 dimenzióban a morfoszintaxis helyett a szórendi megoldásoknak van döntő szerepük, a magmondat itt mint protoállítás fogható föl, amelyet lehetséges nem csupán kidolgozni, de operátorviszonyokban (operátor–operandum) kiterjeszteni vagy felülírni is, e műveletek eredménye pedig (felszólító, eldöntendő kérdés stb.) mondattípusokban sematizálódhat, azaz funkcionálisan és formálisan elkülönülhet. A D3 dimenzió a prozódiai jellemzők vizsgálata révén erősen kötődik a Hangtanhoz, a Jelentéstan fent említett modalitásról és evidencialitásról szóló alfejezetéhez, illetve legátfogóbban a pragmatikához. Itt a kontextualizáló kifejezéssel létrehozott kontextus is hálózati értelmű, a kifejezés a mondatban egy kontextualizált hálózatrésszel teremt kapcsolatot azért, hogy utóbbi könnyebben feldolgozható legyen vagy a vele kapcsolatos beszélői viszonyulás nyilvánvalóvá váljon.

A pragmaikai és hangtani irányultság a Kugler Nóra által írt, mondattípusokat részletesen tárgyaló alfejezetben is megmarad annyiban, hogy a kijelentő, kérdő, felszólító, felkiáltó, óhajtó mondatok korpuszalapú formai jellemzése prozódiai jegyeken alapul, funkcionális jellemzése pedig a beszélői és hallgatói mentális állapotok felől történik. A hagyományos terminológiát meghaladva megőrző leírás prototípuselvű, azaz a központi sémáktól a periférikus sémáig halad. Prototípusalapon szerveződő sémákként kerülnek leírásra a mellérendelő és az alárendelő mondatok is az összetett mondatokat tárgyaló nagy fejezetben. A szerző különös hangsúlyt fektet az alaptípusok tekintetében komoly magyarázó erővel bíró grammatikalizációra, a tagmondatok sorrendiségének kérdéseire, ábrázolásukkor pedig az egymásba ágyazódó komponensekre.

Összességében a mondattani fejezet a leginkább leíró jellegű része az Osiris Nyelvtannak. Az elméleti részek is elemzésekre épülnek, a mondatábrázolás mind az elemi, mind az összetett mondatok kapcsán igen körültekintően kerül bevezetésre, miközben a leírás valóban teljességre törekszik, még ha olykor explicitté is teszi tárgyából adódó korlátait (mint pl. az alárendelő mondatok változatosságát és így általános értelemben vett jellemezhetetlenségét illetően). Az elemi mondat viszonyhálózati modellje számos fontos eredményt tartalmaz, például igen érdekes az alanyi, tárgyi és határozói viszonyok kognitív szemantikába ágyazódó, tematikus szerepek és figyelmi hierarchia felőli levezetése, illetve nyelvspecifikus megközelítése. Ugyanakkor a dimenziók elkülönülése sokkal inkább nyilvánvaló, mint az összefüggéseik, amit a modell analógiája is jelez, minthogy a dimenziók kapcsolata úgy fogható föl, mint egy családi vállalkozásban a dolgozói és családi szerepek párhuzamossága – az analógia fogalmi terében maradván ez esetben feltehetően rejt még lehetőségeket a modell abban a tekintetben, hogy pl. az apa-fiú kapcsolat – legalábbis tendenciaszerűen – jellemzően milyen foglalkozási viszonyokkal jár(hat) együtt.

6. Pragmatika Az Osiris Nyelvtan a Tátrai Szilárd által írt Pragmatika fejezettel zárul. A pragmatika nyelvtani leírásban való létjogosultságának megkérdőjelezhetősége a hangtani, de még a jelentéstani fejezethez sem mérhető, sőt, a kognitív nyelvészetben sem tekinthető teljes körben elfogadottnak például a szemantikai nézőponttól való különbözősége. Ugyanakkor a pragmatikát a szemantika integráns részeként értelmező klasszikus kognitív nyelvészeti megközelítés csak elvben tudott eleget tenni a „pragmanyelvészet” igényeinek, ugyanis központi elképzelése, miszerint az emberek a világot testi tapasztalataikból kiindulva ismerik meg, és erre épül fogalmi rendszerünk, nem fektetett kellő hangsúlyt arra, hogy mindez az emberek társas tevékenysége révén válik lehetségessé, amely során a fogalmi rendszereket, világreprezentációkat egymás számára hozzáférhetővé tesszük. E szocio-pragmatikai fordulat révén (l. Croft 2009) az utóbbi évtized bizonyos értelemben a pragmatikai nézőpont évtizede volt a kognitív nyelvészetben, amit magyarul a modell „társas” jelzővel való kiegészülése is mutat, a testesültség mellett (l. „body in the mind”) az elme társadalmisága is egyre inkább előtérbe kerül. Mindezek folytán korántsem meglepő, hogy az első alfejezetek az elméleti alapok bemutatásával párhuzamosan igyekeznek a pragmatika helyét is meghatározni a nyelvi leírásban. Összességében a pragmatika nyelvi leírásban való helye a nyelvtudomány perspektivikuságán keresztül érthető meg leginkább: a pragmatikai nézőpont a részek egész felőli megértését kínálja, miközben az egész leírását is a részek, lexikai egységek vagy szintaktikai szerkezetek, a megnyilatkozások esetében például prototipikusan elemi mondatok felől valósítja meg. Nézőpontja annyiban sajátos a sémák és megvalósulások viszonyrendszerében, hogy a megvalósulásoknak a sémák felől a maguk teljességében, kontextuálisan történő leírását célozza (míg

a hangtani, jelentéstani, alaktani vagy mondattani leírás a megvalósulások viszonylatában ugyan, de a sémák feltérképezésére szolgál).

A Pragmatika az Osiris Nyelvtant lényegében keretes szerkezetűvé teszi, a társas-kognitív nyelvelmélet Bevezetésben kifejtett triadikus modelljéhez, illetve a nyelv fiziológiai és diszkurzív megalapozottságához térünk itt vissza – ha úgy tetszik, az egésztől a részeken át vissza az egészig. Az interszubjektivitás és a közös figyelemirányítás ugyanakkor kiegészül a nyelvi megismerés további jellemzőivel, mindenekelőtt az interperszonális viszonyok fontosságának hangsúlyozásával (l. a formailag is sematizált udvariasság) és az intencionalitással, azaz a célelvűségen túl a másokra mint önmagunkhoz hasonló intencionális ágensre való irányulással, általánosságban pedig a beszélő és hallgató konceptualizálók és a kontextuális tényezők viszonyrendszerének vizsgálatával.

A Pragmatika a hagyományos terminusokat szervesen beépíti a leírásba, az alfejezetek lényegében a „legnépszerűbb”, hatalmas szakirodalommal rendelkező pragmatikai alapfogalmak újraértelmezései. A kontextus a diskurzus résztvevői és a Bevezetésben már említett kontextuális tényezők összetett viszonyrendszere, amelynek kapcsán a szerző e rendszer működtetésére fókuszál, művelési jellegét hangsúlyozza, fogalmi megragadásakor a kontextus terminus mellett alkalmazott kontextualizáció mint folyamat kerül előtérbe – minthogy a kontextus a közös figyelmet jelenetben létrejövő, a résztvevők révén mozgósított tudás. A deixis során a konceptualizáló e kontextuális tudásra irányítja a figyelmet nyelvi szimbólumok segítségével, egyúttal a referenciális jelenet megértéséhez kínál fel viszonyítási pontokat. A deiktikus elemek fejezetben való szerepeltetése annyiban eltér a megszokottól, hogy a prototipikus kifejezések mellett a főneveket, igéket lehorgonyzó elemekre (névelő, múlt idő) is kiterjed.

A diskurzusok tipológiája a megnyilatkozással foglalkozó alfejezetben kerül tárgyalásra, minthogy a diskurzus mint közeg meghatározza a figyelemirányítási események jellegét – a prototipikus diskurzusok dialogikusak, közvetlen interakció, szóbeliség és spontaneitás jellemzi őket, míg a prototipikus monologikus diskurzusokat jobban meghatározzák a műfaji sémák, közvetett interakció, írásbeliség és tervezettség jellemzi őket. A beszédaktusok a megnyilatkozások azon aspektusa felől közelíthetők meg, hogy azok a résztvevők világában változásokat idézhetnek elő. A prototipikus beszédaktusok konvencionálisak, pl. a mondattanban már említett sematizált formák, mondattípusok köthetők hozzájuk – ezek egyben közvetlen beszédaktusok is, mivel a beszéd-cselekvésérték és a mondat szerkezete közötti kapcsolat esetükben közvetlen. A közvetett beszédaktusokat ezzel szemben a fonológiai póluson közvetlenül nem végigkövethető metonimikus gondolkodás jellemzi (amelynek természetesen vannak nyelvi ismertetőjegyei). E metonimikus kiterjesztés alapja ugyanakkor szintén a beszédaktusokról, kommunikatív cselekvésekről való tudásunk, a rész alapján (pl. a direktívumokról való tudásunknak része, hogy a címzett képes legyen végrehajtani a kért cselekvést) következtetünk az egészre (*Be tudnád csukni az ablakot?*). Az implicit jelentés alapja ugyancsak az, hogy a jelentés egy része nyelvi szimbólumokkal nem kidolgozott. Ugyanakkor különbség, hogy az előfeltevé-

seknek és a konvencionális implikaturáknak vannak bizonyos nyelvi jellemzői, míg a társalgási implikaturák esetében a következtetés teljesen kontextusfüggő, megértésüket pusztán a résztvevők közös tudása segíti elő.

A fejezet a megnyilatkozásokra különböző mértékben jellemző pragmatikai és metapragmatikai tudatosság tárgyalásával zárul. A pragmatikai tudatosság a mentális erőfeszítések mértékével függ össze, a diskurzus résztvevői begyakorlott, rutinizált, vagy éppen ellenkezőleg, igen kontrollált módon, nagyobb mértékű tervezéssel férnek hozzá a szociokulturális normákhoz igazodó nyelvi konstrukciókhoz. A metapragmatikai tudatosság (pl. irónia) a szociokulturális elvárásokhoz és a velük összefüggő nyelvi reprezentációkhoz való reflektív viszonyulás, amelynek jelzései nyelvileg is megragadhatók (az irónia esetében pl. ilyen metapragmatikai jelzés az intonáció).

A Pragmatika az Osiris Nyelvtan leglineárisabb fejezete abban az értelemben, hogy az alfejezetek itt épülnek egymásra a legegységesebben. A bevezetett kulcsfogalmakat egyre komplexebb pragmatikai jelenségek bemutatására veszi alkalmazásba a szerző. Mindazonáltal valószínűleg a Pragmatika jelenti a kötetben a legnagyobb intellektuális kihívást perspektívájából (értsd. a nyelvi tevékenység a maga egészében) és a nyelvfilozófiai hagyományhoz való összetett viszonyából következően, amit jól ellensúlyoznak a valóban megvilágító erejű, sokszor kifejezetten szórakoztató – akár irodalmi, akár élőnyelvi diskurzusból származó – példák. Elmélet és empiria kölcsönviszonyát illetően ugyanakkor az előbbi a hangsúlyosabb, a magyar nyelvi adatok többnyire példák maradnak, még ha sokat meg is tudunk a magyar beszélők diszkurzív stratégiáiról. Mindenesetre a fejezet meggyőzően bizonyítja, hogy a nyelvi szimbólumok használatának és megértésének vizsgálata, a nyelvtan aligha képzelhető el a nyelv diszkurzív jellemzőinek leírása nélkül. Nem mellékesen a kötetben a pragmatikai fejezet az, amely kapcsolódási pontokat kínál föl a szociológiai, szövegtani, stilisztikai leírásnak.

7. Összegzés Az Osiris Nyelvtan értékelése a belső összhang tekintetében olyan komplex kérdés, amely meghaladja e viszonylag szűkre szabott ismertetés keretét. A kötet olvasása során jól érzékelhető, hogy szellemi háttérét műhelymunka biztosította, a fejezetek kereszthivatkozásai révén nyilvánvaló, hogy a szerzők – akik természetesen mindenekelőtt saját területük szakértői – törekedtek a belső összhangra, aminek akár részleges elérése sem kis teljesítmény. Ugyanakkor a leírási területek nem minden esetben vonatkoztathatók egymásra problémátlanul. A kérdést jól megvilágítja a jelentéstani fejezetben elsősorban referenciapontként, a mondattaniban pedig a D3 dimenzióban a kontextualizáció műveletén belül a személyhez, dologhoz kötés legfontosabb eseteként értelmezett topik, amelynek értelmezése a pragmatika fejezetben aztán tovább finomodik a központi és periférikus diskurzustopik meghatározásával. A topik így nem is szerepel a terminusok széles körét magába foglaló Fogalomtárban, „csupán” a kötet terjedelmének megfelelően igen gazdag Mutatóban. A másik fő kérdés,

hogy mennyiben magyar nyelvtan az Osiris Nyelvtan – a Jelentéstan mondatjelentéssel foglalkozó alfejezete magyar példákon keresztül mutatja be a szintaktikai szerveződés többnyire általános kognitív alapjait, a magyar nyelv hangtani jellemzőinek és alaktani eljárásainak bemutatása a világ nyelveinek ismeretéből elvont fonetikai, illetve morfológiai potenciál felől történik, amelyekhez képest nyilvánvalóan sokkal inkább nyelvspecifikus pl. a magyar elemi mondatra kidolgozott viszonyhálózati modell vagy a magyar mondattípusok leírása. A nyelvspecifikusság különböző mértéke mögött a kutatások tárgyának jellegén túl a különböző leírási területek eltérő kidolgozottsági foka áll, ami egy ilyen léptékű munka kapcsán természetes. Ezzel összefüggésben megfogalmazható az a kettőség is, hogy az Osiris Nyelvtan egyfelől a közös, intenzív kutatómunka kiértélt eredménye, másfelől a modern, funkcionális szemléletű magyar nyelvtanírás nagyszabású nyitánya.

Irodalom

- Andor József (2005), Kognitív grammatika: A tudomány jelenlegi állása és kapcsolódó kérdések. Interjú Ronald Langackerrel. *ÁNyT* 21: 13–42.
- Croft, William (2009), Towards a social cognitive linguistics. In: Evans, Vyvyan – Stephanie Poursel (eds), *New directions in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 395–420.
- Hegedűs Rita (2004), *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.) (2009), *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 88. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Mgr. 2017 = Keszler Borbála (szerk.) (2017), *Magyar grammatika*. Műszaki Kiadó, Budapest.
- Siptár Péter (1994/2016), A mássalhangzók. In: Kiefer Ferenc szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest: 183–272. Digitális kiadás: 2016.
- Tátrai Szilárd (2011), *Bevezetés a pragmatikába*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.) (2008), *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. *ÁNyT* 22. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.) (2012), *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2013), *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ÚMNy. 2003 = É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (2003), *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.

PALÁGYI LÁSZLÓ

Matti Miestamo et al. (szerk.): Negation in Uralic Languages
Typological Studies in Language 108.
John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 2015. 667 o.

Az utóbbi években egyre több, az uráli nyelvekkel foglalkozó kötet lát napvilágot (lásd jelen kötet, De Groot 2017, előkészületben Vainikka-Tamm). Ezeknek a köteteknek a sajátossága, hogy egy szintaktikai vagy morfológiai, morfoszintaktikai tulajdonságot helyezve a középpontjába vizsgálják az uráli nyelveket.

Az itt bemutatásra kerülő kötet a tagadás témakörét járja körül az uráli nyelvekben, ahogy a sorozat címe - aminek keretén belül a kötet megjelent - mutatja, a tipológia keretei között. Célja kettős, egyrésztől igyekszik elhelyezni az uráli nyelveket a már ismert tipológiai rendszerbe, másrésztől pedig új adatokat és elemzéseket ad az uráli nyelvekről egységesen és egyenként is. A kötet szerkesztői, Matti Miestamo, Anne Tamm és Wagner-Nagy Beáta korábban is foglalkoztak már tipológiai kérdésekkel és a tagadással, valamint kiváló ismerői az uráli nyelveknek.

A kötet két nagy egységre válik a bennük szereplő fejezetek természete alapján. Az első rész (Part I. *Describing negation systems in Uralic languages*) 17 uráli nyelvet (bár ahogy később olvasható a bevezetésben, igazából 20 uráli nyelvet) vizsgál meg és írja le a nyelvekben megtalálható tagadási típusokat. A második nagy rész (Part II. *More specific aspects of negation in Uralic languages*) pedig egyrésztől olyan tanulmányokat tartalmaz, amelyek egy, a tagadáshoz kapcsolódó konkrétabb jelenséget vizsgálnak meg átfogóan az uráli nyelvekben, vagy pedig épp ellenkezőleg, egy nyelven belül is a tagadásnak csak egy szegmensét vizsgálják meg alaposabban.

A két részt természetesen a szerkesztők által írt bevezető fejezet (*Negation in Uralic languages – Introduction*) előzi meg. A bevezető tanulmány négy alfejezetből áll. Az első alfejezet (*Presentation of the Volume*) magát a könyvet mutatja be, felsorolja a szerzőket és röviden ismerteti a kötet második felében található tanulmányokat. A második alfejezetben (*The Uralic languages*) az uráli nyelvek kerülnek bemutatásra a következő szempontok alapján:

1. A nyelvet beszélő nép területi elhelyezkedése és a nyelv szociolingvisztikai státusza
2. A nyelvek rokonsági rendszere
3. A nyelvek tipológiai jellemzői

Ebből a részből az olvasó megtudhatja, hogy az uráli nyelvek beszélőinek lakóhelye, száma és a nyelvek politikai, szociolingvisztikai státusza eltérő, de mégis csoportosítható. A három ún. nagy uráli nyelv: a magyar, a finn és az észt olyan nyelvek, amelyeknek beszélői önálló köztársasággal rendelkeznek és a nyelvek nemzeti nyelvi státuszban vannak. Az ún. kisebb uráli nyelvek legnagyobb része az Orosz Föderáció területén található, ezekből a mari, a komi, az udmurt, a

karjalai, a mordvin (erza és moksa) nyelvek beszélői saját köztársasággal rendelkeznek a Föderáción belül. A nyenyec, enyec, hanti és manysi nyelvek beszélői ún. autonóm körzetekben laknak. A nyelvek politikai státusza ugyan eltér egymástól attól függően, hogy autonóm körzetben vagy köztársaságban élnek-e a beszélői, de a szociolingvisztikai helyzetük abban mégis megegyezik, hogy egyik esetben sem többségi nyelvek.¹ A számi nyelvek esetében a helyzet egy kicsit különböző, mert a kb. 10 számi nyelv (vagy nyelvjárás) beszélői (kb. 22 000) megtalálhatók Norvégia, Svédország, Finnország és Oroszország területén egyaránt. A számik autonóm területtel nem rendelkeznek, a rájuk vonatkozó kisebbségi jogok az adott ország szabályai szerint alakulnak. A karjalai nyelvjárásokat részben Kelet-Finnországban, részben Nyugat-Oroszországban beszélik. Az uráli nyelvek közül a lív van a legveszélyeztetettebb státuszban, utolsó, regisztrált beszélője épp a kötet szerkesztése alatt halt meg, 103 éves korában.²

A következő részben az uráli nyelvek rokonsági rendszere áll a központban. Ennek feltérképezése már Sajnovicstól (1770) kezdve a finnugrisztika és az öszszehasonlító történeti nyelvészet középpontjában áll. Igaz, hogy a kutatások előrehaladtával a nyelvek közötti rokonsági fokok megállapítása változott, a főbb egységek, úgymint a szamojéd, az ugor, a permi nyelvek, valamint a mari, a mordvin, a számi és finnségi nyelvek megléte ma már egységesen elfogadott. Ezt a rendszert veszik alapul a kötet szerkesztői is, és ez alapján kerülnek bemutatásra az uráli nyelvek is.

Ami az uráli nyelvek tipológiáját illeti, a kötet a következő sajátosságokat sorolja fel:³

1. Fonológiai szempontból az uráli nyelvekre jellemző a magánhangzó-harmónia (előlségi és kerekégi harmónia) és a fokváltakozás.
2. Morfológiai jellemzők közül számosat felsorolnak a szerkesztők. Idetartozik az agglutináció, a gazdag esetrendszer, a nyelvtani nemek hiánya, a névelőnélküliség, a múlt és nem-múlt igeidők megkülönböztetése, a duális megléte, a feltételes, lehetőségi és felszólító módok megléte a kijelentő mód mellett. Az evidencialitás általános jellemzője az uráli nyelveknek, ám abban eltérnek, hogy milyen eszközzel fejezik azt ki. Míg az evidencialitás mint grammatikai kategória jellemzője minden keleti uráli nyelvnek, addig a nyugati nyelvekben evidenciális adverbiummal fejeződik ki. A nem-véges alakok kiterjedt használata és kombinálódása a

---

¹ A nyelvek beszélőinek számáról összefoglaló táblázatban kapunk adatokat, amely tartalmazza 2002-es és a 2010-es népszámlálási adatokat egyaránt.

² Az egyes nyelvek státuszára, beszélőinek számára, nyelvjárási kérdésekre az első részben, az egyes fejezeteknél a szerzők minden esetben kitérnek.

³ A kötetben bemutatott tulajdonságok közül szinte egyik sem jellemző minden uráli nyelvre, de mindegyik visszavezethető valamelyik alapnyelvre, így uráli jellemzőnek tekinthető.

gazdag esetrendszerrel szintén jellemzője az uráli (leginkább a finnségi és permi) nyelveknek.

3. Szintaktikai jellemzők közül hármát sorol fel a fejezet: i) az SOV alapszórendet, amely biztosan jellemezte az uráli nyelvek egészét, attól függetlenül, hogy ma már számos uráli nyelv SVO alapszórenddel rendelkezik (ez leginkább kontaktushatásra változott meg) ii) a véges alárendelések megjelenését indoeurópai nyelvek hatására (ide tartozik a hasonlítás analitikus megjelenése is) és legvégül iii) a tagadó segédige használatát a tagadás kifejezésében.

Ahogy fentebb említésre került, a kötet első fele az egyes nyelvek szisztematikus leírásából áll, minden fejezet egy-egy nyelvet vagy nyelvjárást mutat be. Az egyes fejezetek szerkezete egységes, követi a szerkesztők által összeállított kérdőívet (amely a bevezető fejezet végén melléklet formájában megtekinthető).

A fő fejezetek így az egyes nyelvekről szóló leírásánál a következő nagyobb alfejezeteket foglalják magukba: 1. mondattagadás, 2. mondatrész tagadás, 3. a tagadás egyéb aspektusai. A bevezető fejezet harmadik alfejezete (*Negation in typology and in Uralic*) szintén a szerkesztők által összeállított kérdőív szerkezetét követi és azon keresztül mutatja be a tagadás tipológiáját és ezzel együtt ismerteti a kötet legfontosabb eredményeit az uráli nyelvek tagadásával kapcsolatban. Mivel ennek a könyvismertetésnek a kereteit messze túlhaladná, hogy az egyes uráli nyelvek tagadásának leírásáról szóló fejezeteket egyenként ismeressem, célszerűbb, ha követve a bevezető fejezetet, egy általános összefoglalást adok az olvasónak.

Az első nagyobb egység a mondattagadás. A mondattagadás tárgyalásánál két fontos kérdés kerül tisztázásra, egyrészt a sztenderd tagadás, amin igei predikátummal formált egyszerű kijelentő mondat tagadását értik a szerkesztők, másrészt pedig az ettől eltérő mondattípusok, úgymint az egzisztenciális mondatok vagy más nem-verbális predikátumot tartalmazó mondatok tagadása. Az uráli nyelvekről elmondható, hogy mind a szimmetrikus, mind az aszimmetrikus tagadás megtalálható sztenderd tagadás esetében.⁴ A szimmetrikus tagadás esetében általános, hogy egy tagadó partikula fejezi ki a tagadást. Ennél érdekesebb az aszimmetrikus tagadás, aminek az uráli nyelvekre jellemző alete, amikor a lexikális ige formája végesről nem-végesre változik (A/Fin/NegVerb, lásd Miestamo 2005). Ilyenkor a tagadás jegyét egy tagadó segédige viseli magán, ami felvesz igei jellemzőket magára (hogy melyik jegyeket viseli a tagadó ige és melyeket a lexikális ige abban az uráli nyelvek eltérnek egymástól), és a segédige lesz a véges ige a mondatban. A tagadó partikula és a tagadó segédige mellett néhány nyelvben tagadó szuffixumot is lehet találni mint a sztenderd tagadás egy aletét.

A sztenderdtől eltérő tagadásoknál is (pl. tiltó mondatok, kérdő mondatok, nominális mondatok, egzisztenciális mondatok tagadása) az uráli nyelvek hason-

⁴ A szimmetrikus és aszimmetrikus tagadás definícióját lásd Miestamo (2005).

lóan változatos képet mutatnak. Így vannak szimmetrikus és aszimmetrikus tagadó stratégiákat egyaránt használó uráli nyelvek, tagadó partikulák, tagadó segédigék, és bizonyos nyelvekben tagadó egzisztenciális igék is megjelennek ezekben a tagadás típusokban. A mondattagadással foglalkozó kérdések közül az egyik legérdekesebb a beágyazott mondatok tagadása. Ez a kérdés általánosan kevésbé kutatott, és különösen érdekes az uráli nyelveknél, ahol a beágyazott mondatok legtöbbször nem-véges szerkezetekként jelentkeznek. Így a kötet eredményei és adatai nemcsak uráli, hanem tipológiai szempontból is újat hoznak. Ezek pedig a következők: Azokban az uráli nyelvekben, ahol véges beágyazások használatosak, a tagadásuk nem tér el a sztenderd tagadástól. Ennél színesebb képet mutatnak azonban a nem-véges alárendelések tagadási stratégiái. Néhány uráli nyelv esetében ilyenkor a tagadó segédige nem-véges formában jelenik meg, és így tagadja a nem-véges alárendelést. Más nyelveknél, ahol a sztenderd tagadás tagadó partikulát használ, ugyanez a partikula jelenik meg a nem-véges igealak előtt, ismét más nyelvekben azonban egy, a sztenderd tagadó partikulától eltérő tagadó partikula jelenik meg ugyanebben a pozícióban. Harmadik stratégiaként pedig sok uráli nyelv rendelkezik speciális, tagadó nem-véges formákkal, ezek használatosak olyankor, amikor a beágyazott nem-véges mondatot tagadni szeretnénk.

A kötet eredményeit bemutató rész második egysége az egyes mondatrészek tagadásával foglalkozik. A konstituenttagadással foglalkozó rész a következő jelenségeket tárgyalja: negatív válaszok, tagadó névmások, kvantorok, és végül a „hiány” kifejezésének eszközei. A tagadó válaszok esetében az uráli nyelvek két stratégiát alkalmaznak: 1) tagadó partikula vagy 2) a tagadott véges ige megismétlése. Azoknál az uráli nyelveknél, ahol nincs tagadó partikula, a tagadó ige megfelelően ragozott alakja szolgál negatív válaszként. A tagadó névmásokról általánosságban elmondható, hogy az uráli nyelvekben megjelenésük tagadáshoz kötött, vagyis tagadás esetében tagadó névmások jelennek meg, amelyek morfológiailag jelöltek (a jelöltség természetében eltérnek egymástól az uráli nyelvek). A „hiány” kifejezésére az uráli nyelvek legtöbbször valamilyen esetet használ, de ezen kívül ki lehet fejezni a „hiányt” prepozíciókkal, névutókkal, prefixumokkal, és akár grammatikalizálódott igei szuffixumokkal is. Érdekesség, hogy az uráli nyelvekben használt kifejezőeszközök fonológiai hasonlóságokat mutatnak, és etimológiailag feltehetően összetartoznak.

A harmadik és egyben utolsó nagy egység, a tagadás egyéb aspektusaival foglalkozik. Ezen olyan jelenségek vizsgálatát értik a szerkesztők, amelyek nem a tagadás eszközeivel kapcsolatosak, hanem a tagadáshoz kapcsolódnak, úgymint a tagadás hatóköre, negatív polaritás, a tagadás hatása az esetjelölésre, vagy a tagadó mellérendelő kötőszók megléte vagy hiánya az egyes nyelvekben.

A tagadás hatóköre esetében a szerkesztők leginkább a fókusztagadás kérdésével foglalkoznak. Megfigyelésük szerint azokban a nyelvekben, amelyekben tagadó partikulák vannak, a fókuszált elem tagadása során a tagadó partikula és a fókusz egymás mellett áll, míg tagadó segédigét használó nyelvek esetében ez nem lehetséges. Ilyenkor a fókuszált elem hangsúlyozása mutatja, hogy nem

mondattagadásról van szó. A másik, tagadáshoz köthető jelenség, a tagadás esetrendszerre gyakorolt hatása. Egyik formája ennek az ún. tagadási partitívusz (partitive of negation), ami a finnségi nyelvekre jellemző. Ilyenkor a tagadás fókuszába került NP partitívuszi esetet vesz fel. De megfigyelhető az is, amikor a tagadás hatókörébe került NP alanyeset helyett tárgyesetben áll. Ezek elég speciális tulajdonságai az uráli nyelveknek, kevés más az uráli nyelvcsaládon kívüli nyelvben található meg a tagadás kiváltotta esetváltozás.⁵

A bevezető fejezet eredményeket bemutató része elmondja, hogy a kérdőív tartalmaz még egy alrészletet. Ebben a részben olyan morfoszintaktikai jelenségeket lehet bemutatni, amelyek kapcsolódnak a tagadás kérdésköréhez, de nyelvspecifikusak, így csak az adott nyelv esetében érdemes kitérni rá. (Ennek a résznek a kitöltése nem volt kötelező a szerzők számára.)

Mint említettem, a bevezető fejezet után következnek azok a fejezetek, amelyek az egyes nyelveket mutatják be követve a kérdőív szerkezetét. Természetesen az egyes fejezetek egységessége mellett eltérések is találhatóak bennük, aszerint, hogy a bemutatott uráli nyelvben egy adott jelenség megtalálható-e vagy sem. A kötet szerzői és az általuk bemutatott nyelvek listája a következő, a kötetbeli csoportosítást követve:⁶

Szamojéd nyelvek:

Florian Siegl – erdei enyec, Mus Nikolett – tundrai nyenyec, Valentin Gusev – nganaszan, Wagner-Nagy Beáta – szelkup

Ugor:

É. Kiss Katalin – magyar, Andrey Filchenko – keleti hanti, Sipőcz Katalin – manysi

Permi:

Arja Hamari – komi, Svetlana Edygarova – udmurt

Volgai:

Sirkka Saarinen – mari, Anja Hamari és Niina Aasmäe – erza

Számi:

Rogier Blokland és Nobufumi Inaba – déli számi, Matti Miestami és Eino Koponen – kolta számi

Finnségi:

Anne Tamm – észti, Helle Metslang, Karl Pajusalu és Tiit-Rein Viitso – lívi, Maria Vilkuna – finn, Fedor Rozhanskiy és Elena Markus – vót

⁵ Fontos megjegyezni, hogy az orosz például olyan nem-uráli nyelv, amelyben ez a jelenség megtalálható.

⁶ Kis hiányossága a könyvnek, hogy a szerzők affiliációját nem adja meg, illetve talán elfért volna még egy pár soros ismertetés is róluk, hogy az olvasó számára egyértelművé váljon, hogy ki mely terület szakértője. Valamit az is csak minimális szinten említődik meg, hogy mikor van dolgunk anyanyelvi-nyelvésszel, ami inkább a kisebb uráli nyelvek esetében lehet érdekes az olvasó számára.

A könyv második fele, ahogy már említettem, a tagadás egyes kérdéseit veszi közelebbi vizsgálat alá.

A tanulmányok közül az első kettő egy csoportba tartozik, mert ezek egy bizonyos jelenséget vizsgálnak meg majd minden uráli nyelvben. A szerzők mindkét áttekintő fejezet adatait nagyrészt a már említett, a könyv egészéhez használt, a szerkesztők által összeállított kérdőív segítségével gyűjtötték.

Lauren Van Alsenoy és Johan van de Auwera (*Indefinite pronouns in Uralic languages*) tanulmánya a határozatlan névmásokat vizsgálja meg az uráli nyelvekben az általuk korábban már meghatározott tipológiai keretben. Tanulmányuk eredménye, hogy az uráli nyelvekben a határozatlan névmások mindig együtt állnak az ige tagadásával is. Ami a határozatlan névmások képzését jelenti, a szerzők a következő kategóriákat állítják fel: semleges határozatlan névmások (neutral indefinites), negatív polaritású határozatlan névmások (negative polarity indefinites), és tagadó határozatlan névmások (negatív indefinites). Az utóbbi kategória tovább bontható két altípusra: 1. morfológiailag negatív határozatlan névmásokra és 2. morfológiailag nem-negatív határozatlan névmásokra.

Ludja Veselinova Hedvig Skirgárddal közösen írt tanulmánya (*Special negators in the Uralic languages: Synchrony, diachrony and interaction with standard negation*) a nem igei predikátumokkal formált mondatok tagadási stratégiáját vizsgálja meg az uráli nyelvekben. A tanulmány szinkrón és diakrón szempontból egyaránt górcső alá veszi az adatokat. Szinkrón eredményei alapján megállapítja, hogy az uráli nyelvek három speciális tagadást használnak nem-verbális mondatokban: 1) negatív egzisztenciális, 2) tulajdonító és 3) általános statikus tagadó elemek. Ezek közül az első a leggyakoribb az uráli nyelvekben. Történeti szempontból az uráli adatokat a Negative Existential Cycle (Croft 1991) elméleti megközelítésében elemezte, és a kapott eredmények alapján az elmélet modifikációját javasolja.

A következő két fejezet középpontjában egy-egy uráli nyelv egy tagadással kapcsolatos sajátossága áll.

Kiefer Ferenc tanulmányában (*The privative derivational suffix in Hungarian: A new account*) a magyar *-tAlAn* szuffixum morfoszintaktikai tulajdonságait vizsgálja meg. A tanulmány kimutatja, hogy a szuffixum kapcsolódása különböző tövekhez (névszói, melléknévi és igei tő) hatással van annak disztribúciójára. Valamint felveti a kérdést, hogy német hatással kell-e számolnunk a szuffixum esetében. A tanulmány végén a szerző kitekintést tesz más uráli nyelvekre, melynek alapján megállapítja, hogy a 'nélküliség' morfológiai kódolása az uráli nyelvek egyik közös jellegzetessége.

Sachico Sosa tanulmánya (*Negation in Eastern Khanty narratives from the perspective of information flow*) a tagadás formáit vizsgálja az információs szerkezet szemszögéből. A tanulmányban összehasonlításra kerül az argumentumszerkezet állító és tagadó mondatokban, illetve az „ismert” és „új” információs tartalom szempontjából. A tanulmány adatai egybevágóan korábbi megállapításokkal (lásd pl. Givón 1984), miszerint a tagadás és az ismert információ szoros kapcsolatban állnak egymással.

Az önálló tanulmányok közül az utolsó, Gianguido Manzelli tanulmánya (*Mutual influences in negative patterns between Finno-Ugric and Turkic languages in the Volga-Kama area*) nyelvi kontaktus szempontjából vizsgálja meg a Volga-Káma vidéki uráli és a törökségi nyelveket. A tanulmány kimutatja, hogy a nyelvek közötti kapcsolat oda-vissza hatással volt, és a tagadást sem kerülte el, így kölcsönös hatás mutatható ki a sztenderd tagadás és a tiltás viszonylatában is.

Az itt bemutatott kötetnek természetesen sok előnye van, amelyre maguk a szerkesztők is felhívják az olvasó figyelmét a bevezető fejezetben. Egyrészt, egy ilyen átfogó, jól megtervezett kutatás, amely a legtöbb uráli nyelvben ugyanazt a jelenséget vizsgálja, lehetőséget nyújt arra, hogy jobban megértsük a tagadás természetét, a történeti változások lehetőségét, az areális hatásokat. Másrészt pedig mivel egy olyan terület vizsgálatáról van szó, ami eddig kevésbé volt kutatva, és ha volt is, semmiképpen nem tipológiai keretben, minden nyelv esetében számos új, terepmunka során gyűjtött anyaggal gazdagítja közös tudásunkat. A másodikként felsorolt előnyről kár lenne vitázni, elég csak megnézni az egyes fejezetekben a példákkal gazdagon illusztrált anyagot. A könyv hasznos lesz az uráli nyelvek kutatóinak és a tipológia iránt érdeklődőknek egyaránt.

Irodalom

- Croft, William (1991), *Syntactic categories and grammatical relations: The cognitive organization of information*. University of Chicago Press, Chicago.
- De Groot, Casper (2017), *Uralic essive and the expression of impermanent state*. John Benjamins, Amsterdam.
- Givón, Talmy (1984), *Syntax. A functional-typological introduction. Volume I*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Miestamo, Matti (2005), *Standard negation: The negation of declarative verbal main clauses in a typological perspective*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Sajnovics, János (1770), *Demonstratio idioma ungarorum et lapponum idem esse. Regiae scientiarum societati danicae praelecta et typis excusa Hafniae*. Nagyszombat.
- Vainikka, Anne – Anne Tamm (eds) (előkészületben), *Uralic syntax*.

TÁNCZOS ORSOLYA

Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai. Tanulmánykötet Zsilka János professzor (1930–1999) tiszteletére

ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 2016.
276 o.

Zsilka János a magyar nyelvtudomány történetének azok közé az eredeti és ugyanakkor némiképp zavarba is ejtő életművet maguk után hagyó alakjai közé tartozik, akikről nagy kísértés úgy beszélni, mint meg nem értett zsenikről. Ám ahogy a róla szóló ismertetésnek, úgy az ismertetett tanulmánykötetnek sem célja ez a fajta a kultuszépítés. A tanulmányok – amellet, hogy tisztelegnek a kötet kiadó tanszék (akkori nevén Általános Nyelvészeti Tanszék) egykori tanszékvezető professzorának emléke előtt – olyan tudományos vállalkozásnak a részei, amely a Zsilka János által kidolgozott, ún. szerves-dialektikus nyelvelméletnek az újraértelmezését, újraértékelését kezdeményezi, vagyis amely arra tesz kísérletet, hogy Zsilka nyelvértelmezésének bizonyos feltevéseit és belátásait, egyes szempontjait és fogalmait a mai nyelvről való tudományos diskurzus részévé tegye, számolva a kritikus kérdés következtében előálló feszültségviszonyokkal is.

Az újraértelmezésre, újraértékelésre tett kísérletet az teszi indokolttá, hogy a hatvanas évek végétől több évtized alatt kidolgozott elmélet, amelyre alapozva, illetve amelyhez kapcsolódva a nyolcvanas évek elejétől a Zsilka által alapított és vezetett szakmai műhely kutatásai is folytak, az akkori tágabb szakmai közegben meglehetősen visszhangtalan maradt, sőt Zsilka elméletét nagyfokú értetlenség fogadta. A visszhangtalanság, értetlenség – ahogy ezt a kötet függelékéeként közölt 2010-es kerekasztal-beszélgetésben Havas Ferenc lényeglátóan kifejti (l. a 238–41 oldalakon) – többféle okra vezethető vissza. A leglényegesebb okként Havas azt emeli ki, hogy Zsilka János nyelvelmélete a maga korában paradigmatis zárvány volt: dialektikus jellege miatt nem illeszkedett abba a karteziánus (Havas kifejezésével logicista) paradigmába, amely a huszadik században egyértelműen meghatározta a nyelvről való nyelvtudományi gondolkodást. A szerves-dialektikus nyelvelmélet ugyanis a nyelv és a valóság viszonyát, illetve ezzel szoros összefüggésben a nyelv rendszerszerűségét, benne forma és jelentés kapcsolatát egészen eltérő módon értelmezte, mint akár a Magyarországon akkoriban meghatározóvá váló generatív grammatika, akár a saussure-i alapokon önmagát újragondoló hagyományos besoroló nyelvtan. Ugyanakkor Zsilka elméletének ez a sajátosság – ahogy arról a kötet tanulmányainak döntő többsége tanúskodik – annak lehetőségét kínálja fel, hogy azt a vele több szempontból rokonítható funkcionális, azon belül is a kognitivist nyelvészeti irányzatok kérdésfeltevései felől kíséreljük meg értelmezni, illetve értékelni. Ám mielőtt erről szó esnék, érdemes számot vetni a Havas Ferenc által említett további okokkal, amelyek a Zsilka-féle átfogó nyelvkonceptciónak nem a tudományos közegét,

hanem elméleti és módszertani kidolgozottságát érintik. Az értetlenség további két okaként jelenik meg egyfelől az elméleti kiindulópont, illetve az ahhoz kapcsolódó háttérfeltevések viszonylagos kifejtetlenségének, másfelől a prezentációs módszer bonyolultságának, az ábrák túlzott, nehezen felfejthető komplexitásának a problémája. A meg nem értés negyedik okaként Havas még megemlíti a zsilikai előadásmódot, amely az esszenciálissá tisztult megállapítások interpretatív újrafogalmazása ellen hatott. A recenzensnek is vannak emlékei a kilencvenes évek elejéről, amikor az egyetemi órákon Zsilka tanár úr a könnyebb érthetőség kedvéért minden anyagot kétszer adott le, szinte szóról szóra ugyanabban a formában. A fentiek fényében az sem meglepő, hogy Zsilka halála után a szerves-dialektikus nyelvelmélet keretében zajló szisztematikus kutatások miért nem folytatódtak, és hogy miért kell és lehet egy 2016-ban megjelent tanulmánykötetnek a korábbi szakmai beszélgetések során inkább csak szorgalmazott újraértelmezésre vállalkoznia.

A kötet tizenhárom tanulmányt foglal magában, amelyeket a szerkesztők a szerves-dialektikus nyelvelmélet egyes kulcsfogalmaira reflektáló három tematikus egységbe osztottak (Jelentés, jelentésváltozás; Jelentésintegráció; Szó – szerkezet – kategória). Am a témaközpontú elrendezés mellett a tanulmányok más, a felvetett problémák, kérdések, illetve az azokra adott válaszok jellegéből adódó szerveződést is felmutatnak. Az előszó explicitté is teszi, hogy a tanulmányok két kérdésre összpontosítanak, amelyek közül az első – inkább metatudományos jellegű – kérdés Zsilka János elméletének tudománytörténeti helyét és értékét, a másik – inkább tárgy tudományos érdekelttségű – kérdés pedig az elmélet hatását, az egyes nyelvészeti jelenségek, problémák leírása során történő hasznosíthatóságát érinti (l. a 11. oldalon). Habár a tanulmányok többsége a két fenti kérdésre egyaránt rezonál, mégis elmondható, hogy egy részük (kisebb hányaduk) egyértelműen, de legalább is egyértelműbben az első kérdést helyezi előtérbe, nagyobb hányaduk viszont inkább a másik kérdésre ad válaszokat, mégpedig azok három lehetséges irányát kirajzolva.

A Zsilka által kidolgozott szerves-dialektikus nyelvelmélet tudománytörténeti, illetőleg tudományelméleti kontextusának kirajzolására fókuszáló tanulmányok közé tartozik Kállay Géza írása, amely Zsilka jelentésfelfogásának sajátosságát vázolja fel, szembeesítve azt a huszadik századnak mind a jellegadó nyelvfilozófiai, mind a meghatározó jelentéselméleti irányzataival. Megítélése szerint Zsilka elmélete „nemcsak szemantika- és szintaxiselmélet, még csak nem is egyszerűen nyelvről szóló filozófia (nyelvfilozófia), hanem filozófiai elmélet, amely a nyelv működését sajátos szempontból rekonstruálja” (24. oldal). Kállay tanulmányát különösen izgalmassá teszi, ahogy a Zsilka által egyébiránt pejoratív értelemben használt *t r a n s z c e n d e n s* jelzőt a szerves-dialektikus nyelvelméletre vonatkoztatja, pozitív kontextusba helyezve azt. Tolcsvai Nagy Gábor tanulmánya a nyelv holisztikus megközelítését adó zsilikai elmélet egyik lényeges fogalmát, a ’tulajdonképpen’-t teszi vizsgálat tárgyává, rámutatva, hogy a metaforikus jelentésintegráció lényegi összetevőjeként megjelenő tulajdonképpen jelentést Zsilka a husserli fenomenológiai szemlélethez hasonló-

képpen értelmezi, a jelentést olyan intencionális aktusként tételezve, amely a tárgy és a tudat közötti közvetlen viszonyt valósítja meg. Ugyanakkor Tolcsvai Nagy azt is hangsúlyozza, hogy ez a felfogás különbözik a kognitív nyelvészet felfogásától, mivel Zsilkanál az intencionalitás és az azt megvalósító jelentés „nem támaszkodik sem közösségi konvencionizáló eljárásokra, sem egyéni kognitív műveletekre” (38. oldal). Mindez azért is lényeges, mert már a kötet előszavában tematizálódik a szerves-dialektikus nyelvelmélet és a funkcionális kognitív nyelvészet szemléletmódja közötti kapcsolat. A szerkesztők kiemelik, hogy Zsilka elgondolásainak egy jelentős része olyan nyelvelméleti háttérfeltevéseken nyugszik, amelyek rokoníthatók a kognitív nyelvészet háttérfeltevéseivel (vö. 9–10. oldal). Ilyen a jelentés és forma egységének, szerkezetes jellegének tételezése, a konkrét és az általános kölcsönviszonyának, a köztük lévő kettős mozgásoknak a tételezése, az állapotnak és a történetnek kölcsönös feltételezettségükben történő szemlélése, valamint a metafora (metaforizáció) központi szemantikai szerepének hangsúlyossá tétele. Emellett a formalizálás elutasítása, a képi ábrázolásban rejlő módszertani lehetőségek kiaknázása szintén a kognitív nyelvészettel rokonítja a Zsilka által művelt nyelvészetet. Mindez azonban – ahogy arra Kállay és Tolcsvai Nagy írása is rámutat – természetesen nem jelenti azt, hogy ne lennének szemléletbeli különbségek, eltérések is a két felfogás között. Komlósi László Imre és Andor József tanulmánya a hasonlóságok és a különbségek termékennyé tett feszültségviszonyában kezdeményezi a zsilikai nyelvkoncepció újraértékelését. Komlósi László Imre emellett érvel, hogy „Zsilka Jánosnak a jelentésszerkezetek dinamikájára vonatkozó leírása számos későbbi elméleti nyelvészeti, főleg kognitív nyelvészeti megállapításnak előfutáraként ismerhető el” (149. oldal), és ennek keretében a szerves-dialektikus nyelvelméletet két nagyhatású kognitív nyelvészeti iránnyal, Leonard Talmy erődinamikai elméletével, valamint Fauconnier és Turner fogalmi integrációs modelljével hozza kapcsolatba. A dolgozat további hozadéka, hogy rámutat a Zsilka által alkalmazott introspekció hipotézisalkotó potenciáljára. Andor József úgyszintén Zsilka munkásságának innovatív jellegét emeli ki, mégpedig olyan módon, hogy azt annak tudománytörténeti beágyazottságában tárgyalja. Ugyanakkor Andor a továbbgondolás lehetőségeire is ráirányítja a figyelmet. Elméleti szempontból elsősorban a keretszemantikai és aktuális mondattagolással kapcsolatos belátásokban, módszertani szempontból pedig a korpuszalapú és az elicitációs pszicholingvisztikai vizsgálatok elvégzésében jelöli ki a továbblépés lehetséges irányait.

Azokból a tanulmányokból, amelyek a szerves-dialektikus nyelvelmélet hasznosíthatóságának kérdését helyezik előtérbe, három irány rajzolódik ki. Vannak olyan tanulmányok, amelyek a vizsgálatuk fókuszába helyezett nyelvleírás kérdést nem a szerves-dialektikus nyelvelmélet kiindulópontjából közelítik meg, hanem arra kívánnak rámutatni, hogy annak bizonyos belátásai természetesen hasznosulnak az adott kiindulópontú leírásban, hozzájárulva az adott kutatás árnyalt kidolgozásához. Dér Csilla Ilona tanulmánya azt mutatja be, hogy egy grammatikalizációelméleti keretben folyó kutatásban a jelentésválto-

zási folyamatok leírását hogyan termékenyítheti meg az, ahogy Zsilka a határozói jelentéseknek az igei jelentésbe történő integrálódását magyarázza. Kugler Nóra tanulmányában ugyancsak egy konkrét nyelvi jelenséget, a több(es)séget kifejező *-ék* morfémás szerkezeteket vizsgálja. Az elméleti és módszertani kiindulópontját tekintve egyértelműen kognitív nyelvészeti vizsgálat e szerkezetek korábban feltárt jelentésváltozási folyamatát a szerves-dialektikus nyelvelmélet kettős mozgásokra vonatkozó megállapításaira alapozva értelmezi újra, és arra az eredményre jut, hogy „a szakirodalomban alkalmazott homogén-heterogén kettősség nem alkalmas a konstrukciók elkülönítésére, mivel ezek a konstruálási módok is a palintónia elvei szerint működnek (pl. szétválnak/elkülönülnek, vagy összeegyeztetődnek, vagy egész-rész viszonyba kerülnek)” (69. oldal). Imrényi András tanulmánya a mondatípusok rendszerének olyan funkcionális kognitív – elsősorban Langacker és Goldberg munkáira támaszkodó – leírását, illetve elemzését adja, amely „Zsilka gondolattal (is) megalapozható” (163. oldal). Ennek keretében Imrényi párhuzamot von a zsilikai szerves és a hipotetikus rendszer, illetőleg a langackeri prototípusalapú és sémaalapú kategorizáció között, valamint a „megszüntetve megőrzés” és a felülírás eljárása között.

A szerves-dialektikus nyelvelmélet hasznosíthatóságát felvető tanulmányok egy további csoportja meglehetősen eltávolodik az eredeti elmélet kulcskérdéseitől, kulcsproblémáitól. Ám e más kutatási témákat elővezető írásokat az mindenképpen jellemzi, hogy Zsilka munkássága ösztönzőleg hatott rájuk. Nem tartható véletlennek, hogy ezeknek a tanulmányoknak a szerzői Zsilka János közvetlen munkatársai közül kerültek ki. Horváth Katalin szerves-dialektikus indíttatású etimológiai kutatásai arra fókuszálnak, hogy a *pars pro toto* elve milyen szerepet játszik a fogalmak megnevezésében, a nominációban. A gazdag példaanyagot felvonultató vizsgálat eredményei tanulságokkal szolgálhatnak a kognitív nyelvészeti metonímiakutatás számára is. Spannraft Marcellina tanulmányát a jelentésintegráció Zsilka által kidolgozott értelmezése inspirálta. Az egyébiránt átfogó kommunikációelméleti áttekintést adó dolgozat a zsilikai koncepciónak a közvetlen emberi kommunikáció leírásában történő alkalmazhatóságát veti fel, nyitva hagyva a kérdést, hogy e kiterjesztett alkalmazásnak milyen következményei lehetnek az eredeti kidolgozást illetően. Vladár Zsuzsa tanulmánya azt mutatja be, hogy Quintilianus szónoklattana nemcsak retorikai, hanem grammatikatörténeti szempontból is izgalmas adalékokkal szolgál, hiszen konkrét morfológiai, szintaktikai és szemantikai problémák leírását is magában foglalja. A tanulmány a szerves-dialektikus nyelvelmélet szempontjából azért releváns, mert annak kidolgozását is lényegileg áthatotta Zsilka János klasszikus műveltsége. Havas Ferenc, aki a kötet függelékéeként közölt kerekasztalbeszélgetésben részletesen és rendkívül árnyaltan szól hozzá a Zsilka János munkásságáról szóló vitához, a maga nyelvtipológiai témájú dolgozatában csak áttételesen kapcsolódik a szerves-dialektikus nyelvelmülethez. Lényegében annak szemléletmódját juttatja érvényre azzal, hogy a funkcionális mondat szerkezeti tipológiának olyan értelmezését dolgozza ki, amely a szinkronia és a diakronia szoros összefüggését tételezi, illetőleg igazolja. Az ún. tematikus, aktív, ergatív,

triadikus és nominatív típusok sajátzerűségeit szabatosan bemutató vizsgálat amellet hoz meggyőző érveket reliktumok felmutatásával, hogy a sémák evolúciója plauzibilis hipotézisnek tekinthető.

Mindamellet a kötetben természetesen megtalálhatók azok a tanulmányok is, amelyek a szerves-dialektikus nyelvelmélet kiindulópontjából, Zsilka János kutatásaihoz a legszorosabban kapcsolódva tekintenek rá a tárgyakra. Ebben az esetben sem tűnik véletlennek, hogy ezek az írások éppen a zsilikai nyelvfelfogás újraértelmezését megcélzó kötet szerkesztőinek a dolgozatai. Ladányi Mária tanulmánya, amely egyébiránt a jelentésintegrációt előtérbe helyező tematikus egység nyitó darabja, a szerves-dialektikus nyelvelmélet e kulcsfogalmának autentikus áttekintését adja. A körültekintő és ugyanakkor elmélyült áttekintés a jelentésintegrációs folyamatok működési mechanizmusait számos konkrét elemzés segítségével mutatja be. Az áttekintés azért körültekintő és elmélyült, mert orvosolni képes azokat a – fentebb már Havas Ferenc nyomán sorra vett – problémákat, amelyek Zsilka elméletének visszhangtalanságát, illetve nehéz értelmezhetőségét okozták. Ladányi munkájához szervesen illeszkedik Hrenek Éva tanulmánya, amely a jelentésintegrációt a vonzatszerkezetek változásával összefüggésben vizsgálja. A kimondottan szerves-dialektikus nyelvelméleti keretben készült kutatás, amely a metaforikus igei szerkezet típusok számba vétele után az ún. pregnáns igei szerkezetek részletező leírását adja, mind kiindulópontjával, mind témájával közvetlen és termékeny kapcsolatot épít ki Zsilka elméleti belátásaival, illetve azok Ladányi-féle interpretációjával. Hrenek kutatása olyan irányt jelöl ki, amely a zsilikai hagyományt jól láthatóan teszi történővé. Az eredmények összehangolása a vonatkozó kognitív nyelvészeti kutatásokkal a további kutatások feladata lehet.

A kötetnek a tizenhárom tanulmányon túl részét képezi egy több egységből álló függelék. Ez a korábban már szóba hozott 2010-es kerekasztal-beszélgetés átirata mellett három emlékező írást is tartalmaz Zsilka Jánosról. Amíg Horváth Katalin és Kosztolánczy Tibor visszaemlékezése izgalmas tudománypszichológiai adalékokat szolgáltat, addig Spannraft Marcellina verse azt teszi nyilvánvalóvá, hogy Zsilka János személyisége nemcsak narratív módon, hanem líraian is megkonstruálható. A függelékben megtaláljuk továbbá Zsilka János publikációs listáját, amely közvetlenül kapcsolódik a kötet legfőbb kérdéséhez. Vajon Zsilka János szövegei és az ezekből kibontakozó elméleti belátások – eltávolodva megalkotójuk életétől és személyiségétől – hogyan és mennyiben tudnak részévé válni a ma és a közeli jövő nyelvtudományi diskurzusának? Hogy e nyitott kérdésre pozitív válaszok legyenek adhatók, Ladányi Mária és Hrenek Éva mind más szerzőket mozgósító szerkesztőként, mind saját jogú szerzőként nagyban hozzájárultak.

TÁTRAI SZILÁRD

Bibok Károly: Szójelentéstan. A lexikai szemantikától a lexikai pragmatika felé
Loisir Könyvkiadó, Budapest, 2017. 149 o.

Ha a referencia szempontjából releváns kontextuális paraméterek megváltoznak, a hagyományos értelemben vett indexikus kifejezések – mint például az 'itt', az 'én' vagy a 'most' – eltérő tárgyakkal járulnak hozzá a propozíciós tartalomhoz. A szemantikai minimalizmus elmélete szerint a természetes nyelvekben kizárólag az indexikusok viselkedése érzékeny a kontextus szerkezeti változásaira.¹ Az ilyen típusú érzékenység grammatikailag kódolt: amennyiben egy szó szintaktikai szerepe alapján nem kategorizálható indexikusként, kontextuális előfordulásaiban mindig azonos tartalmat fog kifejezni. A minimalizmus képviselői ezért azt állítják, hogy az indexikust nem tartalmazó állító mondatok szemantikai tartalma független a megnyilatkozás körülményeitől. Ez a felfogás meglehetősen kontrainuitív eredményekre vezet az elemzés azon esetekben, amikor úgy találjuk, hogy a mondatok által kifejezett tartalom nem értelmezhető teljes propozícióként. A 'Lisa már evett' vagy a 'Lisa elég magas' mondatok szemléletes példái a minimalista megközelítésből adódó problémáknak. Az ehhez hasonló konstrukciók propozíciós tartalma – 'hogy Lisa már evett', 'hogy Lisa elég magas' – nem tekinthető teljesnek. A kifejezett mondat-tartalom ilyen esetekben pragmatikai kiegészítést igényel, amely a kontextus szerkezetének megfelelően egyértelművé teszi, hogy Lisa *mikor* evett és *milyen szempontból* elég magas. A szükséges pragmatikai kiegészítésnek különböző formái vannak. Ezek közös jellegzetessége, hogy a propozíciós hiányosságért felelős kifejezések tartalma a kontextus hatására valamilyen módon és valamilyen mértékben megváltozik. Az indexikust nem tartalmazó állító mondatok szemantikai tartalma ezért nem lehet teljesen független a megnyilatkozás körülményeitől. Mindez alapjaiban kérdőjelezi meg a minimalista álláspont helyességét.

Bibok Károly könyvének bevezető gondolatmenete ugyan nem tér ki részletesen a minimalizmus alaptézisének kritikájára, de szakirodalmi hivatkozásokkal világossá teszi, hogy nem ért egyet a propozíciós tartalom kontextusfüggetlen értelmezésével. Néhány kivételtől eltekintve (pl. Merricks 2015) a kortárs szakirodalomban meglehetősen széles egyetértés uralkodik abban a tekintetben, hogy a propozíciós tartalom kompozicionális szerkezetű. A hiányos propozícióknak ebből adódóan olyan komponensekből kell felépülniük, amelyeknek a kompozíció folyamatához való hozzájárulása funkcionális értelemben hiányos vagy alul-determinált. A minimalizmus elméletével szembenálló elméletalkotók – ahová maga Bibok is sorolható – ezért a tartalom komponenseire, a lexikai egységekre

¹ A szemantikai minimalizmust alátámasztó érvekhez l. Cappelen – Lepore (2005).

vizsgálatára koncentrálnak. A bírálatok közös pontja az a felismerés, hogy (i) a propozicionális tartalomra jellemző hiányosság vagy aluldetermináltság már a lexikai jelentés szintjén is kimutatható és (ii) a hiányos vagy aluldeterminált jelentések kiegészítésében alapvetően pragmatikai folyamatok, jellemzően a nyelvhasználók háttértudására és egyéb, nem grammatikailag kódolt információra épülő következtetések vesznek részt. Azok a nyelvészeti keretelméletek, amelyek (i) és (ii) köré szerveződnek, tág értelemben *k o n t e x t u a l i s t á - n a k* nevezhetők.

Az elmúlt évtizedben megjelent tanulmányaira és kutatási eredményeire támaszkodva Bibok a jelentés-konstrukció kontextualista megközelítésének új *v á l t o z a t á t* dolgozza ki. Tudomásom szerint a hazai szakirodalomban nem található olyan monográfia, amely hasonló feladatra vállalkozott volna. A monográfia alapvető célja, hogy felvázoljon egy *l e x i k a i p r a g m a t i k a i* modellt, amely képes bemutatni, milyen törvényszerűségek szabályozzák a szójelentések kontextuális módosulásait. Talán érdemes megjegyezni, hogy a lexikai pragmatika McCawley (1978) úttörő tanulmánya óta számít önálló kutatási részterületnek a szemantika és a pragmatika tudományágain belül. McCawley megfigyeléseit meglehetősen sok szerző méltatta az elmúlt négy évtizedben, ennek ellenére az idegen nyelvű irodalomban sem találunk példát a szakterület kérdéseit szisztematikusan tárgyaló és továbbgondoló monográfiára.²

Egy hagyományos recenzió keretein belül nehéz lenne értékelni Bibok részletekben gazdag munkáját, ezért az alábbiakban arra szorítkozom, hogy bemutassam a monográfia néhány jellegzetes vonását.

1. *K o m p l e x i t á s*. A monográfia elméleti hátterét a kortárs kontextualizmus jól ismert irányzatai alkotják. Három irányzat különösen fontos szerepet játszik a szerző érvelésében: a kétszintű konceptuális szemantika, a generatív lexikon elmélete és a relevanciaelmélet. Bibok különálló fejezetekben mérlegeli, hogy az említett elméleti irányzatok hogyan képesek metanyelvi szinten reprezentálni a jelentés megkonstruálásának folyamatát, majd kísérletet tesz ezen irányzatok egyes eredményeinek integrációjára. Egy ilyen módszertani eljárás akkor lehet sikeres, ha a szerző egyaránt alapos ismeretekkel rendelkezik az elemzett irányzatok belső vitáiról és azok külső bírálatairól. Meglátásom szerint Bibok nem hagy kétséget afelől, hogy az értelmezés belső és külső szempontjait egyforma mélységgel ismeri. Ezt azok a szöveghelyek – a főszövegben vagy a lábjegyzetekben tett megjegyzések – bizonyítják leginkább, ahol a szembenálló elemzési szempontokat ütközteti. Ez az összetett szemléletmód a monográfia egészére jellemző. Bibok látásmódja és elemzési stílusa egyszerre újító és konzervatív. Abban a tekintetben mindenképp újító, hogy felvázolja egy *i n t e g - r á l t* lexikai elméletre alapuló pragmatika koncepcióját és feltárja, milyen munkamegosztás működik a lexikai információk és a háttértudáson alapuló kö-

---

² Egyetlen kivételként Fischer (2000) említhető. Fischer monográfiájának sajátossága és bizonyos értelemben hátránya, hogy a lexikai pragmatika alapkérdéseit kizárólag a kognitív szemantika nézőpontjából közelíti meg.

vetkeztetések között a jelentés megkonstruálásában, illetve annak elméleti reprezentációjában. Bibok gondolatmenetében ugyanakkor számos konzervatív elemet is találunk. Példának okáért a hagyományos és domináns felfogáshoz hasonlóan a 'dekódolás' és a 'következtetés' fogalmaival tesz különbséget a jelentés szemantikai és pragmatika dimenziója között. Több esetben láthatjuk azt is, hogy a mondatok és megnyilatkozások elemzésében hallgatólagosan érvényesnek tekinti a kompozicionalitás hagyományos elvét. De ugyanígy említhetnénk a lambda operátor formális reprezentációkban játszott szerepének megítélését is. Ezeket a tradicionális gondolati összefüggéseket és szakkifejezéseket az érdeklődő olvasók – doktoranduszok, szemantikával és/vagy pragmatikával foglalkozó szakemberek – minden bizonnyal ismerik Bibok jelen munkájától függetlenül is.

2. **F o g a l m i p r e c i z i t á s .** Ahogyan a fentiekben erre már utaltunk, Bibok többnyire hagyományos módon használja a szakmai nyelvezetet, ezért csak elvétve definiál explicit módon terminusokat. A kivételek közé olyan szakkifejezések tartoznak, amelyek szakirodalmi státusza nem teljesen egyértelmű. Ilyen szakkifejezés példának okáért a 'közvetlen kontextus'. A 4.3. fejezet definíciója szerint közvetlen kontextuson a „megnyilatkozásnak a vizsgált nyelvi kifejezésen kívüli többi részét kell érteni”. Gyakoribb eset, hogy az éppen aktuális érvelési célnak megfelelően a szöveg lépésről-lépésre tisztázza és árnyalja egy adott terminus jelentését. Bibok példamondatok elemzésével teszi még egyértelműbbé az általa használt fogalmi apparátust. A példamondatok különböző forrásokból származnak, némelyik közülük egyértelműen a publikus nyelvhasználatból átvett adat, de akadnak olyan példamondatok is, amelyeket feltehetően maga Bibok fogalmazott meg kellő körültekintéssel. Ebből a szempontból kiemelendő a típuskikényszerítés eseteinek elemzése. A 'típuskikényszerítés' terminusát/fogalmát számos példamondat segítségével árnyalja a 3.3. fejezet. Meggyőződésem, hogy a példamondatok elemzéseit követve még azok az olvasók is nehézségek nélkül beláthatják, hogy a 'parancsol' és a 'parancsol'-hoz hasonló igék – 'rendel', 'kér' – kettős vonzatszerkezettel rendelkeznek, akik számára ez a jelenség a korábbiakban teljesen ismeretlen volt.

3. **K ö v e t k e z e t e s s é g .** Noha a monográfia szövege részben korábban megjelent tanulmányokon alapul, a fejezetek szervesen kapcsolódnak egymáshoz. A bevezető fejezet felvázolja a lexikai pragmatika egy lehetséges ideáját, bemutatja főbb elméleti forrásait és tisztázza az érvelés menetét. Bibok mindvégig következetesen szem előtt tartja elméleti célját. A 2., 3. és 4. fejezet sorra veszi a bevezetésben felvázolt idea kidolgozásához megvizsgált elméleteket és azokat kritikusan ütköztetve kiépíti a lexikai pragmatika sajátos koncepcióját. Az 5. fejezet látszólag egy különálló esettanulmány bemutatására szolgál, de még ez a fejezet is illeszkedik a gondolatmenet egészébe, hiszen a 'nyit' ige kapcsán rávilágít arra, hogy milyen szerepe lehet a különböző típusú pragmatikai következtetéseknek az aktuális jelentés létrejöttében. A 6. és 7. fejezet egy-egy esettanulmány keretében (az alany-eszköz alternáció, az enciklopédikus információtípusai) szemlélteti a lexikai pragmatikai perspektíva hozzájárulását a

megnyilatkozás és a szójelentés megragadásához, valamint az elemzésekből adódó újabb részletekkel építi tovább a lexikai pragmatikának a korábbi fejezetekben megismert elképzelését. A 7.4. alfejezet (A lexikai pragmatika összefoglalása hat tézisben) összegző megállapításai rendre a megelőző fejezetek kulcsfogalmaira utalnak vissza, így még erőteljesebben körvonalazódik a szöveg átgondolt, hierarchikusan strukturált felépítése.

4. E l m é l e t i ú j í t á s . Bár a vita még korántsem jutott nyugvópontra, a szójelentés kontextualista megközelítései ma feltehetően pontosabb és több szempontból elfogadhatóbb képet tudnak alkotni a lexikailag kódolt jelentések, a propozíciós tartalom és a pragmatikai folyamatok összefüggéseiről, mint minimalista riválisaik. Bibok munkája é r t é k e s e l v i h o z z á j á r u l á s ehhez a vitához. Három szempontból is helytállónak tűnik ez a megállapítás. Bibok egyrészt megmutatja, hogy a hiányos vagy aluldeterminált szójelentések kontextualista értelmezései – legalábbis azok egyes elemei – integrálhatók egy új lexikai felfogás keretein belül. Másrészt felhívja a figyelmet arra, hogy a fogalmak felbonthatatlanságának elutasításával új konceptuális lehetőségek nyílnak egy alternatív – a grice-i szemléletmódon részben túllépő – pragmatikai elmélet kidolgozása előtt. Harmadrészt meggyőzően érvel amellett, hogy a szokásos elképzelésekkel összevetve a pragmatikai megfontolásokkal kombinált lexikai felfogás nagyobb magyarázó erővel rendelkezik a mondat szintű, propozicionális jelentés értelmezésében is.

Irodalom

- Cappelen, Herman – Ernie Lepore (2005), *Insensitive semantics: A defense of semantic minimalism and speech act pluralism*. Blackwell, Oxford.
- Fischer, Kerstin (2000), *From cognitive semantics to lexical pragmatics*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- McCawley, James D. (1978), *Conversational implicature and the lexicon*. In: Cole, Peter (ed.), *Syntax and semantics 9: Pragmatics*. Academic Press, New York. 245–259.
- Merricks, Trenton (2015), *Propositions*. Oxford University Press, Oxford.

VECSEY ZOLTÁN

A 114. kötet szerzői

Baranyiné Kóczy Judit	Széchenyi István Egyetem Nemzetközi Tanulmányok és Kommunikáció Tanszék
Bíró Bernadett	Szegedi Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
Csepregi Márta	ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
Csúcs Sándor	PPKE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék
Dalmi Gréte	független kutató
Gärtner, Hans-Martin	MTA Nyelvtudományi Intézet
Gugán Katalin	MTA Nyelvtudományi Intézet
Hegedűs Attila	PPKE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék
Horváth Csilla	MTA Nyelvtudományi Intézet
Káldi Tamás	MTA Nyelvtudományi Intézet
Nemesi Attila László	PPKE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék
Palágyi László	ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
Sipos Mária	MTA Nyelvtudományi Intézet
Sipőcz Katalin	Szegedi Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
Steinbach, Markus	Georg-August-Universität, Göttingen
Szigetvári Péter	ELTE BTK Angol Nyelvészeti Tanszék
Tánczos Orsolya	független kutató
Tátrai Szilárd	ELTE BTK / Jagelló Egyetem, Krakó
Vecsey Zoltán	MTA / DE / SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport

A szerzők elérhetőségéről a szerkesztőségben, illetve a nyelvkozl@nytud.hu címen lehet érdeklődni.

Szerzőink figyelmébe

A Nyelvtudományi Közlemények évente megjelenő szakfolyóirat, amely elsősorban az uralisztika, altajisztika, indogermanisztika, valamint, az általános nyelvészet területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, finn, francia, német, orosz) nyelven is. A közlést cikkek esetében legalább kétszeres, recenziók esetében legalább egyszeres anonim lektorálás előzi meg.

Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek angol nyelvű összefoglalót (ez tartalmazza a cikk címét is), az idegen nyelvűekhez pedig magyar nyelvűt. Az összefoglaló terjedelme legfeljebb 1000 karakter lehet. Mellékeljenek továbbá 3–7 angol és magyar nyelvű kulcsszót is, valamint minden esetben egyértelműen tüntessék fel a szerző(k) elérhetőségét (ezt bizalmasan kezeljük), illetve munkahelyét (ez megjelenik az egyes kötetekben).

A kéziratokat az alább előírtakon kívül semminemű formázást nem tartalmazó, szerkesztetlen fájlként fogadjuk el a nyelvkozl@nytud.hu címen, .doc vagy .odt, valamint .pdf formátumban. A szükséges kiemeléseken kívül tehát ne legyen az elektronikus dokumentumban semmiféle formázás, továbbá ne használjanak automatikus számozást vagy kereszthivatkozást. Amennyiben az általánostól eltérő, speciális karakterek (pl. cirill, mellékjeles, nyelvtörténeti szövegekben használt betűk) is vannak a szövegben, az ezeket tartalmazó fontfájl(oka)t (.ttf, .otf, .pfb, .pfm stb.) is kérjük. Ha a cikk tartalmaz grafikont, diagramot, képet vagy egyéb illusztrációt, mindenképpen mellékeljük ezeket, méghozzá a diagramokat, vonalas ábrákat szerkeszthető forrásukkal, adattáblájukkal együtt, a képeket, fotókat elektronikusan. Ezeknek, illetve az esetleges táblázatoknak a szélessége ne haladja meg a kiadvány szédéstükrének szélességét, azaz a 12,6 cm-t! Minden táblázatnak és ábrának legyen sorszáma, ez szerepeljen a táblázat felett található táblázatcímnek, illetve az ábrát követő képaláírásnak az elején, a folyó szövegben pedig jelenjék meg hivatkozásként.

Hivatkozások. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, például: „Hajdú (1966: 35) szerint”. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket a latin ábécé kisbetűivel különböztessük meg egymástól, például: „Korhonen (1981a, 1981b)”. Idegen nyelvű idézetek közlésekor, ha az nem angolul, franciául, németül vagy oroszul van, a cikk szerzője gondoskodjék a cikk nyelvének megfelelő fordításról.

Kiemelések. A nyelvi adatokat írjuk *dőlt betűvel*. A dőlt betűs szavakhoz tapadó központoszási jelek ne dőljenek! Az értelmi kiemelések ritkítással jelölendők.

A cikk végén **Irodalom** cím alatt adjuk meg az említett művek adatait az alábbi példa szerint. A cirill betűs helyesírást alkalmazó nyelveken írt műveket az eredeti írásmód szerint tüntetjük fel az irodalomjegyzékben; a szerző nevét latin betűs átírásban, utána [ ]-ben az eredeti írásmód szerint is közöljük. A cirill betűs írású személynevek, bibliográfiai leírások rögzítésére átbetűzést, azaz transliterációt használunk, tehát az egyes cirill betűknek feleltetünk meg latin megfelelőket, az aktuális kiejtéstől függetlenül. A nem egyértelműen átírandó betűpárok: д – d, е – e, ё – ë, ж – ž, и – i, н – n, т – t, х – h, ц – c, ч – č, ш – š, щ – šč, ъ – ’, ы – y, ь – ’, э – è, ю – ju, я – ja. Internetes források esetében vagy teljes URL-t, vagy teljes DOI-t kell megadni a hozzáférés dátumával együtt.

Példák szakirodalmi tételek leírására:

Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.

Korhonen, Mikko (1981a), Johdatus lapin kielen historiaan. SKST 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Korhonen, Mikko (1981b), Suomi ja unkari sukulaiskielinä: yhtäläisyyksiä ja eroja. In: Márk Tamás – Suihkonen, Pirkko (toim.), Folia Hungarica 1. Castrenianumin toimitteita 21. Helsinki. 47–57.

Mikola Tibor (1965), A -t tárgyrag eredetéhez. NytudÉrt 46: 57–62.

Rédei Károly (1992–1993), Az uráli/finnugor névszórágózás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszórágózás kialakulásában. NyK 93: 79–94.

Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1974), Вероятностные обоснования в компаративистике. Наука, Москва.

A szerkesztőség fenntartja magának a jogot arra, hogy a fenti követelményeknek meg nem felelő cikkeket korrekció végett visszaküldje a szerzőnek.

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. A folyóirat a szerkesztőség címén rendelhető meg:

MTA Nyelvtudományi Intézet
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068 / Budapest Pf. 360 1394
Számlaszám: MTA Nyelvtudományi Intézet 10032000–01731732–00000000
nyelvkozl@nytud.hu

Egy kötet ára: 3000 Ft, előfizetőknek 2500 Ft, illetőleg egyedi példány külföldre küldve 30 euró, külföldi előfizetőknek 1–1 példány ára 25 euró.

Nyelvtudományi Közlemények is published by the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. It can be ordered at the following address:

MTA Nyelvtudományi Intézet
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068 / Budapest Pf. 360 1394
Bank account number at Magyar Nemzeti Bank (Hungarian National Bank)
232–90173–1738.
nyelvkozl@nytud.hu

A single volume costs €30 (in case of subscription €25).

Felelős kiadó: Prószéky Gábor
Nyomtatott változat: HU ISSN 0029-6791
Online változat: HU ISSN 2060-7644
Nyomta a Vider Plusz Bt.
Felelős vezető: Lunczer Sándor